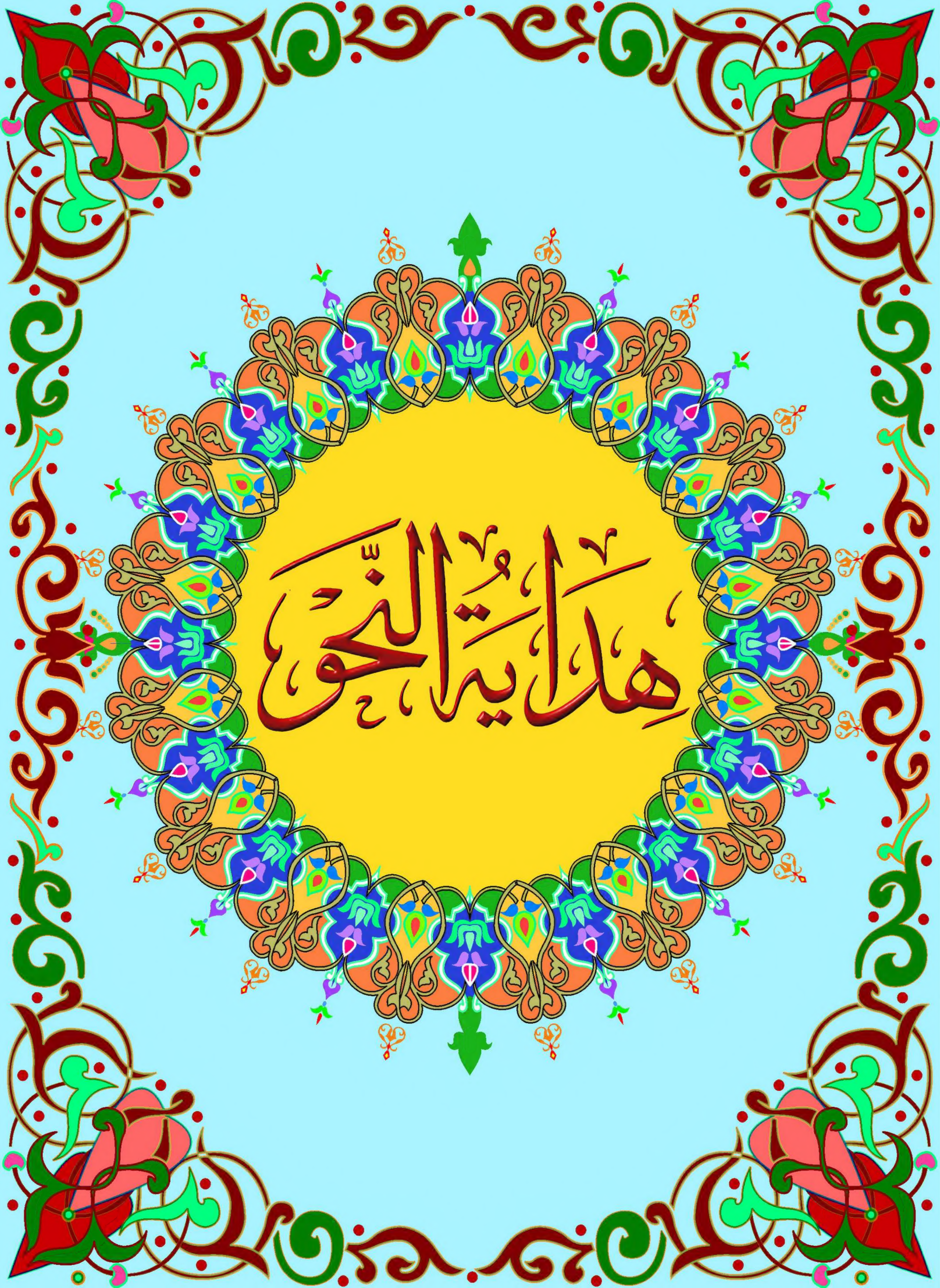
هداية النحو

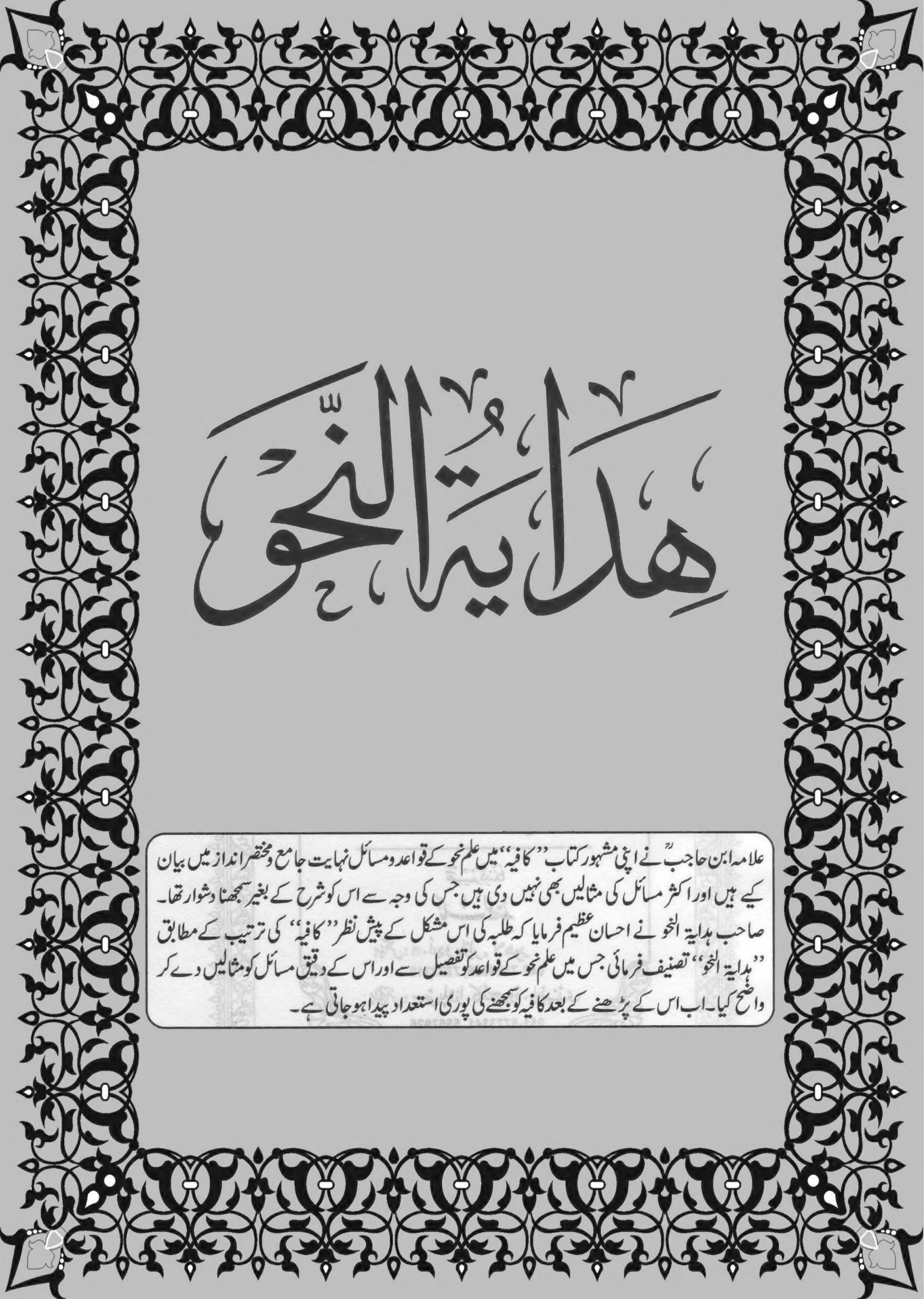

هِدَايَةُ النَّحْوِ
علامہ ابن حاجبؒ نے اپنی مشہور کتاب ''کافیہ'' میں علم نحو کے قواعد و مسائل نہایت جامع و مختصر انداز میں بیان
کیے ہیں اور اکثر مسائل کی مثالیں بھی نہیں دی ہیں جس کی وجہ سے اس کو شرح کے بغیر سمجھنا دشوار تھا۔
صاحب ہدایۃ النحو نے احسان عظیم فرمایا کہ طلبہ کی اس مشکل کے پیش نظر ''کافیہ'' کی ترتیب کے مطابق
''ہدایۃ النحو'' تصنیف فرمائی جس میں علم نحو کے قواعد کو تفصیل سے اور اس کے دقیق مسائل کو مثالیں دے کر
واضح کیا۔ اب اس کے پڑھنے کے بعد کافیہ کو سمجھنے کی پوری استعداد پیدا ہو جاتی ہے۔

الفهرس

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِيْنَ وَالصَّلٰوةُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ

(پرہیزگاران ۱۲ — نازلة على آه ۱۲ — بدل از رسول ۱۲ — نزد سیبویہ اصل)

اَجْمَعِيْنَ اَمَّا بَعْدُ فَهٰذَا مُخْتَصَرٌ مَضْبُوْطٌ فِى النَّحْوِ جَمَعْتُ فِيْهِ مُهِمَّاتِ النَّحْوِ عَلٰى تَرْتِيْبِ

(ای مقاصد ۱۲)

۱؎ قوله بسم اللّٰہ آہ آوردن تسمیہ وتحمید وتقدیم اول بر ثانی بجہت اتباع کلام مجید و امتثال مضمون ہر دو حدیث تسمیہ وتحمید کہ ابتدا در حدیث تسمیہ محمول بر حقیقی ست کہ تقدیم بر ماسوا عبارت از وست و در حدیث تحمید اضافی یا عرفی یعنی تقدیم بر بعض خواہ بر مقصود و در اتیان صلوٰۃ اتباع مضمون حدیث شریف نمودہ کہ بروایت ابی موسیٰ مدنی کل کلام لا یبدأ فیہ بالصلوٰۃ علیّ فہو اقطع محوق عن کل برکۃ آمدہ است وچوں در حدیث شریف نہی از صلوٰۃ زیراکہ تفسیرش صلوٰۃ بر پیغمبر بدوں آل نمودہ اند وارد شدہ لہٰذا اجتناباً از صلوٰۃ بتیراآل را در صلوٰۃ شریک ساخت وازاں جاکہ از آل مطلق پیرو ہم مرادمی باشد صلوٰۃ بر اصحاب ہم ضرور گشت ایں بود دلیل نقلی ایراد حمد وصلوٰۃ بر پیغمبر وآل واصحاب او و اما دلیل عقلی اینکہ حمد ہدیہ ونذر ست از محفوف لوازم انسانی بحضرت مقدس نورانی ومحفوف مذکور بحضرت سراسر نور لیاقت حضوری ندارد ولہٰذا برائے گذرانیدنش واسطہ ووسیلہ باید کہ ہم در جامۂ انسانی باشد وہم منزہ نورانی آں ذات بابرکات جناب رسالت مآب ست چوں ایں جناب ہم منزہ باقصی الغایات ست لہٰذا وساطت آل واصحاب ضروری شد ۱۲۔

۲؎ قوله بسم اللّٰہ آہ و باللّٰہ نہ گفت تنبیہ برآں کہ چیزے کہ بر او جل ذکرہ بالعموم دلالت می کند بر برکت واستعانت با و حاصل می گردد و برآنکہ تبرک واستعانت بتمامی اسمائے او درست ست ۱۲

۳؎ قوله الرحمٰن الرحیم تقدیم اللّٰہ بر الرحمٰن الرحیم بجہت اینکہ اللّٰہ بر ذات پاک دلالت می نماید و الرحمٰن الرحیم بر صفات وذات بر صفات مقدم باشد پس دال ذات نیز بر دال صفات مقدم خواہد بود و الرحمٰن والرحیم ہر دو در لغت بمعنی نرم دل زیراکہ رحمت بمعنی نرمئ دل ست بایں طریق کہ مقتضی احسان باشد بسوئے کسیکہ بر و نرم شدہ ودریں جا مراد انعام واحسان ست زیراکہ مثال ایں صفات درحق او تعالیٰ بجہت نبودن دل لازمۂ جسمیت باعتبار غایت یافتہ میشود ورحمٰن از رحیم ابلغ ست چہ زیادتی وزن بر زیادتی معنی دلالت می کند چنانکہ در قَطَعَ وقَطَّعَ پس معنی رحمٰن کثیر الرحمۃ باشد ومعنی رحیم صاحب رحمۃ وتقدیم رحمٰن بر رحیم بجہت اینکہ مشابہ باسم اللّٰہ است از روئے اختصاص ۱۲۔

۴؎ رب آہ رب ہر چند کہ در حالت افراد بر غیر خدا گفتہ نمیشود مگر وقت اضافتش بعالمین بر غیر خدا ہرگز اطلاق نخواہد شد پس نعت از اللّٰہ آہ خواہد بود واگر رب را صفت مشبہ گویند مضاف طرف العالمین پس بر حسب تصریح رضی بایں معنی کہ صفت مشبہ بر معنی حدوث دلالت نمی کند نہ اینکہ بر عدم حدوث واستمرار دلالت می نماید نیز نعت از اللّٰہ می تواند شد چہ وقت بودنش بمعنی دوام واستمرار مثل اسم فاعل واسم مفعول بمعنی ماضی مضاف باضافت معنوی باشد واضافت معنوی فائدہ تعریف بخشد وبر تقدیر بودن صفت مشبہ بر معنی خود واضافتش سوئے معمول میتواند کہ بدل از اللّٰہ باشد و بودن نکرہ بدل از معرفہ بدون نعت درست ست ہرگاہ مستفاد مبدلین واحد نبود چنانکہ طویٰ در کریمہ بالواد المقدس طویٰ از الواد المقدس بدل بدون نعت آمدہ است ہرگاہ طویٰ اسم وادی نباشد بلکہ بمعنی مکرر بود ۱۲ لکاتبہ اللّٰہم اغفرلہ۔

۵؎ قوله والعاقبۃ آہ تقدیرش خیر العاقبۃ یا حسن العاقبۃ ایں جملہ اعتراضیہ است برائے بیان نکتہ وآں یا اشارت ست بایں کہ مربی بودن او تعالےٰ در آخرت برائے متقین ست نہ کفار را چناں کہ از لفظ رب العالمین متوہم می شود یا تخصیص بعد تعمیم ست درحق نبی صلی اللّٰہ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم کہ مقتدائے اتقیاء سید الصلحاء بودہ اند پس ذکر آنحضرت در جملہ متقین ست من بعد تخصیص بصلوٰۃ از سائر انبیاء برائے کمال مدح ۱۲ شرح الہامیہ۔

۶؎ قوله محمدٌ بدل از رسولہ و برفع خبر مبتدائے محذوف ای ہو ونصب بتقدیر اعنی وحذف الف از خط بر لغت ربیعہ ۱۲۔

۷؎ قوله مہمات النحو ومہماتہ نہ فرمود باآنکہ مختصر بود زیراکہ آوردن اسم ظاہر بجائے ضمیر افادۂ زیادت تمکن می نماید ۱۲ درایہ۔

۸؎ قوله علی ترتیب الکافیۃ۔ مراد از ترتیب ترتیب ابحاث کلیہ است نہ ترتیب مسائل جزئیہ ترتیب بہ نسبت بعض مسائل مراد ست ونہ بہ نسبت جمیع مسائل ۱۲ الہامیہ۔ عہ جمع بیا ونون بسبب بودن بعض افراد ازے ذو العقول کہ انسان باشد وتغلیب آں بر غیر خود ۱۲۔ عہ نعت یا بدل یا عطف بیان از اللّٰہ ۱۲۔ عہ از ظروف مبنیہ بر ضم مقطوع الاضافت ۱۲ للعہ ای محفوظ من الحشو والتطویل ۱۲ درایہ

الكافية مبوّبًا و مفصّلا بعبارة واضحة مع ايراد الامثلة[ل] فى جميع مسائلها[لع] من غير

فى اكثر المواضع وللاكثر حكم الكل ۱۲ درایه

تعرّض[۱] للادلة والعلل لئلا يشوّش ذهن المبتدى عن فهم المسائل وسمّيته بهداية

پیش آمدن کسے را ۱۲ جمع دلیل و آں چیزیکه بادشناخته شود شئے ۱۲ فی اکثر المواضع ۱۲

النحو رجاء[۲] ان يهدى الله تعالى به الطالبين ورتّبته على مقدمة وثلثة اقسام

وخاتمة[عه] بتوفيق[ع] الملك العزيز العلام اما المقدمة[۳] ففى المبادى التى يجب

بادشاه ۱۲ غالب ۱۲ دانا در فصل اول ۱۲

تقديمها لتوقف المسائل عليها وفيها فصول ثلثة فصل[۴] النحو علم باصول[۵] يعرف

على المقصود ۱۲ على وجه البصيرة ۱۲ پاره کلام که میان دو حکم مختلف در آید ۱۲

بها احوال اواخر الكلم الثلث من حيث الاعراب والبناء وكيفية تركيب بعضها مع بعض

ای اسم وفعل وحرف ۱۲

والغرض منه صيانة الذهن عن الخطأ اللفظى فى كلام العرب وموضوعه الكلمة والكلام

نگاه داشتن ۱۲ نـ اللسان

چیزیکه باعث اقدام فاعل برفعل باشد ۱۲ فی نحو ۱۲ معلوم زیراکه خطاء معنوی از علم معانی و بیان بل تیسّر فهم معنی کلام الله وحدیث رسوله ۱۲ چیزیکه از احوالش در علم بحث کنند ۱۲

۱ـ قوله، لئلا یشوّش از تشویش بمعنی آشفته و پریشان کردن و آں یا معروف ست فاعل او ضمیر مستتر راجع بجانب تعرض و بریں تقدیر ذهن المبتدی منصوب بنا بر مفعولیت و اگر مجهول ست ذهن المبتدی مرفوع که نائب فاعل باشد ۱۲۔

۲ـ قوله رجاء بالفتح و همزه در آخر بمعنی امید داشتن مضاف طرف مفعول ای رجائی ان یهدی الی آخره مفعول له سمیته ۱۲۔

۳ـ قوله اما المقدمة آه مقدمه ماخوذ از مقدمة الجیش ست و مبادی جمع مبدا و هر دو در لغت بمعنی شئے اول و در اصطلاح پارهٔ کلام که برائے بصیرت و شروع کنندهٔ علم بر مسائل مقدم آورده شود و هرگاه از مقدمهٔ الفاظ موقوف علیها و از مبادی معانی یا بالعکس مراد ست ظرفیت شئے برائے نفس خود لازم نمی آید و از مقدمه درینجا مراد تعریف علم نحو و بیان غرض و موضوع و وجه تسمیه و نام واضع ست ۱۲۔

۴ـ قوله فصل یا مبنی ست اگر او را مرکب نه گیرند بریں بنا یا بسکون لازم بود که اصل در بنا سکون ست یا بکسر لام که اصل در تحریک کسر ست و بالفتح آں بنقل فتح الف النحو سوئے آں یا بجهت آنکه چوں ساکن را متحرک گردانند فتحه دهند که فتحه اخف حرکات ست و یا معرب بریں تقدیر مرفوع خواهد بود بنا بر خبریت از مبتدائے محذوف ای هذا فصل ۱۲ ۵ـ قوله علم باصول، اصول جمع اصل و آں در اصطلاح قاعده کلیه که منطبق بر جزئیات خود باشد از قید لیعرف بها احوال از علمی که باو ذات کلمه و معانی آں دریافت شود مثل علم صرف و علم منطق و معنی و بیان خارج شد و از قید اواخر الکلم الثلث از علمے که باو احوال اول و اوسط کلمه یا احوال افعال مکلفین معلوم گردد مثل لغت و فقه احتراز گشت و از قید من حیث الاعراب والبناء علمی که باو احوال کلمات سه گانه از موافقت قافیه وغیره دریافت گردد مثل علم عروض و قوافی بیروں شد و از قول کیفیت ترکیب بعضها مع بعض از علمی که باو کیفیت مفردات بدریافت رسد مثل علم الاشتقاق احتراز شد ۱۲ الهامیه۔

عـ توفیق دست دادن بکارے و در اصطلاح گردانیدن خدا اسباب را موافق خواهش بندهٔ تا خواهش او سر انجام یابد ۱۲

عهـ لفظ خاتمه از قلم ناسخ سهو ست که دریں کتاب اثرے ازاں نیست ۱۲ الهامیه ۵ـ بکسر واو حال از ضمیر مرفوع متصل جمعت و بفتح از ضمیر مجرور فیه ۱۲ اش

لـ جمع مثال و آں آنچه برائے ایضاح مذکور شود ۱۲ لعـ ضمیر راجع بسوئے مهمات یا مختصر بتاویل رساله ۱۲۔

فصل الكلمة لفظ وُضِعَ لمعنىً مفرد وهي منحصرة في ثلثة اقسام اسم وفعل وحرف
هذا فصل ثان ۱۲ — اى الكلمة بحسب مفهومها ۱۲

لانها اِمّا ان لاتدلّ على معنىً في نفسها وهو الحرف او تدلّ على معنىً في نفسها ويقترن
حاصل ۱۲ — مرجع ضمير كلمه است وتذكير آن بلحاظ خبر ۱۲ — الحال ۱۲

معناها باحد الازمنة الثلثة وهو الفعل او تدلّ على معنىً في نفسها ولم يقترن معناها
زمانا — الازمنة الثلثة

به وهو الاسم فحدّ الاسم كلمة تدلّ على معنىً في نفسها غير مقترن باحد الازمنة

الثلثة اعني الماضي والحال والاستقبال كرجل وعلم وعلامته صحّة الاخبار عنه نحو
اى ماتقدم ۱۲ — ما انت في زمان التكلم ۱۲ — ما تاخر عن الحال ۱۲ — مبتدا ۱۲ — خبر ۱۲ — اى ان يسند اليه ۱۲

زيدٌ قائمٌ والاضافة نحو غلام زيدٍ ودخول لام التعريف كالرجل والجرّ والتنوين نحو بزيدٍ
بر مذهب سيبويه وبر مذهب غير سيبويه ال ۱۲

---

۱ قوله لفظ آه مصدر ست بمعنى انداختن ودر عرف نحاة خواه قبل گردانيدن بمعنى ملفوظ مثل خلق بمعنى مخلوق وخواه بعد ازاں چيزيست كه انسان آں تلفظ نمايد خواه حقيقةً مثل زيد خواه حكماً مثل منوى در اضرب زيراكه منوى چوں محكوم عليه ومؤكد ومعطوف عليه مى باشد در حكم ملفوظ حقيقى گرديد ووضع بمعنى تخصيص ومعنى بمعنى چيزے كه قصد كرده شود از شئ يا بمعنى مقصد ست ومفرد يا مجرور ست بنا بر آنكه صفت معنى واقع ست بريں تقدير معنى آں چيزے كه بر جزو معنى او جزو لفظ دلالت نه كند يا مرفوع بجهت وقوع او صفت لفظ بريں تقدير معنى چيزے كه جزو لفظ او بر جزو معنى دلالت ننمايد يا منصوب بنا بر حاليت از مستكن از وضع خواه از معنى ودر ايراد صفت مفرد اولاً بجملهٔ فعليه مبدأ بماضى وثانياً بمفرد تنبيه بر تقدم وضع ست بر افراد ۱۲۔

۲ قوله اسم آه در تقديم اسم دريں تقسيم تيمن ست بكلام بركت التيام جناب امير المومنين رضى الله عنه چنانكه مذكور شد ونيز اشارت ست بسوئے بودن مباحث آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث مابعد ۱۲ ۳ قوله فحد الاسم آه حد چيزے كه تميز دهد محدود را از غير خود حقيقى باشد يا اسمى يا لفظى ۱۲ علوى۔

۴ قوله تدل على معنى في نفسها يعنى وضع مستقل بالمفهوميت باشد پس لفظ فوق وتحت ويمين وشمال وخلف وامام با وجود احتياج اينها سوئے مضاف اليه در دلالت بر معنى تعريف اسم منتقض نخواهد شد زيراكه از روئے وضع مستقل بر دلالت هستند ليكن عادت بر ذكر مضاف اليه با ايشاں جارى گرديد ۱۲ الهاميه۔

۵ قوله صحة آه يعنى نشانى اسم لياقت محكوم اليه بودن ست نه محكوم عليه بودن بالفعل وهمچنيں نشانى بالفعل لياقت محكوم به بودن نه محكوم به بودن بالفعل پس بزيد وضرب كه هر يك هنوز در تركيب اسنادى نيامده ايرادے وارد نخواهد شد ۱۲ لكاتبه اللهم اغفر له۔

۶ قوله الاخبار عنه زيراكه فعل مخبر به است اگر مخبر عنه گردانيده شود خلاف وضع لازم آيد وآں بغير ضرورت جائز نيست وحرف وضعاً مخبر به هم نباشد ۱۲۔

۷ قوله والاضافة وجه بودن اضافت از علامات اسم ايں كه اضافت يا برائے تعريف ے باشد يا برائے تخصيص يا برائے تخفيف وهر يك در اسم بود ۱۲۔

۸ قوله لام التعريف زيراكه لام برائے رفع ابهام باشد وآں جز در اسم نبود وميم تعريف چنانكه در حديث ليس من البر الصيام في السفر واقع ست بسبب عدم شهرتش يا بعلت اينكه بدل از لام ست چنانكه رضى تصريح آں فرموده مصنف تعرض نه كرد ۱۲۔

۹ قوله الجر هر گاه جر اثر حرف جر ست وآں مختص باسم باشد پس اثرش نيز مختص باسم خواهد بود ۱۲۔

۱۰ قوله والتنوين زيراكه تنوين انفصال از مابعد خواهد وفعل اتصال را با فاعل اقتضا مى نمايد وبينهما تنافر ۱۲ درايه۔

ع مراد از حد دريں فن معرف جامع ومانع نه حدّ منطقى اكنوں وارد نه مى شود كه اشتمال ايں مفهومات بر ذاتيات كه چه ازاں حاصل مى شود يقينى نيست پس حد چگونه باشد ۱۲ عه رجل مثال جثة وعلم مثال حدث اشارت است كه اسم دو قسم باشد جثة وحدث ۱۲ ص اى فائے فصيحه است كه بر شرط محذوف دلالت مى نمايد يعنى اذا بين دليل الحصر فحد آه ۱۲ لله چوں كلمه جزو كلام ست لهذا بر كلام مقدم شد ۱۲۔

والتثنية والجمع والنعت والتصغير والنداء فان كل هذه خواص الاسم ومعنى الاخبار

(معنی فعل و حرف قابل تصغیر نیست ۱۲ — اسم ان ۱۲ — خبر ۱۲ — مبتدا ۱۲)

عنه ان يكون محكوما عليه لكونه فاعلا او مفعولا او مبتدأ

(ای مفعول مالم یسم فاعله ۱۲ — خبر ۱۲)

ويسمى اسما لسموه على قسيميه لا لكونه وسما على المعنى وحد الفعل كلمة تدل على

(ای علامة ۱۲)

معنى في نفسها دلالة مقترنة بزمان ذلك المعنى كضرب يضرب اضرب وعلامته

(الذی ہو احد من الازمنة الثلثة ۱۲)

ان يصح الاخبار به لا عنه ودخول قد والسين وسوف والجزم والتصريف الى الماضي

والمضارع وكونه امرا او نهيا واتصال الضمائر البارزة المرفوعة نحو ضربت وتاء التانيث

---

۱ قوله فان کل آه ہرگاه بعضے ازیں علامات مثل تثنیه و جمع از روئے استعمال مشتہر نه بود پس برائے دفع ایں وہم بکل مجموعی ذکر فرمود ۱۲۔

۲ قوله لسموه آه اشارت ست بمختار بصریه که مشتق از سمو بکسر سین وسکون میم بمعنی علو و ارتفاع چه جمع تکسیر و تصغیر بمعنی اسامی وسمی دال برہمیں معنی ست واو افتاد و سین ساکن شد برخلاف قیاس وہمزهٔ وصل دراول درآید بجہت ارتفاع بر ہر اخوات خود که مسمی باسم باشد ۱۲ درایه۔

۳ قوله قسیمیه قسم شئے چیزے که ازاں شئے خاص باشد وقسیم شئے چیزے که مقابل آں بود وآں مقابل مع شئے مذکور زیر ثالث عام مندرج بود مثل باسم که از کلمه خاص ست ومقابل ست مر فعل و حرف را و باحرف و فعل زیراکه کلمه مندرج ست پس اسم قسم کلمه باشد وقسیم حرف و فعل چنانکه ناطق که خاص از حیوان وقسم اوست و باصاہل وصائل که قسیم ہردوست زیراکه عام که حیوان ست مندرج ست ۱۲ اللهم اغفر لکاتبه۔

۴ قوله وسما بالکسر چنانکه مذہب کوفیه است واو محذوف شد وہمزه عوض آمد وامثله اشتقاق نزد ایشاں محمول بر قلب ہستند پس سمی یسمی وسم یوسم واصل اسماء اوسام واصل سمی وسیم باشد وسم بمعنی علامت ست وارد می شود که فعل نیز بر مسمائے خود دلالت می کند باید که اسمش نیز اسم باشد وایں راکسے نگفته ۱۲ درایه والہامیه گویم که در وجه تسمیه علت مجوزه کفایت می کند وعلت موجبه درکار نیست ۱۲ لکاتبه اللهم اغفر له۔

۵ قوله والسین وسوف زیراکه ہردو برائے استقبال موضوع ہستند اول برائے قریب وثانی برائے بعید واستقبال در فعل بود وسین بر شش نوع ست یکے برائے طلب مثل استخرجته یعنی خروج او طلب کردم دوم برائے یافتن چیزے بر صفتے مثل استعظمته، اے یافتم اورا عظیم سوم برائے تحویل مثل استحجر الطین یعنی طین بجانب حجریت بازگردید چہارم برائے استقبال مثل سیضرب پنجم سین زیادت مثل استطاع یستطیع وایں اقسام پنجگانه مختص بفعل بود ششم سینے که درآخر کاف مؤنث لاحق شود مثل مررت بکس وسین کسیکه نام اوست وچوں بعض اقسام سین اختصاص بفعل نداشت۔ لہذا معرف بلام آورد وہرگاه سین وسوف از حرف تنفیس ست اے حروف تاخیر وتاخیر در استقبال می باشد لہذا برائے استقبال موضوع شد ۱۲ الہامی۔

۶ قوله وکونه امرا او نهیا مصنف الامر والنهی نه گفت زیراکه امر ونہی از مضارع مشتق می شود پس تعریف بجانب ماضی ومضارع باشد نه بسوئے ایشاں ۱۲ درایه ۷ قوله تاء التانیث آه زیراکه تائے متحرکه مختص باسم ست که اسم خفیف ست وفعل ثقیل لہذا متحرکه باسم وساکنه بفعل داد ندتا اعتدال بظہور آید ۱۲

ع فائدهٔ ازدیاد لفظ ان یصح مذکور شد فتذکر ۱۲۔ ـف در فعل فاعل تثنیه وجمع می باشد نه فعل ۱۲

لله زیراکه حرف ندا از ادوات تعریف ست ومعرفه اسم باشد نه غیر ۱۲

له وآنکه فعل نعت می آید بتاویل مفرد باشد ۱۲۔

الساكنة نحو ضربت ونوني التاكيد فان كل هذه خواص الفعل ومعنى الاخبار به ان يكون
محكوما به ويسمى فعلا باسم اصله وهو المصدر لان المصدر هو فعل الفاعل حقيقة

وحد الحرف كلمة لا تدل على معنى في نفسها بل تدل على معنى في غيرها
نحو من فان معناها الابتداء وهي لا تدل عليه الا بعد ذكر ما منه الابتداء كالبصرة
والكوفة مثلا تقول سرت من البصرة الى الكوفة وعلامته ان لا يصح الاخبار عنه
ولا به وان لا يقبل علامات الاسماء ولا علامات الافعال وللحرف في كلام العرب
فوائد كالربط بين الاسمين نحو زيد في الدار والفعلين نحو اريد ان تضرب
او اسم وفعل كضربت بالخشبة او الجملتين نحو ان جاءني زيد اكرمته وغير ذلك

---

۱ قوله ومعنى الاخبار به الخ چوں به بعضے از افعال مثل امر ونہی خبر دادن صحیح نیست لہذا بیان معنی الاخبار به بوجہے که ایں ہر دو را نیز شامل باشد حاجت افتاد وگفت معنی الاخبار به الخ ۱۲۔

۲ قوله وحد الحرف آه سوال چیزیکه بر معنے که در نفس او باشد دلالت نه کند بر معنی که در نفس غیر او باشد چگونه دلالت خواهد کرد جواب لفظ فی در ہر دو مقام بمعنی باست یعنی حرف کلمه ایست که بر معنی بنفسها دلالت نمی کند بلکه غیرها دال است ۱۲۔

۳ قوله نحو من فان آه ابتدا بر دو قسم ست یکے کلی وآں ابتدائے مطلق بغیر تقیید ببصره وکوفه دوم ابتدائے جزئی که مقید ببصره وکوفه باشد پس ابتدائے مطلق معنی لفظ ابتدا ست وایں مستقل بالمفہومیة بود وابتدائی مقید معنی لفظ من ست وایں مستقل بالمفہومیت نیست یعنی بدون انضمام کلمۂ دیگر مفہوم نمی شود پس از قول او فان معناها الابتداء ہمیں ابتدائی جزئی مراد ست وبہمیں جہت مصنف معرف بلام ذکر کرده ۱۲۔

۴ قوله الا بعد ذکر ما منه الابتداء سوال اسمائی لازم الاضافة ہم بدون ذکر متعلق خودها دلالت بر معنی خودها نمی نمایند باید که حرف باشد جواب واضع وقت وضع حروف ذکر متعلق او شرط ساخته نه در وضع اسماء وہمچنیں در موصولات واسمائے اشارات وضمیر غائب ۱۲ درایه۔

۵ قوله وللحرف فی آه جواب سوال مقدر ست۔ سوال ہرگاه حرف نه مسند الیه باشد ونه مسند ونیز ہیچ یکے از علامات اسماء وافعال نمی پذیرد پس بحث از و بے فائده خواهد بود، مصنف جواب داد که برائے او در کلام عرب فائده ست ۱۲۔

۶ قوله زید فی الدار آه ۔ ارتباط زید با دار بسبب کلمۂ فی که برائے ظرفیت ست شد زیرا که اگر بغیر لفظ فی زید الدار گفته شود استقرار زید در دار مفہوم نخواهد شد ۱۲۔

۷ قوله اکرمته در بعضے نسخ بفائے جزائیه دیده شد وآں خطاست زیرا که فا نمی آید مگر بر ماضی که مصدر بلفظ قد بود خواه لفظاً خواه تقدیراً وایں جا لفظ قد تقدیراً ہم ممکن نیست چرا که دریں جا معنی استقبال است واگر لفظ قد بود برائے ماضی باشد ۱۲ اش۔

ع زیرا که مخبر عنه در بودن از علامات معنوی اسم وفعل ست ۱۲ ع ای الابتداء الجزئی المقید بالبصرة مثلاً لا الابتداء مطلقاً ۱۲۔

من الفوائد[1] التي تعرفها في القسم الثالث ان شاء الله تعالى ويسمّى حرفا لوقوعه في
اي در بحث حرف ۱۲

الكلام حرفا[2] اي طرفا اذ ليس مقصودا بالذات مثل[3] المسند والمسند اليه **فصل**
اذ الحرف الطرف ۱۲ — ہذا فصل ثالث ۱۲

الكلام لفظ تضمّن[4] كلمتين[5] بالاسناد والاسناد نسبة[6] احدى الكلمتين الى الاخرى

بحيث تفيد المخاطب فائدة تامّة[7] يصحّ السكوت عليها نحو زيد قائم وقام زيد
اي سكوت المتكلم ۱۲

ويسمّى جملة فعلم ان الكلام لا يحصل الا[8] من اسمين[9] نحو زيد قائم ويسمّى جملة
يعني از تعريف اسناد معلوم شد ۱۲ — من تركيب ۱۲ — تركيب ۱۲

اسمية[10] او من فعل واسم نحو قام زيد ويسمّى جملة فعلية اذ لا يوجد المسند والمسند اليه
تركيب ۱۲ — زيرا كه جزو اول او فعل ست ۱۲ درايه — علت لا يحصل ۱۲

---

[1] قوله من الفوائد التي آه مثل تنبيه مخاطب تا در كلام از وچيزے فوت نه شود چنانچه مفاد حروف تنبيه است و اثبات كلام سابق خواه مثبت باشد خواه منفي چنانكه مضمون حروف ايجاب ست و برانگيختن مخاطب را بر كارے چنانكه موضوع له حروف تخصيص ست و ہمچنيں ديگر فوائد ۱۲۔

[2] قوله حرفا اے طرفا اين اشارت است بوجه تسميهٔ حرف زيرا كه حرف در لغت بمعني طرف ست. چنانكه مے گويند جلست حرف الوادي اے طرف الوادي و حرف نمي آيد مگر در طرف كلام ۱۲

[3] قوله مثل المسند چنانكه فعل و اسم مقصود بالذات مي باشد بجهت اين كه كلام بدون اينها تام نمي باشد ۱۲۔

[4] قوله تضمن پذيرفتن و فراہم كردن لفظ و معني او چيزے در ضمن گرفتن ۱۲ منتخب اللغات۔

[5] قوله كلمتين يعني زائد از يك كلمه دو باشد يا زائد حقيقي باشد يا حكمي و لفظي باشد يا تقديري پس تعريف كلام منتقض نخواہد شد بزيد ابوه قائم كه در حكم زيد قائم الاب است و الشمس طالعة يلزمه النهار موجود كه در حكم ہذا ملزوم كذالك است و الجسق مهمل كه در حكم ہذا اللفظ مهمل ست و ديز مقلوب زيد كه در حكم ہذا اللفظ مقلوب زيدست و اضرب كه حكم اضرب انت است و زيد در جواب من ضرب كه در حكم ضرب زيد ست و نعم در جواب اقام زيد كه در حكم قام زيد ست فاحفظ ۱۲ لكاتبه اللهم اغفر له۔

[6] نسبة احدى الكلمتين نسبت خواه در كلمهٔ اولے باشد چنانكه در جملهٔ فعليه خواه در كلمهٔ ثانيه چنانكه در جملهٔ اسميه ۱۲۔

[7] قوله فائدة تامة ازين قيد مثل نسبت اضافي و توصيفي خارج شد بدانكه قول او يصح از تعريف اسناد نيست بلكه تفسير است برائے فائدہ تامه گويا جواب ست از سوال مقدر تقديرش فائده تامه كدام چيز ست جواب او چيز يست كه سكوت مخاطب و نزد بعضے سكوت متكلم بر و صحيح باشد ليكن اول اوفق بما قبل ست ۱۲ شرح ہدايۃ النحو۔

[8] قوله لا يحصل الا الخ چوں تعريف كلام موہم اقسام شش گانه بود لهذا مصنف در دو قسم حصر نمود و گفت لا يحصل الا الخ ۱۲ درايه

[9] قوله من اسمين چوں ہر دو جزء اين تركيب استحقاق تقديم دارند لهذا بر تركيب اسم و فعل مقدم شد ۱۲ درايه۔

[10] بجهت اينكه جزء اولش اسم است ۱۲ درايه

معًا فی غیرھما ولا بدّ للکلام منھما فان قیل قد نوقض بالنّداء نحو یا زیدُ قلنا حرف النداء
اي حصر كلام در دو قسم مذكور ١٢
قائم مقام ادعو و اطلب وھو الفعل فلا نقض علیہ و اذا فرغنا من المقدّمۃ فلنشرع فی
الاقسام الثلثۃ واللہ الموفّق والمعین (لاتمام امور خلقه علی اصلاح ١٢ / شبیہھم ١٢)

القسم الاوّل فی الاسم

وقد مرّ تعریفہ و ھو ینقسم الی المعرب والمبنی فلنذکر احکامہ فی بابین وخاتمۃ

الباب الاوّل فی الاسم المعرب

وفیہ مقدّمۃ وثلثۃ مقاصد وخاتمۃ اما المقدمۃ ففیھا فصول (ای اربعة ١٢)

فصل فی تعریف الاسم المعرب

وھو کل اسم رکّب مع غیرہ ولا یشبہ مبنیّ (ای اول ١٢)

---

١ ولا بد آه زیرا کہ اسناد در حقیقت کلام ماخوذ ست و اسناد دو طرف می خواہد کہ مسند و مسند الیہ باشد و ایں ہر دو سوائے ایں دو قسم مذکور یافتہ نمی شود ١٢ اش۔
٢ قولہ قلنا آه سوال بریں تقدیر لائق آنکہ فقط لفظ یا غیر لفظ زید کلام باشد زیرا کہ "یا" قائم مقام جملہ است کہ اُدعُوا باشد و حال آں چناں نیست چہ کلام مجموع یا زیدُ ست جواب ہر گاہ فعل کہ لائق استتار و اضمار بود محذوف شد و حرف بجائے او آمد اسم ظاہر کہ زید ست نائب ضمیر شد کہ عمدہ کلام در اَدعُوا اَطلُب مستتر ست و وجہ آمدن فضلہ یعنی زید بجائے عمدہ یعنی ضمیر اینکہ چوں چیزے بجائے غیر در آید در حکم آں غیر باشد و ہمچنین است جواب ازند بہ زیرا کہ کلمۂ وا قائم مقام انفجّع است اصلش انفجّع زیدًا بعد حذف فعل مع فاعل کلمۂ وا بجائے او در آید و مضمر از مظہر بدل گردید و گفتہ شد وَا زَیدَاہُ وَ وَا عُمَرَاہُ ١٢ ٣ قولہ فلنشرع آه جزائی شرط شروع نیست۔ چنانکہ از ظاہر کلام مستفاد می شود زیرا کہ شروع در یکے از اقسام سہ گانہ فراغ مقدمہ را لازم نیست چہ جائز ست کہ مصنف بعد فراغ از مقدمہ کار دیگر کردہ باشد بلکہ جزا ارادہ ست تقدیر عبارت فَاِذَا فرغنا من المقدمۃ اردنا الشروع آه و در استلزام فراغ ارادہ را شکے نیست چہ بسا ست کہ فعل ارادی ذکر مینمایند و از و مبدأ یعنی ارادہ میخواہند چنانکہ در آیۂ کریمہ یٰاَیُّہا الذین اٰمنوا اذا قمتم الی الصلوٰۃ ای اردتم الی اقامۃ الصلوٰۃ زیرا کہ ہر فعل ارادی مسبوق بالارادہ می باشد۔

٤ قولہٗ فی الاسم المعرب تقدیم معرب بر مبنی یا بجہت آنکہ وجودی ست یعنی حرف نفی در تعریف او نیست یا بجہت آنکہ در معرب اسم منصرف ست و اصل در اسماء انصراف می باشد یا بعلت آنکہ معرب محل اعراب لفظی و تقدیری ہر دو می باشد و مبنی فقط محل اعراب محلی و لفظی اصل ست از محلی ١٢ ٥ قولہ اَمّا المقدمۃ سابق کہ گذشت مقدمۂ علم بود و ایں مقدمہ کتاب ست و فرق میان ہر دو آں کہ چیزے کہ شروع علم بر وجہ بصیرت بر و موقوف باشد مقدمہ علم ست چنانکہ سابق ذکر یافت و آنچہ کہ بر مقصود مقدم باشد مقدمۂ کتاب ست و آں دریں مقام ست ١٢۔
٦ قولہٗ المعرب آه اعراب در لغت ظاہر کردن و فساد دور کردن و معرب بجہت بودن محل اظہار معانی و موضع زوال فساد بایں اسم مسمی گردید و چوں معرب بر ذات کلمہ دلالت می کند و اعراب بر صفت و ذات بر صفت مقدم می باشد پس دال بر ذات ہم بر دال صفت مقدم خواہد بود لہٰذا تعریف معرب را بر تعریف اعراب مقدم ساخت ١٢۔
٧ قولہ رکب چوں معرب جزو مرکب ست نہ عین او پس تعریف مصنف از تعریف صاحب کافیہ اولیٰ است جائیکہ گفتہ المعرب المرکب الذی لم یشبہ مبنی الاصل۔ عہ و کذا البعض علاماتہ ایضا ١٢ درایہ۔

الاصل اعنی الحرف والامر الحاضر والماضی نحو زیدٌ فی قام زید لا زیدٌ وحدہ لعدم التركیب ولا ھٰؤلاءِ فی قام ھٰؤلاءِ لوجود الشبہ ویسمّٰی متمکّنًا

فصل

حکمہٗ ان یختلف اٰخرہٗ باختلاف العوامل اختلافًا لفظیًّا نحو جاءنی زیدٌ ورأیتُ زیدًا ومررتُ بزیدٍ او تقدیریًّا نحو جاءنی موسٰی ورأیتُ موسٰی ومررتُ بموسٰی

الاعراب

ما بہ یختلف اٰخر المعرب کالضمۃ والفتحۃ والکسرۃ والواو والالف والیاء واعراب الاسم علٰی ثلثۃ انواعٍ رفعٌ ونصبٌ وجرٌّ والعامل ما بہ رفعٌ او نصبٌ او جرٌّ ومحل الاعراب من الاسم

(حواشی بین السطور: لتمکنہ للاعراب ۱۲ ۔ ای ثان ۱۲ ۔ ای بالحرف ۔ ای بسبب ۱۲ ۔ اعم من ان یکون حقیقۃ نحو الخ ۱۲ ۔ او حکمًا نحو رایت احمد ومررت باحمد ۱۲ ۔ ای شئی ۱۲ ۔ فی الاعراب بالحرکۃ ۱۲ ۔ فی الاعراب بالحرف ۱۲)

۱؎ قولہ اعنی الحرف والامر آہ وایں بنا بر مشہور ست ونزدیک بعضی جملہ نیز از مبنی الاصل ست چنانکہ در غایۃ التحقیق ست ومراد از ترکیب ترکیبی ست کہ باد عامل معرب متحقق شود پس غلام زید بسکون میم خارج شد زیرا کہ غلام اگرچہ مرکب ست لیکن مرکب با عامل خود نیست چہ اگر با عامل بودے مرفوع یا منصوب یا مجرور گردیدی نہ ساکن المیم سوال:۔ مبتداء وخبر از تعریف معرب بیرون مے رود زیرا کہ مرکب با عامل خود نیست چہ عامل اینہا معنوی ست وترکیب میان لفظی ومعنوی غیر ممکن جواب:۔ عامل معنوی در تاثیر مثل لفظی ست پس عامل معنوی در حکم لفظی کہ ترکیب وغیرہ باشد گردیدہ ۱۲ شرح الہامیہ۔

۲؎ قولہ لوجود الشبہ آہ ای بسبب یافتن مشابہت باحرف دریں محتاج بجانب قرینہ کہ رفع ابہام بودے باشد وآں یا اشارۂ حسی ست یا وصف چنانکہ حرف در دلالت بر معنی احتیاج باغیر خود دارد ۱۲ رضی۔

۳؎ قولہ آخرہ الخ زیرا کہ اگر اختلاف در آخر نہ باشد در حکم معرب نہ بود مثل اختلاف را در لفظ امرءٍ واختلاف نون در ابنم یعنی در امرء رائے مہملہ در اعراب تابع ہمزہ است چنانکہ در ابنم نون تابع میم ست ۱۲۔

۴؎ قولہ تقدیریًا ای حقیقۃ کان کہذا عصا واخذت عصا وضربت بعصا او حکمًا نحو جاءنی موسٰی آہ ۱۲۔

۵؎ قولہ کالضمۃ آہ اینہا ہر گاہ بنا باشد بر حرکات اعرابیہ وبنائیہ وغیرہ اطلاق کردہ شوند وبدون تا بر بنائیہ فقط چنانکہ رفع ونصب وجر بر اعرابیہ ۱۲

۶؎ قولہ واعراب الاسم الخ زیرا کہ اعراب علامت ست برائے معانی معتورہ بر معرب ومعانی معتورہ بر سہ نوع ست فاعلیت ومفعولیت واضافت لہٰذا دال بریں معنی نیز بر سہ گونہ خواہد بود چہ در زیادہ از سہ ترادف میان دو اعراب لازم آید ودر کم شرکت وترادف وشرکت ہر دو خلاف اصل است ۱۲ کذا فی غایۃ التحقیق ۷؎ قولہ رفع الخ بجہت بلند شدن لب زیریں وقت تلفظ یا بسبب بلند بودن مرتبۂ او از مراتب ہر دو برادر خود یعنی نصب وجر زیرا کہ علامت ست مر چیزے را کہ عمدہ در کلام باشد رفع نامیدہ شد ونصب بعلت انتصاب ہر دو لب بر حال خود وقت تلفظ یا ایں کہ نصب مے دہد فضلہ را کہ در کلام باشد نصب نام شدہ وجر باینکہ عامل او فعل را بسوئے اسم می کشد یا لب زیریں وقت تلفظ جانب زیریں کشیدہ می شود جر نام شدہ است ۱۲ درایہ ۸؎ قولہ والعامل آہ چوں اعراب بسبب عامل باشد لہٰذا بر تعریف عامل ہم ضرور افتاد اگر گوئی تعریف عامل بجہت خروج عوامل فعل مثل لم ولما وغیرہ جامع نیست گویم مراد دریں جا از عامل بقرینہ بحث عامل اسم است ۱۲۔

هو الحرفُ الاخیر مثال الکلّ نحو قامَ زیدٌ فقام عاملٌ و زیدٌ معربٌ و الضمّۃ اعرابٌ
(نہ حرف اول نہ وسط ۱۲)

والدّال محل الاعراب **واعلم** انہ لایعربُ فی کلام العرب الّا الاسم المتمکّنُ والفعل
(ضمیر شان ۱۲)

المضارعُ وسیجیٔ حکمہٗ فی القسم الثانی ان شاء اللہ تعالیٰ **فصلٌ** فی اصناف اعراب
(ای ثالث ۱۲) (ای اقسام ۱۲) (ذٰ آں بحث فعل ست ۱۲)

الاسم وهی تسعۃُ اصنافٍ الاوّل ان یکون الرفع بالضمّۃ والنصب بالفتحۃ والجرُّ بالکسرۃ
(ای درحالت رفع ۱۲) (یعنی درحالت نصب ۱۲) (یعنی درحالت جر ۱۲)

ویُختَصُّ بالمفرد[1] المنصرف الصحیح[2] وهو عند النحاۃ مالایکونُ فی اٰخرہٖ حرفُ علۃٍ کزیدٍ
(جمع ناحٍ کقضاۃ جمع قاضٍ ۱۲)

وبالجاری[3] مجری الصحیح وهو مایکون فی اٰخرہ واوٌ اویاءٌ ماقبلھما ساکنٌ کدلوٍ وظبیٍ

وبالجمع[4] المکسّر المنصرف[5] کرجالٍ تقول جاءنی زیدٌ ودلوٌ وظبیٌ ورجالٌ ورأیتُ زیدًا
(فی الرفع ۱۲)

ودلوًا وظبیًا ورجالًا ومررتُ بزیدٍ ودلوٍ وظبیٍ ورجالٍ الثانی ان یکون الرفعُ بالضمّۃ و
(فی النصب ۱۲) (فی الجر ۱۲) (مبتدا ۱۲) (جملہ فعلیہ بتاویل مفرد خبر ۱۲)

---

[1] قولہ بالمفرد از قید افراد احتراز شد از تثنیہ و جمع و از قید انصراف از غیر منصرف و از قید صحیح از اسمائے ستہ کہ اگرچہ مفرد و منصرف ست لیکن صحیح نیست زیراکہ چہار ازاں ناقص واوی ست مثل ابوک و اخوک و ہنوک و حموک و یکے لفیف مقرون و آن ذومال کہ اصل او ذوو و یکے ازاں اجوف واوی و آں فوک زیراکہ اصل او فوہ است ہا برخلاف قیاس حذف گردید و واو در غیر حالت اضافت بمیم منقلب شد ۱۲۔

[2] قولہ الصحیح، باید دانست کہ در تعریف صحیح میان نحویین و صرفیین اختلاف ست۔ لہذا مصنف رحمہ اللہ از تعریف مشہور فیما بین صرفیین اعراض نمود پس مثال اجوف و مہموز باہر سہ قسم و مضاعف باہر دو قسم نزد نحویین صحیح باشد و نزد صرفیین صحیح آن ست کہ حروف اصلیہ او از حروف علت و ہمزہ تضعیف سالم باشند پس سالم و صحیح نزد صرفیین یک باشد پس در سالم میان صرفیین و نحویین اتفاق است و در صحیح اختلاف فاحفظ فانہ یفیدک ۱۲۔

[3] قولہ بالجاری مجری الصحیح وجہ قائم مقام صحیح بودن این کہ بسبب بودن ساکن ماقبل واو و یا اعراب برو ثقیل نیست و وجہ اختصاص این اعراب باہر دو قسم مذکور بنا بر اصلیت ہر دو قسم مذکور ست زیراکہ اعراب بالحرکۃ بہ نسبت اعراب بالحرف اصل ست و مفرد بہ نسبت تثنیہ و جمع اصل و نیز اعراب سہ گانہ اصل ست بہ نسبت دو اعراب در احوال ثلثہ پس اصل باصل دادہ شد سوال:۔ بنا بریں می باید کہ در جمع مؤنث سالم اعراب بالحرکۃ نباشد زیراکہ جمع فرع است و مفرد اصل و برائے فرع اعراب فرعی لائق ست جواب:۔ چوں در جمع مؤنث حرف آخر صالح و قابلِ اعراب بالحرف نبود لہذا بضرورت اعراب بالحرکۃ دادہ شد ۱۲ الہامیہ۔

[4] قولہ، بالجمع المکسر و آں عبارت ست از جمعے کہ دراں بنائے واحد بجہت زیادت و نقصان خواہ حقیقۃً خواہ حکماً متغیر شدہ باشد ۱۲۔

[5] قولہ المنصرف، احتراز شد از جمع مکسر غیر منصرف و جمع سالم کہ اعراب ہر دو چنیں نیست چنانکہ می آید ۱۲۔

ع بدانکہ مصنف برائے تنبیہ مخاطب وقت بیان فائدہ جدیدہ لفظ اعلم ایراد می فرماید ۱۲ عـ ای الاعراب والعامل والمعرب ومحل الاعراب ۱۲۔

النصبُ والجرُّ بالكسرةِ ويُختصُّ بجمعِ المؤنثِ السالمِ[1] تقولُ هُنَّ مُسلماتٌ (في الرفع ١٢) ورأيتُ مسلماتٍ (في النصب ١٢) ومررتُ بمسلماتٍ (في الجر ١٢) الثالثُ ان يكونَ الرفعُ بالضمةِ والنصبُ والجرُّ بالفتحةِ ويختصُّ بغيرِ المنصرفِ كعمرَ تقولُ جاءني عُمَرُ (في الرفع ١٢) ورأيتُ عُمَرَ (في النصب ١٢) ومررتُ بعُمَرَ (في الجر ١٢) الرابعُ ان يكونَ الرفعُ بالواوِ والنصبُ بالالفِ والجرُّ بالياءِ ويُختصُّ بالأسماءِ الستّةِ مكبَّرةً[2] (حال از اسماء ١٢) موحَّدةً مضافةً الى غيرِ ياءِ المتكلمِ وهي اخوكَ وابوكَ وهنوكَ[3] وحموكَ[4] وفوكَ وذو مالٍ[5] تقولُ جاءني اخوكَ (في الرفع ١٢) ورأيتُ اخاكَ (في النصب ١٢) ومررتُ بأخيكَ (في الجر ١٢) وكذا البواقي الخامسُ ان يكونَ الرفعُ بالالفِ والنصبُ والجرُّ بالياءِ المفتوحِ ما قبلها ويُختصُّ بالمثنّى[6] وكلا[7] (ز: كلتين مضافين الى ضمير) مضافاً[8] الى

---

[1] قوله بجمع المؤنث السالم آه وآں جمعی ست کہ در آخرش الف وتا باشد مفردش مؤنث باشد مثل مسلمات خواه مذکر مثل الخالیات جمع الخالی بمعنی الماضی وہرگاه حروف آخر قابل اعراب بالحرف نباشد بناچاری اعراب بحرکت داده می شود وتبعیت نصب جررا بجهت اینکه مزیت فرع براصل که جمع مذکر سالم باشد لازم نیاید زیراکه درانجاہم نصب تابع جرست۔ سوال۔ مزیت فرع براصل ہنوز باقی ست زیراکه اعراب جمع مذکر سالم بالحرف ست واعراب جمع مؤنث سالم بالحرکة جواب: اگرچہ اعراب بالحرکة اصل ست بہ نسبت اعراب بالحرف لیکن در مفردات نہ در جمع پس اعراب بالحرکة در جمع بمنزلہ اعراب بالحرف ست در مفرد یعنی فرع ست زیراکه چوں چیزے در مقام غیرمی آید حکم آں غیر گیرد وچوں شناخت غیر منصرف محتاج بہ تطویل ست وجمع مؤنث سالم واضح ترست لہذا جمع مؤنث سالم رامقدم ساخت ١٢۔

[2] قوله مکبرة موحدة آه از قید مکبره احتراز شد از مصغرات اینہا که معرب بالحرکات باشند مثل جاءنی اُخَیک ورأیت اُخَیک ومررت باُخَیک واز قید موحدة احتراز گشت از مثنی ومجموع اینہاکه معرب باعراب تثنیه وجمع مے باشند واز قید مضافة احتراز شد از غیر مضاف که معرب بالحرکات باشد مثل جاءنی اخٌ ورایتُ اخاً ومررت باخٍ واز قید الی غیر یاء المتکلم احتراز شد ازیں اسماء وقتیکه مضاف بجانب یای متکلم باشند دریں صورت در ینہا مثل سائر اسماء اعراب تقدیری خواهد بود مصنف برائے شرط اضافت بجانب غیر یائے متکلم برامثله کفایت نه کرد بلکه تصریح بداں نمود تا شرط اضافت بجانب کاف متوہم نشود ١٢ کذا فی الشرح [3] قوله ہنوک ہَنٌ شئ منکر که ذکرش مستهجن باشد مثل عورت غلیظ وصفات ذمیمه وافعال قبیحه ١٢۔

[4] قوله حموک وذومال اضافت حم بجانب کاف مکسوره وذو بجانب غیر ضمیر بجهت اینکه حم قریب زن باشد از جانب زوج پس مضاف نخواهد بود مگر بسوئے کاف مکسوره وآماذو بسبب اینکه موضوع ست برائے اتصاف چیزے باسم جنس وقول انما یعرف ذا الفضل من الناس ذووه شاذست ١٢۔

[5] قوله ذومالٍ چون مضاف الیه لفظ ذو سوائے اسمائے اجناس نمی باشد۔ لہذا مضاف بسوئے اسم جنس آورد ١٢۔

[6] قوله بالمثنی ای مایطلق علیه لفظ المثنی وآں اسمی ست که الف یا یائے ماقبل مفتوح ونون مکسور در آخر مفرد او پیوند دوآں مفرد خواه مذکر باشد خواه مؤنث وے علم باشد یا غیر او ١٢ [7] قوله کلا وہچنین کلتا وبر ذکر اصل که کلا باشد کفایت نمود ١٢ درایه۔

[8] قوله مضافاً الی آه اختصاص اضافت بجانب مضمر بجهت اینکه برائے کلا دوجهت ست مفرد از روئے صورت وتثنیه از روئے معنی پس رعایت ہر دوجانب ضروری شد لہذا ہرگاه مضاف بجانب مظہر بود رعایت جانب افراد نموده آید واعراب بحرکت داده شود وچوں بجانب مضمر مضاف گردد معرب باعراب بحرف باشد ١٢ [9] دو چیزے که باو لاحق باشد مثل القمرین در شمس وقمر ١٢ منہل

مُضمرٍ واثنانِ[1] واثنتانِ[2] تقول جاءَ نی الرّجلانِ کلاهما واثنانِ واثنتانِ ورأیت الرّجلَینِ
(در مذکر ۱۲ — در مؤنث ۱۲ — فی الرفع ۱۲)

کِلَیہِما واثنَینِ واثنتَینِ ومررتُ بالرجلین کلیھما واثنین واثنتین السّادس ان یکون
(فی النصب ۱۲ — فی الجر ۱۲)

الرفع بالواوِ المضموم ما قبلھا والنصب والجرُّ بالیاءِ المکسور ما قبلھا ویُختصُّ[3] بجمع المذکر
(ای السادس ۱۲)

السالِم[عــه] نحو مسلمونَ واُولُو[4] وعِشرونَ مَعَ اخواتہا تقول جاءَنی مسلمون وعشرونَ و

اُولُو مالٍ ورأیت مسلمینَ وعِشرِینَ واولی مالٍ ومَررتُ بمسلمینَ وعشرینَ واولی مالٍ
(فی الرفع ۱۲ — فی النصب — فی الجر ۱۲)

واعلم اَنَّ نونَ التثنیۃِ[5] مکسورۃٌ ابدًا ونونَ[6] جمعِ السّلامۃِ مفتوحۃٌ ابدًا وکلاھما[7]
(فی الاحوال الثلث ۱۲ — للفرق بینھا وبین نون التثنیۃ)

---

[1] قولہ، واثنان معطوف ست بر کلا محلاً مرفوع کہ خبر مبتدای محذوف است یعنی ہو تقدیر عبارت ویختص بالمثنی وملحقاتہ وہو کلا الخ یا حکایت است از لفظ اثنان واثنتان مرفوع ۱۲۔

[2] قولہ، اثنتان ذکر اثنتان برائے نکتہ ایست وآں این کہ ہرگاہ حکم تذکیر وتانیث در باب عدد بخلاف سائر اسماء ست مصنف بلفظ مذکر ومؤنث ہر دو تصریح کرد بنا بر اطلاع بریں معنی کہ دریں جا تذکیر وتانیث موافق سائر اسماء ست چنانکہ در واحد وواحدۃ ۱۲ الہامیہ۔

[3] قولہ، بجمع المذکر آہ از جمع مذکر سالم جمع اصطلاحی مرادست وآں جمعی ست کہ واو ماقبل مضموم ویا یائے ماقبل مکسور ونون مفتوح در آخرش باشد یا از جمع مذکر سالم صیغہ ای صورت جمع مذکر سالم مراد باشد پس ایراد بایں طریق کہ ایں اعراب در غیر جمع مذکر سالم نیز یافتہ میشود مثل سنون وارضون وقلون وارد نخواہد شد ۱۲

[4] قولہ، اُولُو۔ خبر مبتدای محذوف تقدیر عبارت یختص بجمع المذکر السالم وملحقاتہ وہو اولو الخ یا حکایت ست از اولو وعشرون مرفوع لہذا مجرور نشد سوال۔ در عرب کلمہ نیست کہ دراں واو پس ضمہ باشد واولو چناں ست۔ جواب۔ واو چوں محل تغیر ست ای رفع ونصب وجر لہذا بداں اعتبار نیست یا واو ہرگاہ قائم مقام ضمہ گردیدہ گویا ضمہ است واو نیست ۱۲۔

[5] قولہ، نون التثنیۃ آہ وجہ اختصاص درمیان تثنیہ وفتحہ بنون جمع اینکہ نون مبنی ست زیرا کہ حرف ست واصل در بنا سکون باشد وساکن را بجہت التقائے ساکنین چوں متحرک سازند حرکت کسرہ دہند چرا کہ حرکت ساکن حرکت بنائی می باشد پس برائے حرکتی کہ ابعد حرکات معربات ست اختیار کردہ شد وآں کسرہ ایست کہ بر ہر دو قسم معرب کہ اسم غیر منصرف وفعل مضارع باشد نمی آید وچوں تثنیہ قبل جمع بود با واصل یعنی کسرہ دادہ شدہ برائے فرق میان تثنیہ وجمع نون جمع را فتحہ دادند نہ ضمہ کہ ثقیل ست ۱۲ ضوء شرح مصباح۔

[6] قولہ، ونون جمع السلامۃ آہ احتراز ست از نون جمع تکسیر زیرا کہ او مکسور ومضموم نیز می باشد مثل نون شیاطین ۱۲ درایہ۔

[7] قولہ، وکلاہما تسقطان یعنی نون تثنیہ وجمع در حالت اضافت ساقط می شود چنانکہ تنوین در حالت اضافت ساقط می گردد زیرا کہ نون عوض تنوین ست ۱۲

[عــه] چیزیست کہ در وبنائے واحد بجہت جمعیت سالم باشد ۱۲۔

[سـه] ای ثلثون واربعون وخمسون وستون وسبعون وثمانون وتسعون ۱۲

تسقطان عند الاضافة تقول جاءني غلاما زيد و مسلمو مصرٍ[1] السابع ان يكون الرفع
نظیر سقوط نون تثنیه وقت اضافت ۱۲

بتقدير الضمة[2] والنصب بتقدير الفتحة والجرّ بتقدير الكسرة ويختص بالمقصور وهو ما
معرب ای اسم ۱۲

في اٰخره الف مقصورة[3] كعصا و بالمضاف الى ياء المتكلم غير جمع المذكر السالم كغلامي[4]
حال از مضاف الی یاء المتکلم ۱۲ صفت جمع ۱۲

تقول جاءني هذا عصًا وغلامي و رأيت عصًا وغلامي و مررت بعصًا وغلامي الثامن
ان يكون الرفع[5] بتقدير الضمة والجرّ بتقدير الكسرة والنصب بالفتحة لفظًا ويختص
بالمنقوص وهو ما في اٰخره ياءٌ ما قبلها مكسورٌ كالقاضي تقول جاءني القاضي و رأيت
القاضيَ و مررت[6] بالقاضي التاسع ان يكون الرفع بتقدير الواو والنصب والجرّ بالياء لفظًا

---

[1] قوله مصر ہرگاہ نام بلدۂ خاص باشد غیر منصرف بود بجہت علمیت و تانیث و اگر معنیش ہر بلدۂ که باشد منصرف بود ۱۲۔

[2] قوله بتقدير الضمة آه بدانکه اعراب تقدیری بحرکت گاہے درحالت سه گانه چنانکه درعصا و غلامی و گاہے در دو حال چنانکه در قاضی و داعی و اما تقدیرے بحرف نیز گاہے در احوال ثلثه مثل جاءنی ابو القوم و رائیت ابا القوم و مررت بابی القوم و مصنف این قسم را بسبب قلت ذکر نه کرد سوال. بنا برین لازم آمد که اعراب اسم دہ صنف باشد نه نُه. جواب - این قسم ہم زیر قول او که عصا و غلامی باشد مندرج ست زیراکه قول او ان یکون الرفع بتقدیر الضمة آه اعم ست ازین که بالحرکات باشد یا بالحروف پس در صورت اندراج نه شد نه ده ۱۲ شرح۔

[3] قوله الف مقصوره آه الف در لفظ یا ثابت ماند مثل العصا و حبلی یا نه مثل عصا و وجه تقدیری بودن اینکه تحریک الف مع بقای او ممکن نیست چنانکه وارد کردن حرکات بر ماقبل او جائیکه مقدر باشد ممکن نه بود و معنی قصر منع است و چون برین الف مطلقاً حرکت ممنوع است لہذا این الف را مقصوره نامند ۱۲

[4] قوله کغلامی سوال۔ اعراب و بنا از صفات حرف اخیر ست و در مثل غلامی حرف اخیر بسبب امتزاج یائے متکلم درمیان آمد پس نه معرب خواہد بود نه مبنی جواب۔ توسط حرف اخیر بعلت امتزاج مذکور انتفائے اعراب و بنا در لفظ واجب نمی کند چراکه جائز ست که اعراب در لفظ تقدیری باشد پس قول نبودن اعراب و بنا غلط باشد ۱۲۔

[5] قوله الرفع بتقدير الضمة آه زیراکه خروج از کسره بسوئے ضمه بر یا در حالت رفع ثقیل ست چنانچه اجتماع سه کسره بر یا در حالت جر ثقیل می باشد ۱۲ شرح لباب۔

[6] قوله و مررت بالقاضی یعنی تقدیر ضمه و کسره فقط در حالت ضمه و جر وقتی ست که معرف بلام بود و اگر مجرد از لام باشد تقدیر مذکور و حذف لام نیز باشد نحو جاءنی قاضٍ و مررت بقاضٍ و رأیت قاضیاً ۱۲۔

ع نظیر سقوط نون جمع وقت اضافت ۱۲۔

وَيُخْتَصُّ بجمع المذکر السالم مضافاً الى یاء المتکلم تقول جاءنی مُسْلِمِیَّ[1] تقدیرہٗ مُسْلِمُوْیَ اجتمعت الواوُ والیاءُ والاولیٰ منہما ساکنۃٌ فقلبت الواوُ یاءً وادغمتِ الیاءُ فی الیاءِ وابدلتِ الضمّۃُ بالکسرۃ لمناسبۃ الیاءِ فصار مُسْلِمِیَّ ورأیتُ مُسْلِمِیَّ و مررتُ بمُسْلِمِیَّ

فصل الاسم المعرب علیٰ نوعین (ای الرابع ۱۲) منصرف وھو مالیس فیہ سببان او واحدٌ یقوم مقامہما من الاسباب التسعۃِ کزید ویسمّی الاسمَ المتمکن (احدھما ۱۲) وحکمہٗ ان یَدْخُلَہ الحرکاتُ الثلثُ مَعَ التنوین تقول جاءنی زیدٌ ورأیتُ زیدًا و مررتُ بزیدٍ وغیر منصرف وھو[2] مافیہ سببانِ[3] او واحدٌ[4] منہما یقوم مقامہما (ثانیہما ۱۲)

والاسبابُ[5] التسعۃُ ھی العدلُ[1] والوصفُ[2] والتانیثُ[3] والمعرفۃُ[4] والعجمۃُ[5]
(المانعۃ من الصرف ۱۲)

---

[1] قولہ مسلمی درمثل مسلمی ظہور رفع ممکن ست مگر بثقل و درمثل عصا چوں الف متحمل کدامی حرکت نیست ہرسہ اعراب متعذر لہذا دراول تقدیر بجہت ثقل ست ودرثانی بجہت تعذر یعنی امتناع فائدہ۔ بدانکہ مصنف از ذکر بعضے اسماء کہ دراں اعراب تقدیری میباشد اہمال کرد بجہت قلت آنہا مثل اسمیکہ دراں حرکتِ اتباعیہ بود چوں الحمدللہ بکسر دال واسم متحرک برطریق حکایت چوں زیدًا درجواب کسیکہ گوید رأیت زیدًا کہ درینہا بجہت حرکتِ لفظی اعراب تقدیری باشد ونیز اسمیکہ درو اعراب بالحرف دراحوال ثلثہ تقدیری بود وآں دراسمائے ستہ وقتیکہ مضاف باشند بجانب معرف باللام نحو جاءنی ابوالقوم ورأیت اباالقوم ومررت بابی القوم وہمچنیں اسمی کہ اعراب درحالت رفع ونصب تقدیری بود مثل فیّ وقت رفع اصل اوفوی ووقت نصب فای واو والف بیابدل شد ویا دریا ادغام گردید حکم بتقدیر واو والف واجب شد چنانکہ حکم بتقدیر واو ویائے مسلموی درحالت رفع ونصب واجب است ولیکن یا درحالت جر لفظی است ۱۲
[2] قولہ وہو مافیہ آہ دریں تعریف اسمیکہ بروکسرہ وتنوین بنابرضرورت یاتناسب درآید داخل است وہمچنین مجموع بالف وتا ومجموع بواو ونون درحالتِ علمیت برائے مؤنث مثل مسلمات ومسلمون نیز داخل است ۱۲۔
[3] قولہ سببان آہ مراد از سبب چیزیست کہ چوں درکلام حاصل شود برمتکلم واجب است کہ آنچہ ازاحکام مناسب او باشد اختیار کند ۱۲ شرح لباب۔
[4] قولہ واحد منہا یقوم مقامہما مراد از بودن دوسبب یایک قائم مقام دوعام ازینکہ حقیقۃً باشد یا حکماً پس ایراد نخواہد شد باسمیکہ بجہت ہموزن بودن غیرمنصرف ست مثل سراویل کہ جمعیت درو حکماً یافتہ شدہ قائم مقام دوسبب ست ۱۲ درایہ۔
[5] قولہ والاسباب التسعۃ آہ نزد بعضے دوسبب ست یکی حکایت دوم ترکیب اما حکایت دروزن فعل مع وصف مثل اعلم واجہل یاوزن فعل باعلمیت مثل یزید ویشکر امتناع صرف درینہا بطریق حکایت فعلیہ ست یعنی چنانکہ کسرہ قبل ازنقل فعلیت بجانب اسمیت نمی آید ہمچنیں بعدنقل ہم اما ترکیب درباقی مثل ترکیب تانیث بتائے ظاہرہ یامقدرہ یابالف وآں یاترکیب تانیث باعلمیت ست یاترکیب حرف تانیث بااسم وترکیب عدل زیراکہ عدل بمنزلہ دوعلم ست ازروئے تقدیر چراکہ واضع ہرگاہ بعامر قصد تسمیہ نمودہ بجہت خوف التباس باصفت بجانب عمر عدول نمودہ ودرمثل ثلاث ومثلث بجہت اینکہ او بمنزلہ ثلٰثۃ ثلٰثۃ است وترکیب جمع بجہت اینکہ جمع بمنزلہ دوجمع ست وترکیب دواسم درمثل بعلبک وترکیب الف ونون یاباعلمیت یاباوصفیت وترکیب عجمی آنکہ یاتکرر برعجمہ است درعجمی وعربی ویاترکیب باعلمیت ونزد بعضے دہ سبب وزائد مشابہت باالف تانیث ست مثل ارطی وقتیکہ علم باشد ونزد بعضے یازدہ سبب ست زائد درمثل احمر مراعات اصل ست ہرگاہ بعد علمیت نکرہ کنندہ وبعضے گفتہ اندکہ سیزدہ سبب ست دوزائد لزوم تانیث ولزوم جمعیت لیکن اینکہ نہ سبب ست درتعداد قریب بصواب است ووجہش بسبب ضیق مقام فروگذاشتہ شد ۱۲۔
[ع] زیراکہ ہرگاہ حرف اعراب بسبب التقائے ساکنین ازلفظ ساقط گشت اعراب لفظی باقی نماند بلکہ اعراب تقدیری گردید ۱۲

والجمعُ والتركيبُ والالفُ والنونُ الزائدتانِ ووزنُ الفعلِ وحُكمُهُ (اى حكم غير المنصرف ١٢) ان لا يدخلَهُ الكسرةُ[1]
والتنوينُ ويكونُ فى موضعِ الجرِّ مفتوحًا ابدًا تقولُ جاءنى احمدُ ورأيتُ احمدَ ومررتُ
باحمدَ امّا العدلُ فهو تغيّرُ (اى خروجه ١٢) اللفظِ من صيغتهِ الاصليةِ الى صيغةٍ اُخرىٰ تحقيقًا[2]
او تقديرًا ولا يجتمعُ[3] مع وزنِ الفعلِ اصلًا و يجتمعُ مَعَ العلميّةِ كعمرَ وزفرَ ومع الوصفِ
كثُلاثَ ومَثْلَثَ[4] واُخَرَ[5] وجُمَعَ[6] امّا الوصفُ فلا يجتمعُ مَعَ العلميّةِ اصلًا (لتضادهما ١٢) وشرطُهُ
(الوصف وصفًا كان عارضًا او ١٢)
ان يكونَ وصفًا فى اصلِ الوضعِ فاَسْوَدُ (سیاه ١٢) وارقمُ (ابلق ١٢) غيرُ منصرفٍ وان صارا اسمينِ للحيّةِ (مار ١٢)
لاصالتهما فى الوصفيةِ واربعٌ فى مررتُ بنسوةٍ اربعٍ (خبر ١٢) منصرفٌ مَعَ انّهُ صفةٌ (للنسوة ١٢) ووزنُ الفعلِ (زان فيه وصفية)

---

[1] قوله الکسرۃ الجر نہ گفت چہ جر نزد جمہور بر غیر منصرف می آید زیرا کہ او نزد شان معرب ست و جر بر چند قسم ست جر غیر منصرف فتح ١٢ منہل۔

[2] قولہ تحقیقا او تقدیرًا عدل تحقیقی آن ست کہ دلیل دیگر سوائے غیر منصرف بودن براں دلالت کند کہ ایں اسم معدول ست از فلاں اسم و عدل تقدیری آنکہ ورائے غیر منصرف بودن در استعمالِ عرب دلیلے نباشد کہ اسم از فلاں اسم معدول است ١٢۔

[3] قولہ ولا یجتمع مع وزن الفعل آہ زیرا کہ اوزان عدل در شش محصور ست چنانکہ شاعرے بنظم آوردہ قطعہ۔ اوزان عدل را بتمامی تو شش شمر: مُفعَل فُعَل مثالہما مثلث عُمَر : فَعَل ست ہمچو اَمْسِ فُعَال ست چوں ثلاث : دیگر فعال دان تو قطام و فعل سحر و ازیں اوزان کدامی وزن فعل نیست ١٢

[4] قولہ کثلاث و مثلث تکرار معانی ایں ہر دو اسم دلالت مے کند بر اصل ایں ہر دو وجہ تکرار معنی بدون تکرار لفظ نمی باشد۔ پس معلوم شد کہ لفظ ایں ہر دو کہ ثلثۃ ثلثۃ باشد ہم مکرر است ١٢۔

[5] قولہ و اُخَر۔ اُخَر جمع اُخریٰ مؤنث آخر و آخر اسم تفضیل ست و قیاس اسم تفضیل ایں کہ یا مستعمل بلام باشد یا باضافت یا بمن و چوں مستعمل بیکے نہ گردید معلوم شد کہ بیکے ازینہا معدول ست لیکن از انجا کہ لوازم اضافت منافی عدم انصراف ست از مستعمل با ضافت معدول نہ گفتہ اند پس معدول باشد از آخر من یا از الآخر والتفصیل فی الکتب المبسوطۃ ١٢۔

[6] قولہ جمع جمع جمعاء مؤنث اجمع و قیاس فعلاء مؤنث افعل اگر صفت باشد ایں کہ جمعش بر فعل آید مثل حمراء حمر و اگر اسم بود جمعش بر فعالے یا فعلاوات آید مثل صحراء صحاری یا صحراوات پس اصل جمع یا جمع بسکون وسط یا جماعیٰ یا جمعاوات ست پس ہر گاہ اخراج او از کدامی ازینہا معتبر گردد عدل ثابت شود ١٢ اش

ع اى تغير غير قياسى مع بقائے مادۂ اصلیہ ١٢ عہ مثال عدل تقدیری کہ بجز منع صرف دلیلے دیگر ندارد ١٢ سے مثال عدل تحقیقی کہ سوائے منع صرف دلیلے دیگر دارد ١٢ للعہ اى دلالت اسم بذات مبہم کہ ماخوذ بہ بعض صفات باشد ١٢ ہ مبتدا مرفوع بضمہ تقدیری و جر اعراب حکائی است ١٢۔

لعدم الاصالة فی الوصفیة اما التانیث بالتاء فشرطه ان یکون علما کطلحة و

دلیل انصراف ۱۲ — الحاصل ۱۲

کذلک المعنوی ثم المعنوی ان کان ثلاثیا ساکن الاوسط غیر اعجمی یجوز صرفه وترکه

لاجل الخفة ووجود السببین کهند والا یجب منعه کزینب وسقر وماه وجور والتانیث

بفتحتین دوزخ ۱۲ — نام شہر ۱۲ — بضم اول نام شہر ۱۲ منہل

بالالف المقصورة کحبلی والممدودة کحمراء ممتنع صرفهما البتة لان الالف قائم مقام

منصوب بنا بر مصدریت ۱۲

السببین التانیث ولزومه اما المعرفة فلا یعتبر فی منع الصرف منها الا العلمیة وتجتمع

وآں اسمی ست کہ بر شئے معین دلالت کند ۱۲

مع غیر الوصف اما العجمة فشرطها ان تکون علما فی العجمة وزائدة علی ثلثة

---

۱ قوله لعدم الاصالة زیراکہ واضع اربع را برائے عدد وضع کردہ نہ برائے وصفیت کہ آں باعتبار استعمال دریں مثال عارض شدہ سوال ـ میتواند کہ انصراف اربع مثل انصراف یعمل بسبب قبول تا باشد جواب ـ مراد از تا تائی لاحقہ موافق قیاس است چنانکہ در یعمل و در اربع قیاسی نیست زیراکہ برائے مؤنث بدون تا آید و برائے مذکر بتا پس قیاس یکے بر دیگرے نشاید ۱۲ اغایة ـ ۲ قوله التانیث بالتاء مراد از تا تائیست کہ در آخر اسم زیادہ آید و ماقبل او مفتوح و در حالت وقف بہا منقلب شود پس مثل اُخت و بنت مؤنث بتا نیست بلکہ تا بدل از لام ست ۱۲ رضی ـ

۳ قوله فشرطه ان یکون علما در تانیث بتائے ملفوظہ و تائی مقدرہ یعنی در تانیث معنوی علمیت شرط ست تا تانیث لازم گردد و بر سببیت منع صرف قوی شود چہ مادامیکہ علمیت نخواہد بود تانیث در معرض زوال خواہد ماند مثل قائم و قائمة و جریح برائے مرد و زن ہرگاہ تانیث سبب ضعیف است لہذا بغیر علمیت معتبر نخواہد بود ۱۲ کذا فی المنہل ـ ۴ قوله کذلک المعنوی در اشتراط علمیة در مؤنث معنوی ہم مثل تانیث بالتاء است مگر علمیت در تانیث بالتا شرط وجوب منع صرف ست و در تانیث معنوی شرط جواز آں لہذا در معنوی برائے وجوب شرط دیگر افزودہ و گفتہ ثم المعنوی الی آخرہ ۱۲ درایہ ـ

۵ قوله کهند یعنی ہند در لغت فصیحہ منصرف ست و فارسی گفتہ کہ منع صرف مرجوح ست و صرف افصح و ابن جنّی تبعیتِ او نمودہ و ابن ہشام الخضراوی گفتہ کہ ایں غلط ست و نمیدانم کہ کسے قبل ابی علی گفتہ باشد و جمہور و سیبویہ برآنند کہ اجود منع صرف ست و زجاج منع صرف مطلقاً واجب کردہ و فرّاء علمیت بلد برائے منع صرف شرط نمودہ زیراکہ او کثیر نیست بخلاف مثل ہند ۱۲ کذا فی المنہل ـ

۶ قوله والا آه یعنی اگر ثلاثی ساکن الاوسط غیر عجمی نباشد و آں یا ثلاثی نباشد مثل زینب یا ثلاثی بود نہ ساکن الاوسط مثل سقر بفتحتین بمعنی دوزخ یا ایں کہ ثلاثی ساکن الاوسط باشد نہ غیر عجمی بلکہ عجمی بود مثل ماہ و جور دریں ہر سہ صورت منع صرف واجب گردد ۱۲ ـ

۷ قوله البتة برائے دفع توہم ست گو یا کسی در منع صرف تانیث بالف بجہت انتفائے ہر دو سبب در ظاہر وہم می نماید ۱۲ ـ

۸ الا العلمیة از معارف علمیت سبب ست زیراکہ تعریف مضمرات و مبہمات در مبنیات یافتہ میشود و منع صرف از احکام معربات ست و تعریف بلام و اضافت غیر منصرف را یا منصرف می گردانند یا در حکم منصرف داخل می سازد ۱۲ شرح ـ

۹ قوله غیر الوصف ہذا القول فضل غیر محتاج الیہ لانہ علم من قوله السابق اما الوصف الخ ۱۰ قوله العجمة و آں بودن کلمہ از غیر کلام عرب ۱۲ منہل ـ

۱۱ قوله علما فی العجمة آه ای قبل استعمال عرب علم باشد و ایں شرط لازم نیست بلکہ واجب آنکہ در کلام عرب اولا مستعمل نشود مگر مع علمیت خواہ پیش از استعمال عرب علم باشد یا نہ مثل ابراہیم و قالون کہ بزبان رومی جید را گویند و نافع را بسبب جودتِ قرأت نام نہادند ۱۲ رضی ـ

ع بجزم کہ شرط ہم فعل مضارع است و اجب کنندۂ جزم فعل مضارع تقدیر عبارت و ان لم یکن کذلک یجب الخ ـ

ع حرف رابع قائم مقام تائی تانیث ست ۱۲ منہل ـ

أَحْرُفٍ كابراهيم[۱] او ثلاثيا متحرك الاوسطِ كسَقَر فلجامُ منصرفٌ لعدم العلمية و
نام قلعه در دیار بکر ۱۲ | اسمی به ۱۲ | در عجم و عرب آوا ۱۲

نوحٌ[۲] منصرفٌ لسكون الاوسطِ اَمَّا الجمعُ فشرطُه ان يكون على صيغة منتهى الجموع[۳]

وهو ان يكونَ[۴] بعد الِف الجمعِ حرفان كمساجدَ او حرف مشدَّدٌ مثل دوابَّ او ثلثةُ احرفٍ
متحرکان ۱۲ | اوله مدغم فی الثانی ۱۲ درایه

اوسطُها ساكنٌ غير قابلٍ للهاءِ كمصابيح فصَياقِلةٌ و فرازِنةٌ منصرفٌ لقبولهما الهاءَ
مصنف اگر منصرفان گفتے اولی بود ۱۲

وهو ايضا قائمٌ مقام السَّبَبَينِ الجمعيةُ ولزومِها امتناعُ ان يجمع مرةً اخرىٰ جمعَ التكسير

فكانه جُمع مرّتين اَمَّا التركيب[۵] فشرطه ان يكون علما بلا اضافة ولا اسنادٍ كبعلبكَّ[۶]
مبتدا ۱۲ | جمله خبر ۱۲ | عر ۱۲ حرف تحکمیه ولا جزئیه

فعبدُ اللهِ منصرف و معدیکربُ[۷] غير منصرف وشابَ قرناها[۸] مبنيٌّ اَمَّا الالفُ
مبتدا ۱۲ | چنانکه قبل علمیت مبنی بود ۱۲

۱؎ قوله او ثلاثیا متحرک الاوسط نزد سیبویه و اکثر نحات در عجمه تحرک اوسط را تاثیرے نیست پس مثل ملک بفتح لام مقدم بر میم که اسم پدر نوح علیه السلام ست مثل نوح و لوط نزدشان منصرف باشد وجوباً وایشان دو شرط معین را اعتبار کنند یکے آنکه عجمه در کلام عرب اوّلا مستعمل نه شود مگر مع علمیت دوم زیادت بر سه حرف و این اولیٰ ست زیرا که چوں تحرک اوسط در مؤنث مثل سقر قائم مقام چیزے ست که قائم مقام علامت تانیث ست لهذا تاثیر نموده و برائے عجمه علامتے نیست تا بجائے او چیزے قائم شود بلکه عجمه بمجرد بودن او ثلاثی خواه وسط او ساکن باشد خواه متحرک مشابهت بکلام عرب دارد گویا از کلام عجم خارج گردید زیرا که اکثر کلام شان طویل بود و رعایت اوزان خفیفه نمی کنند بخلاف کلام عرب ۱۲ رضی۔

۲؎ قوله و نوح آه قطعه؛ اگر همے خواهی که دانی نام هر پیغمبرے ؛ تا کدام ست اے برادر نزد نحوے منصرف ؛ صالح[۲] و هود[۳] و محمد[۵] با شعیب[۴] و نوح[۱] و لوط[۶] ؛ منصرف داں و دگر باقی همه لاینصرف ؛

۳؎ قوله منتهی الجموع آه و آں صیغه ایست که بار دیگر جمع تکسیر نشود و به همیں جهت منتهی الجموع نام اوست زیرا که در بعض صور مثل اناعیم و غیره دو بار جمع تکسیر نموده شد پس تکسیرش که تغیر دهندهٔ صیغه است منتهی شد ۱۲ شرح ملا جامی۔

۴؎ قوله ان یکون یعنی ان یکون اولها مفتوحاً وثالثها الفاً و بعد الف الجمع آه ۱۲۔

۵؎ قوله اما الترکیب آه اے ترکیب امتزاجی و آں ایں که دو کلمه یا اکثر را یک کلمه کنند لغیر آں که حرف جزو باشد ۱۲ ش۔

۶؎ قوله بعلبک نام شهرے و هما کلمتان جعلتا واحدة فبعل اسم صنم و بک اسم رجل اخترع بناء تلک البلدة وسماها باسمه و باسم صنمه والنسبة الیه البعلی وان شئت قلت بکّی ۱۲ منتهی الارب۔

۷؎ قوله و معدیکرب نام مردے و هما اسمان جعلا اسماً واحداً وفیه ثلاث لغات فتح الباء غیر منصرف و رفعها ایضاً غیر منون و کسرها منصرفاً منوناً ۱۲ صراح

۸؎ قوله و شاب قرناها یعنی سفید شد هر دو گیسوئے آں زن نام زنے که هر دو گیسوئے او چنیں بود ۱۲ درایه۔

ع؎ مراد تای تانیث ست که در وقت وقف ها میگردد ۱۲ عه که در حالت غیر وقف بتائے تانیث منقلب شود ۱۲ له جمع فرزان بالکسر که بمعنی فرزین شطرنج ست ۱۲ لله افراد ضمیر بسبب الف و نون سبب واحد ۱۲۔

والنونُ الزائدتان ان كانتا فى اسمٍ فشرطهُ[ای شرط تاثیر الالف والنون ۱۲] ان يكون علماً كعمران[۱] وعثمان فسعدان[۲] اسمُ نبتٍ[شتر خار ہندی اونٹ کٹارہ ۱۲] منصرف لعدم العلمية وان كانتا فى صفةٍ[فی اکثر ابادیہ ۱۲] فشرطهُ[والنون ای شرط تاثیر الالف ۱۲] ان لا يكون[۳] مؤنثهُ[ضمیر برائے صفت بتاویل اسم ۱۲] على فعلانةٍ كسكران فندمان منصرف[غیر منصرف للعلمیۃ والتانیث ۱۲] لوجود ندمانة[متعلق منصرف ۱۲] اما وزن الفعل فشرطه ان يختصَّ بالفعل ولا يوجد فى الاسم الا منقولاً عن الفعل كشمّر[صیغۂ ماضی معروف از تشمیر ۱۲] وضُرِبَ[۴] وان لم يختص به فيجب ان يكون فى اوله احدى حروف المضارعة[وہی اتین ۱۲] ولا يدخله الهاء كاحمد ويشكر[۵] وتغلبَ ونرجسٍ[۶] فيعمل[۷] منصرف لقبولها الهاءَ كقولهم ناقةٌ يعملةٌ واعلم ان كل ماشرط

۱؎ قولہ کعمران وعثمان مصنفؒ دو مثال آورد تا معلوم شود کہ اوزان مختلف ست ۱۲ ۲؎ قولہ فسعدان بفتح اول وسکون ثانی گیاہے است وآن نیکوتر علف شتر است ترجمہ قاموس ہندی اونٹ کٹارہ ۱۲ ۔

۳؎ قولہ لایکون مؤنثہ آہ ۔ امام جمال الدین ابن مالک اوزاینکہ بروزن فعلان ومؤنث شاں فعلانہ آمدہ در قول خود جمع نمودہ نظم اجز فعلی لفعلانا + اذا استثنیت حبلانا ÷ ودخنانا وسخنانا ÷ وسیفانا وضحیانا ÷ وصوحانا وعلانا ÷ وقشوانا ومصانا ÷ وموتانا وندمانا ÷ واتبعہن نصرانا ÷ قولہ اجز آہ یعنی آمدن فعلی برائے فعلان اجازت دہ ہرگاہ بیرون کنی ایں امثلہ را زیرا کہ مؤنث ایں ہمہ اوزان فعلانہ آمدہ ودو لفظ دیگر بدیں الفاظ زیادہ شد وشیخ بدرالدین قاسم بنظم آوردہ وگفتہ شعر وزد فیہن خصمانا ÷ علی لغۃ والیانا ÷ کذافی المنہل حبلان مرد خشمگیں مؤنث او حبلانہ وبمعنی مرد ممتلی از شراب وآب غیر منصرف باشد ومؤنث او حبلیٰ دخنان ۔ بدال و خائی معجمہ تاریک مؤنث دخنانہ سخنان بسین مہملہ خاء معجمہ بمعنی گرم مؤنث او سخنانہ سیفان بسین مہملہ ونامرد دراز قد باریک میان لاغر شکم ضحیانہ مؤنث ضحیان بضاد معجمہ وحائی مہملہ ومثنات تحتیہ مردیکہ وقت چاشت خورد ضحیانہ مؤنث صوحان بصاد وحائی مہملتین شتر خشک پشت صوحانہ مؤنث علان نادان علانہ مؤنث ودر منہل بمعنی مرد کثیر النسیان نوشتہ قشوان بقاف وشین معجمہ باریک ساق قشوانہ مؤنث ، مصان بصاد مہملہ مشددہ مردیکہ شیر گوسفند از ناکسی بمکد مصانہ مؤنث ودر منہل بمعنی لئیم نگاشتہ موتان مرد گند خاطر موتانہ مؤنث ، ندمان حریف شراب وہمنشین بزرگان ندمانہ مؤنث ، وہرگاہ بمعنی پشیمان باشد بالاتفاق غیر منصرف بود کہ مؤنث او بریں تقدیر ندمیٰ باشد ندمانہ ، نصران مرد ترسا واحد نصاریٰ نصرانہ مؤنث خصمان مرد ہموار شکم وباریک ولطیف اندام خصمانہ مؤنث ، الیان بزرگ سرین الیانہ مؤنث ۔

۴؎ قولہ ضرب ای مبنی للمفعول خواہ از مجرد خواہ از تفعیل ہرگاہ نام کسے نہادہ شود زیرا کہ ضرب مبنی للفاعل اگرچہ علم ہم باشد نزد اکثر نحات منصرف ست مگر نزد عیسیٰ بن عمرو ثقفی ۱۲ ۔ ۵؎ قولہ یشکر ۔ یشکر بن علی بن بکر بن وائل کینصر ویشکر بن مبشر بن صعب ہر دو پدر قبیلہ اند تغلب بن وائل بن قاسط کتضرب پدر قبیلہ است نامش غلباء ۱۲ نرجس بکسر نون وفتح آں وبکسر جیم نرگس معرب است والنون زائدۃ لانہ لیس فی الاحکام فعلل وفی الکلام تفعل ۱۲ منتہی الارب ۶؎ قولہ نرجس نزد جمہور در صرف نرجس بکسر نون بسبب نبودن وزن فعل واجب ست وزیادت یکی از حروف مضارع کہ شرط ست لغیر مشروط تا ثرے نخواہد کرد ونزد زجاج بنظر اصل وضع یعنی بجہت بودن او بروزن نضرب غیر منصرف است ۱۲ عبدالرسول ۷؎ قولہ فیعمل ۔ بالفتح شتر برگزیدہ استوار مطبوع پر کار یعملۃ مؤنث یعملات جمع یقال ناقۃ یعملۃ ۱۲ منتہی الارب ۔

فیه العلمیةُ وهو المؤنثُ بالتاء والمعنویُّ والعجمة والترکیبُ والاسمُ الذی فیه الالفُ و

النون الزائدتان اولم یشترط فیه ذٰلكَ واجتمع مع سببٍ واحدٍ فقط وهو العلمُ

ای علمیت زیراکہ استعمال مصدر ذو التاء بتذکیر و تانیث وہر دو آمدہ ۱۲

المعدول ووزن الفعل اذا انکرَ صُرِفَ امّا فی القسم الاوّلِ فلبقاءِ الاسمِ بلا سببٍ وامّا

ای شرط فیه العلمیة ۱۲ — بتنوین

فی الثانی فلبقائه علی سَبَبٍ واحدٍ تقول جاء نی طلحةُ وطلحةٌ اٰخرُ وقام عُمَرُ وعُمَرٌ اٰخرُ

بلا تنوین ۱۲ — بتنوین عند صرفه ای واحد مسمی بطلحة ۱۲ — بتنوین ای واحد مسمی بعمر ۱۲

وضرب احمدُ واحمدٌ اٰخرُ وکلُّ مالا ینصرف اذا اُضیفَ اودخَلَهُ اللام فدخله الکسرة

ای اسم آخر ۱۲ — ای الف ولام

نحو مررت باحمدکم وبالاحمدِ **المقصدُ الاوّل فی المرفوعاتِ** الاسماءُ

المرفوعاتُ ثمانیةُ اقسامٍ الفاعلُ ومفعولُ مالم یُسمَّ فاعلُهُ والمبتدأ والخبرُ وخبرُ انّ و

اخواتها واسمُ کانَ واخواتها واسمُ ماولا المشبهتین بلیس وخبرُ لا التی لنفی الجنس

---

۱ قوله، اذا انکرّ یعنی ہرگاہ نکرہ کردہ شود بایں طریق کہ علم تاویل کردہ شود بیکے از جماعت کہ نام نہادہ شدہ است آں جماعت بہماں علم مثل ہذا زید ورایت زیداً آخر یعنی دیدم مسمی بزید را یا ایں کہ عبارت ست از وصفیکہ موصوف باں مشہور باشد مثل قولہم لکل فرعون موسیٰ ای لکل مبطل محق کذا فی منبع الفوائد۔ فائدہ۔ باید دانست کہ مراد از تنکیر تنکیر ابہامی ست زیراکہ معرفہ از تاویل نکرہ حقیقۃً نمی شود چہ نکرہ حقیقی اسمی ست کہ برائے غیر معین موضوع باشد نہ آنکہ از وغیر معین مجازاً مراد باشد ۱۲ درایہ۔

۲ قوله، دخله اللام خواہ معرف باشد مثل مررت بالمساجد یا زائد مثل لامیکہ بر لفظ یزید در قول شاعر آمدہ ع رایتُ الولید بن الیزید مبارکاً نزد بعضے کذا فی المنہل ۱۲

۳ قوله، فدخله الکسرة زیراکہ اضافت ودخول لام از معظمات خواص اسم اند پس اسم را از مشابہت فعل پس بعید خواہند انداخت پس تاثیر مشابہت فعل ضعیف خواہد بود ۱۲ درایہ۔ ۴ قوله، المقصد الاول ہرگاہ مصنفؒ از بیان مقدمہ فراغ یافت خواست کہ در مقاصد سہ گانہ شروع نماید ووجہ شروع از مرفوعات اینکہ مرفوع در کلام عمدہ ودر ترکیب اسنادی مثل فاعل ومبتداء وغیرہ مقصود بالذات می باشد بخلاف منصوب کہ پیوستہ فضلہ بود ۱۲ درایہ مع زیادہ

ع ہو العدل او وزن الفعل والسبب الواحد لا یمنع الصرف ۱۲۔

فصل الفاعل كل اسمٍ قبله فعلٌ او صفةٌ اُسند اليه على معنى انّه قام به
اى اولا
لا وقع عليه نحو قام زيدٌ وزيدٌ ضاربٌ ابوه عمرًوا وما ضرب زيد عمرًوا وكلّ فعل لا
اى لا على معنى انه وقع ١٢ مثال فعل ١٢ مثال شبه فعل ١٢ لازم باشد يا متعدى ١٢
بدّ له من فاعل مرفوعٍ مظهرٍ كذهب زيدٌ او مضمرٍ بارزٍ كضربتُ زيدا او مستترٍ
كزيدٌ ذهبَ وان كان الفعلُ متعديًا كان له مفعولٌ به
ايضًا نحو ضرب زيدٌ عمرًوا وان كان الفاعلُ مظهرًا وُحِّدَ الفعلُ ابدًا نحو ضَرَبَ زيدٌ و
اى رجع الفاعل رجوعًا ١٢ اى فاعل الفعل ١٢ اى الفاعل ١٢
ضَرَبَ الزيدانِ وضرب الزيدون وان كان مضمرًا وُحِّدَ للواحد نحو زيدٌ ضرب و
ثُنّيَ للمثنّى نحو الزيدان ضربا وجُمِعَ للجمع نحو الزيدون ضربوا وانْ كان الفاعل مؤنثا

۱ے قوله الفاعل چونکه درسائر جملها اصل جمله فعلیه است چراکه اخبار بالفعل که موضوع برائے اخبارست ولبس اصل ست وفاعل جزو موقوف علیه اوست ومبتدا مساوات در درجه با فاعل ندارد که عامل مبتدا معنوی ست وعامل فاعل لفظی وعامل لفظی از عامل معنوی اقوی باشد پس معمول عامل لفظی نیز بہ لسان معمول عامل معنوی اقوی خواهد بود۔ لہذا فاعل برتمامی مرفوعات مقدم آمده ۱۲ع۔

۲ے قوله کل اسم آه یعنی خواه اسم صریح بود چنانکه در قام زید یا مؤول بسبب بودن حرف مصدری مثل ع یسر المرأ ماذهب اللیالی اے ذهابها یا بغیر حرف مصدری مثل اِنَّ الَّذِیۡنَ کَفَرُوۡا سَوَآءٌ عَلَیۡهِمۡ ءَاَنۡذَرۡتَهُمۡ اَمۡ لَمۡ تُنۡذِرۡهُمۡ هرگاه سواء خبر ان بود جمله فاعل سواء ای مستو علیهم الانذار وعدمه درین جا فاعل بغیر حرف مصدری بتاویل اسم است ۱۲۔

۳ے قوله او صفة مثل اسم فاعل واسم مفعول وصفت مشبه واسم تفضیل ومصنف بجائے صفت معناه نه گفت تا ظرف وجار مجرور داخل گشتی زیراکه نزد بعضے درعندی مال وفے الدار زید رفع بفعل مقدر مے باشد ونزد بعضے باسم فاعل ۱۲۔

۴ے قوله اسند الیه در تعریف فاعل توابع یعنی نعت وتاکید وعطف بحرف وبدل وعطف بیان داخل نخواهد شد چه از اسند الیه فرد کامل مرادست وآں اسناد اصالة باشد نه به تبعیت دیگرے چراکه از مطلق فرد کامل متبادر مے شود وازیں جاست که در تمامی مرفوعات ومنصوبات ومجرورات بقرینهٔ سیاق غیر تابع مرادست وآن ذکر تابع پس اینها ۱۲۔

۵ے قوله علی معنی انه قام به آه احتراز ست از مفعول مالم یسم فاعله، مثل ضرب زید وزید مضروب غلامه، که فعل وشبه فعل سوی زید مسند ست برجهت قیام بلکه برطریق وقوع زمخشری وامام عبدالقاهر در تعریف فاعل قید قیام رانیفزوده اند زیراکه بر اصطلاح ایشان مفعول مالم یسم فاعله نیز فاعل است ۱۲ غایة التحقیق ۵ے قوله علی معنی انه قام به یعنی اسناد فعل یا شبه فعل بسوئ فاعل برطریق قیام مثل قیام عرض بمعروض باشد وصدور ضرور نیست پس زید وعمرو در مات زید وطال عمرو در تعریف فاعل داخل خواهد ماند که قیام فعل بذات فاعل مثل قیام عرض بمعروض حاصل ست گو صدور یافته نمے شود که آں ضرور نیست ۱۲ درایه ۶ے قوله، ماضرب زید عمروًا مصنفؒ مثال فعل منفی آورد تا اختصاص بفعل مثبت متوهم نه شود ۱۲ منبع الفوائد ۷ے قوله وحد الفعل ابدًا آه سواء کان الفاعل واحدًا او مثنیٰ او مجموعًا ایضًا زیراکه وقت مثنی یا مجموع بودن فاعل اسم ظاهر اگر فعل هم مثنی ومجموع آید بسبب الف در تثنیه وواو در جمع که هر دو ضمیر فاعل ست تعدد فاعل بطریق اصالت لازم آید ودر آیهٔ کریمه وَاَسَرُّوا النَّجۡوَی الَّذِیۡنَ ظَلَمُوۡا الذین ظلموا را بدل از واسروا خواهند گفت کذا فی المنهل ۱۲ ۸ے قوله وان کان الفاعل مؤنثا حقیقیا ای من الاناسی زیراکه اگر فاعل مؤنث حقیقی از بهائم باشد تانیث فعل واجب نیست مثل اتی النعجة ۱۲ درایه شرح هدایة النحو

حقيقيًا وهو ما بازائه ذكرٌ[1] من الحيوان اُنِّثَ[2] الفعل ابدًا ان لم تفصل بين الفعل والفاعل

وحكم مؤنث غير حقيقی چناں نیست چنانکہ مے آید۱۲ — من جنسه ۱۲ — جزا ۱۲ — لبتی ۱۲

نحو قامت[3] هندٌ وان فصّلت فلك الخيارُ[4] في التذكير والتانيث نحو ضربَ اليوم هندٌ و

على صيغة الخطاب بغير معين ۱۲ — اى فى تذكير الفعل وتانيثه ۱۲ — بدون التاء ۱۲

ان شئتَ قلتَ ضربتِ اليومَ هند وكذلك[5] في المؤنث الغير الحقيقي نحو طلعتِ الشمسُ

بالتاء ۱۲

وان شئت قلت طلعَ الشمسُ هذا اذا كان الفعلُ مسندًا الى المظهر وان كان مسندًا

اى المذكور ۱۲

الى المضمر اُنِّثَ ابدا نحو الشمس طلعتْ وجمعُ[6] التكسير كالمؤنثِ[7] الغير الحقيقي تقول قامَ

الرجالُ وان شئتَ قلتَ قامتِ الرجالُ والرجالُ قامت ويجوز فيه الرجالُ قاموا و

اى فى هذا القول ۱۲

---

[1] قوله ذکر من الحیوان من جنسه یعنی مقابل او حیوان نر از جنس او باشد خواه در وعلامت تانیث لفظاً باشد یا نباشد واز قول من الحیوان احترازست از مادۂ درخت خرما کہ مقابل او نراست لیکن حیوان نیست پس تانیث او غیر حقیقی باشد ۱۲ درایہ۔

[2] قوله انث الفعل ابدا ای فعل منصرف نہ غیر منصرف زیراکہ نعم المرأۃ ہند درست ست یعنی فاعل مظہر باشد خواہ مضمر واحد باشد خواہ مثنیٰ خواہ مجموع فعل منصرف واحد آوردہ شود۔ اگر فعل ماضی باشد تا در آخر لاحق کردہ شود و اگر مضارع بود تا در اول آوردہ شود ومصنفؒ قید ناس از فاعل مونث حقیقی وقید منصرف از فعل ترک نمود بجہت انصراف مطلق طرف فرد کامل ۱۲۔

[3] قوله نحو قامت ہند فی المظہر وہند قامت فی المضمر وجہ تانیث فعل درصورت بودن فاعل مؤنث حقیقی آنکہ تانیث فاعل در فعل سرایت می کند ودر مضمر مطلقاً بسبب شدت امتزاج ودر مظہر مؤنث حقیقی بسبب قوت تانیث ودر مظہر غیر حقیقی بعلت قصور امتزاج فاعل با فعل وقصور تانیث تانیث فعل واجب نیست ۱۲ درایہ۔ [4] قوله فلک الخیار زیراکہ بسبب فصل تانیث فاعل بسوی فعل سرایت نمی کند چنانکہ درصورت بودن فاعل مؤنث حقیقی از بہائم یا بودن فعل غیر منصرف تانیث فاعل بسوئے فعل سرایت نمی کرد ۱۲ درایہ۔

[5] قوله وکذلک ای مثل الخیار فی المؤنث الحقیقی فی التذکیر والتانیث علی تقدیر الفصل الخیار فی المؤنث الغیر الحقیقی والمؤنث غیر الحقیقی مالایکون بازائہ ذکر من الحیوان لکن الخیار فیہ مطلقا فصلت اولم تفصل الا ان التذکیر بالفعل فیہ حسن لانہ جائز فی الحقیقی ففی غیر الحقیقی بالطریق الاولی ۱۲۔

[6] قوله جمع التکسیر یعنی مظہر جمع تکسیر خواہ مفردِ او مذکر عاقل باشد مثل رجال خواہ غیر عاقل مثل ایام وجمال مثل مظہر مؤنث غیر حقیقی ست در اختیار تذکیر وتانیث فعل ومضمر آں مثل مضمر مؤنث مذکور در وجوب تانیث فعل ودر حکم جمع تکسیر ست اسم جمع مثل نسوۃ ویا جمع مؤنث مثل مؤمنات وجمع بواو ونون کہ واحد او مؤنث باشد مثل سنون وارضون گفتہ مے شود ومضتْ سنون یا واحد او لفظ ابن باشد قال اللہ تعالےٰ اذا جاءک المؤمنات۔ وقال نسوۃ وقالت الاعراب وآمنت بہ بنو اسرائیل ۱۲ درایہ۔

[7] قوله کالمؤنث الغیر الحقیقی ای مثل مؤنث غیر حقیقی است در تذکیر وتانیث آں ہرگاہ اسم ظاہر فاعل باشد وتانیث فعل فقط ہرگاہ فاعل ضمیر بود ۱۲۔

يجب تقديم الفاعل على المفعول اذا كانا مقصورين وخفت اللبس[1] نحو ضرب موسىٰ عيسىٰ ويجوز تقديم المفعول على الفاعل ان لم تخف اللبس نحو اكل الكمثرىٰ[2] يحيىٰ و ضرب عمروًا زيدٌ ويجوز حذف الفعل[3] حيث كانت قرينة[4] نحو زيدٌ في جواب من قال من ضرب وكذا يجوز حذف الفعل والفاعل معًا[5] كنعم[6] في جواب من قال اقام زيدٌ وقد يحذف الفاعل[7] ويقام المفعول مقامه اذا كان الفعل مجهولًا نحو ضُرِبَ زيدٌ وهو القسم الثاني من المرفوعات فصل[8] اذا تنازع[9] الفعلان في اسمٍ ظاهرٍ[10]

(بالفتح الخلط والشبه ۱۲ — ہمچنیں شتمت سعدی سلمیٰ ۱۲ — امرود ۱۲ — وجدت ۱۲ — الرافع للفاعل ۱۲ — فی اسناد الفعل ونسبتہ الیہ ۱۲ درایہ — ثان — شرط ۱۲)

---

[1] قوله وخفت اللبس یعنی ہرگاہ قرینہ لفظیہ کہ اعراب باشد۔ بسبب کدامی مانع منتفی بود وہمچنیں قرینہ معنویہ کہ دلالت بر تعیین فاعل ومفعول دارد ہم نہ باشد دریں صورت خوف التباس یکے بادیگرے خواہد بود وقرینہ لفظیہ مثل اعراب ظاہر در تابع یکے ازاں ہر دو یا در تابع ہر دو مثل ضرب موسےٰ عیسےٰ الظریف واتصال علامت فاعل بفعل مثل ضربت موسیٰ حبلیٰ یا اتصال ضمیر ثانی باول مثل ضرب فتاہ موسیٰ وقرینہ معنویہ مثل اکل الکمثریٰ موسےٰ ۱۲۔

[2] قوله اکل الکمثریٰ آہ وجہ ایمن بودن از التباس صلاحیت نداشتن کمثریٰ مر فاعلیت را موجود ست وہمچنیں در ضرب موسیٰ العالم واکرم موسےٰ سلمیٰ وہویت موسیٰ سعدے نصب عالم وتذکیر فعل وتانیث آں ۱۲ [3] قوله ویجوز حذف الفعل آہ ای لایمتنع وقت ذکر مفسر بریں تقدیر حذف وجوبًا را شامل شد مثل وَاِنْ اَحدٌ من المشرکین استجارک فَاَجِرْہُ حذف جواز ارا نیز وامثالش در کتاب ست ۱۲ [4] قوله قرینة ای دالة علی تعیین الفعل المحذوف زیراکہ قرینہ چیزے ست کہ بر تعیین مراد از لفظ دلالت کند یا بر تعیین محذوف ۱۲ [5] قوله معًا ای جمیعًا احتراز ست از حذف فاعل فقط کہ آں سوائے پنج جاکہ می آید جائز نیست اجماعًا ۱۲ [6] قوله کنعم تقدیرہ نعم قام زید واظہار ہر دو نیز درست ست وبرائے مطابقت جواب باسوال از باب تقدیر جملۂ اسمیہ نگردانیدہ شد ۱۲ [7] قوله وقد یحذف الفاعل در پنج مقام فاعل محذوف میشود اول مثل ماقام الا زید۔ دوم مصدر مثل اطعام فی یوم ذی مسغبة سوم تعجب مثل اسمع بہم وابصر چہارم در فعل مبنی للمفعول مثل ضُرِبَ زیدٌ پنجم در تنازع بر مذہب کسائی ۱۲۔

[8] قوله فصل شاید کہ از تصرفات ناسخ ست کہ مصنفؒ در تعدید اقسام بحث تنازع را قسمی جداگانہ شمار نہ نمودہ بریں تقدیر لفظ ثانٍ باید کہ بیان فائدۂ جدیدہ باین لفظ از عادات اوست وچوں پیش ازیں ذکر فاعل مضمر آمدہ ودر باب تنازع فاعل مضمرے باشد لہذا پس آں فصل تنازع آورد ۱۲ درایہ [9] قوله اذا تنازع الفعلان آہ مصنفؒ اگر الفعلان فصاعدا وشبہہما می گفت اسم فاعل واسم مفعول وصفت مشبہ را مثل انا فاعل ضارب زیدا واکثر از دو عامل را مثل ضربت واہنت واکرمت زیدًا شامل می شد لیکن ہر چیزیکہ در عمل اصل ست کہ آں فعل باشد وبر اول متعددات کہ آں دو باشد اقتصار نمود ۱۲ کذا فی الرضی۔

[10] قوله فی اسم ظاہر وفی مضمر نگفت زیراکہ در بعض مضمرات تنازع صحیح نیست چہ ضمیر متنازع فیہ یا متصل خواہد بود یا منفصل وضمیرے کہ بعامل اخیر متصل شود خواہ مرفوع باشد خواہ منصوب تنازع در محال ست زیراکہ تنازع نمی شود مگر در متنازع فیہ کہ بجائے خود باشد وعمل ہر یک از متنازعین دراں ممکن بود ودر اینجا عمل عامل اول در ضمیر یکہ بعامل اخیر متصل ست محال زیراکہ متصل را واجب است کہ بعامل خود یا بچیزے کہ مثل جزو عامل باشد متصل گردد نہ بعامل دیگر واما منفصل مرفوع مثل ماضرب وما اکرم الا انا جائز نیست کہ از باب تنازع باشد بروجہیکہ بصریہ التزام کردہ اند چنانکہ در کتب نحو مذکور ست کذا فی الرضی ۱۲۔

ع بضم کاف ومیم مشدد میوۂ بفارسی امرود وہندی ناشپاتی ۱۲۔ عہ ویسمی بمفعول مالم یسم فاعلہ ویجیٔ مفصلًا ۱۲

بعدَهما[1] ای اراد کلٌّ واحدٍ من الفعلین ان یعمل فی ذلک الاسم فهذا انما یکونُ

(ای اقتضی و توجہ بحسب المعنی ۱۲ — جملہ بتاویل مفرد مفعول اراد ۱۲ — جزا ۱۲)

علی اربعة اقسام **الاول** ان یتنازعا فی الفاعلیة فقط نحو ضربنی واکرمنی زیدٌ **الثانی**

(لا فی المفعولیة ۱۲)

ان یتنازعا فی المفعولیة فقط نحو ضربتُ واکرمتُ زیدًا **الثالث**[2] ان یتنازعا فی الفاعلیة و

(لا فی الفاعلیة ۱۲)

المفعولیة ویقتضی الاول الفاعلَ والثانی المفعولَ نحو ضربنی واکرمتُ زیدًا **الرابع** عکسُه

نحو ضربتُ واکرمنی زیدٌ **واعلم** انّ فی جمیع هذه الاقسام یجوز اعمالُ الفعل الاول و

اِعمالُ الفعل الثانی خلافًا للفرّاء[ع] فی الصورة الاولی والثالثة ان یعمل الثانی ودلیله لزومُ

(عند البصریین والکوفیین جمیعا ۱۲ درایہ — چنانکہ مذہب جمہور ست ۱۲ — علی تقدیر اعمال الثانی ۱۲)

احد الامرین اما حذف الفاعل او الاضمار قبل الذکر وکلاهما محظوران وهذا فی الجواز و

(اختلاف الفراء ۱۲ — ممنوعان ۱۲ — چنانکہ مذہب کسائی ست ۱۲)

اما الاختیار ففیه خلاف البصریین فانّهم[3] یختارون اعمال الفعل الثانی اعتبار اللقرب و

(فی جمیع الصور ۱۲ — بکسر الباء ۱۲ — مع تجویز اعمال الاول ایضا ۱۲)

---

[1] قوله بعدہما یعنی پس ہر دو زیرا کہ در اسم متقدم بر ہر دو و متوسط میان ہر دو بجہت استحقاق عامل اول برائے عمل محل تنازع نیست چرا کہ اول قبل ثانی ست ۱۲

[2] قوله الثالث آہ و آں بر دو وجہ است یکے آنکہ ہر یک فاعلیت و مفعولیت اسم ظاہر را اقتضا کند پس ہر دو دریں اقتضا موافق اند مثل ضرب و اہان زید عمرًا و ایں قسم ثالث نیست بلکہ اجتماع دو قسم اول ست لہذا مصنفؒ ترک کرد دوم آنکہ یکے فاعلیت اسم ظاہر را اقتضا کند و دوم مفعولیت را چنانکہ در کتاب ست ۱۲۔

[3] قوله فانہم یختارون آہ چوں مذہب بصریہ مختار و از روئے استعمال اکثر است مصؒ شروع بداں نمودہ وگفتہ فانہم آہ دو وجہ اختیار در کتاب مذکور ست و نیز اگر عمل دہی اول را در عطف مثل قام وقعد زید میان عامل و معمول با جنبی بغیر ضرورت فصل کنی و عطف سازی بر چیزیکہ ازاں چیزے ہنوز باقی ست و ہر دو خلاف اصل ست و ایں وجہ در غیر عطف جاری نیست مثل جاءنی لاکرمہ زید و کادیخرج زید و کوفیہ گویند کہ عمل برائے اول اولی ست و وجہ او نیز در کتاب ست و بعد استقراء دریافت شد کہ اعمال ثانی اکثر ست در کلام نحات کذا فی الرضی ۱۲۔

ع یای نسبت با تا معنے مصدری را افادہ میکند ای فی کونہ فاعلا ۱۲۔

ع فان الفراء لایجوز اعمال الفعل الثانی فی ہاتین الصورتین ۱۲ درایہ۔

الجوار[1] والکوفیون یختارون اعمال الفعل الاول مراعاةً[2] للتقدیم والاستحقاق فان اعملت
(مع تجویز اعمال الثانی ایضاً ۱۲ — مفعول لہ یختارون ۱۲ — فاء برائے تفسیر ست ۱۲ — مذہب البصریین ۱۲)

الثانی فانظر ان کان الفعل الاول یقتضی الفاعل اضمرته[3] فی الاول کما تقول فی المتوافقین
(فی الاقتضاء ۱۲)

ضربنی واکرمنی زیدٌ وضربانی واکرمنی الزیدانِ وضربونی واکرمنی الزیدون وفی
(ای فی الاقتضاء ۱۲)

المتخالفین ضربنی واکرمتُ زیدًا وضربانی واکرمتُ الزیدَین وضربونی واکرمتُ الزیدین

وان کان الفعلُ الاول یقتضی المفعولَ ولم یکنِ الفعلان من افعال القلوب حذفتَ[4] المفعولَ
(المتنازعان ۱۲)

من الفعلِ[5] کما تقول فی المتوافقین ضربتُ واکرمتُ زیدًا وضربتُ واکرمتُ الزیدینِ وضربتُ واکرمتُ

---

[1] قولہ والجوار لان الثانی اقرب الطالبین وجارہ فیکون اقدر علی اخذہ وایضاً ان اعمال الاول یستلزم الفصل بین العامل ومعمولہ وہو خلاف الاصل ۱۲ درایہ [2] قولہ مراعاة للتقدیم والاستحقاق یعنی چوں فعل اول اسبق واحق طالبان ست پس اعطائی مطلوب راہماں لائق تر باشد ونیز اعمال ثانی اضمار قبل الذکر را لازم میکند واعمال اول چناں نیست پس اول اولی باشد ۱۲ درایہ۔

[3] قولہ اضمرته فی الاول یعنی ضمیر فاعل در اول مطابق اسم متنازع فیہ در افراد وتثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث چنانکہ مذہب بصریین ست در آری وگوئی ضربنی واکرمت زیداً وضربانی واکرمت الزیدین وضربونی واکرمت الزیدین وضربتنی واکرمت ہندا وضربتانی واکرمت الہندین وضربننی واکرمت الہندات لیکن بریں مذہب اضمار قبل الذکر لازم مے شود وآں در عمدہ جائز است وکسائی برائے اجتناب از اضمار قبل الذکر حذف فاعل میکند وحالش مثل کسی ست کہ از باراں گریختہ زیر ناوداں افتد زیراکہ حذف فاعل از اضمار قبل الذکر اشنع ست چراکہ بعد او مفسر کہ جملہ باشد موجود ست اگرچہ برائے محض تفسیر نیست چنانکہ در نحو ربہ رجلاً ومصنف از فراء منع ایں مسئلہ نقل کردہ یعنی اعمال ثانی ہرگاہ اول فاعل خواہد گفت نزد فراء دریں صورت اعمال فعل اول واجب ست ونقل صحیح از فراء در مثل ایں مسئلہ اینکہ اگر ثانی نیز اقتضائی فاعل کند مثل ضرب واکرم زید عمل ہر دو عامل در متنازع فیہ جائز ست پس اسم واحد فاعل برائے ہر دو فعل بود وہرگاہ نحات عوامل نحو را مثل مؤثرات حقیقیہ میدانند واجتماع دو مؤثر تام بر اثر واحد از ممنوعات می پندارند لہذا ایں ہم فاسد شد وبعضے از فراء روایت کردہ اند کہ آوردن ضمیر برائے فعل اول بعد متنازع فیہ جائز ست چنانکہ گوئی ضربنی واکرمنی زید ہو یعنی بسبب تعذر متصل بجہت لزوم اضمار قبل الذکر ضمیر منفصل در آری واگر اول فاعل را خواہد وثانی مفعول را دریں صورت نزد او بعد متنازع فیہ ضمیر متعین باشد مثل ضربنی واکرمت زیداً ہو کذا فی الرضی ۱۲۔

[4] قولہ حذفت المفعول آہ دریں جا بصریہ موافق کسائی شدند در صورت اقتضائی فعل اول فاعل را زیراکہ بریں تقدیر برائے اضمار قبل الذکر وجہی ست بخلاف مفعول کہ فضلہ است ودر نثر محذوف می شود وابن مالک باضمار مفعول اجازت دادہ ۱۲ رضی۔

[5] زیراکہ آں فضلہ ست پس باضمار آں حاجت نیست ۱۲

الزيدينَ وفی المتخالفين[1] ضربت واكرمنی زيدٌ وضربتُ واكرمنی الزيدان و ضربتُ واكرمنی الزيدون وان كان الفعلان من افعالِ القُلُوب[2] يجب اظهار المفعول لِلفعل الاولِ كما تقول حَسِبَنی منطلقًا وحسبتُ زيدًا مُنطَلِقًا اذلا[3] يجوز حذف المفعول من افعالِ القلُوب واضمارُ المفعول[عـ] قبل الذكر هٰذا هو مذهب البصريين
(ای الذی ذکر ۱۲)

واَمّا ان اعملت الفعل الاول علٰى مذهب الكوفيينَ فانظران كان الفعلُ الثانی يقتضی الفاعل اضمرت الفاعل[4] فی الفِعلِ[5] الثانی كما تقول فی المتوافقين ضربنی[6] واكرمنی زيدٌ وضربنی واكرمانی الزيدانِ (فی الاقتضاء ۱۲) وضربنی واكرمونی الزيدونَ وفی المتخالفيْن ضربتُ واكرمنی زيدًا وضربتُ واكرمانی الزيدين وضربتُ و
(فی الاقتضاء ۱۲)

---

[1] قوله وفی المتخالفين الی آخر ونخواہی گفت ضربۃ واکرمنی زید ومالکی بجواز آں قائل شدہ مگر بہ سبیل قلت کذا فی الرضی ۱۲۔
[2] قوله، من افعال القلوب کہ متعدی بدو مفعول مے شوند کہ دوم براول محمول باشد ۱۲۔
[3] قوله، اذلا یجوز حذف المفعول تا اقتصار بریکے ازدو مفعول افعال قلوب لازم نیاید کہ آں جائز نیست زیراکہ ہردو مفعول اینہا بمنزلہ یک امر ہستند چراکہ معنی علمت زیدا قائما علمت قیام زیدست پس اگر یکے را بدون دیگرے حذف کنند گویا حذف بعض اجزائے کلمہ کردہ باشند وآں جائز نیست ۱۲ فائدہ جرمی در افعالیکہ بسہ مفعول متعدی مے شود تنازع را بسبب عدم سماع منع نمودہ وغیر جرمی ہمگناں برقیاس افعالیکہ متعدے بیک یا دو مفعول مے شود اجازت دادند مثل اعلمت واعلمنی زید عمروًا منطلقا بر قول اعمال فعل ثانی وحذف مفاعیل برائے فعل اول کذا فی الباب صاحب منہل می گوید کہ خلاف بمتعدی بسہ مفعول مخصوص نیست ودر متعدی بدو مفعول نیز جاری ست وسند آوردہ کہ گفت صاحب تسہیل کہ در فعلیکہ متعدی بزیادہ ازیک مفعول باشد تنازع ممنوع نیست چنانکہ بودن متنازعین فعل تعجب ممتنع نیست ۱۲۔
[4] قوله، اضمرت الفاعل آہ اے اجماعًا زیراکہ ایں اضمار قبل الذکر نیست چہ متنازع فیہ بجہت بودن او معمول برائے اول چنانکہ مفروض مسئلہ ست تقدیرًا بر فعل ثانی مقدم ست وتاخرًا ولفظًا مضر نیست زیراکہ عود ضمیر طرف مقدم تقدیرًا جائز ست اگرچہ لفظًا مؤخر باشد چنانکہ در ضرب غلامہ زیدٌ کذا فی المنہل ۱۲ [5] قوله، فی الفعل الثانی آہ علی موافقۃ الظاہر بالاجماع ۱۲ درایہ۔
[6] قوله، ضربنی واکرمنی زید مخفی مباد کہ اعمال فعل اول در مثل ضربنی واکرمنی زید میان عامل ومعمول فصل باجنبی لازم مے سازد واگر ہردو عامل اسم تفضیل باشند بسبب ضعف عمل اسم تفضیل فصل خلل انداز در عملش خواہد بود ۱۲۔
[عـ] فی الفضلۃ وہو ایضًا ممنوع ۱۲۔

اكرمونى الزيدينَ وإن كان الفعلُ الثانى يقتضى المفعولَ ولم يكن الفعلان (المتنازعان) من افعالِ القلوب

جاز فيه الوجهان حذف المفعول (احدهما ١٢) والاضمار[عـه] (ثانيهما ١٢) والثانى[١] (الوجه ١٢) هو المختار[٢][عـه] ليكون الملفوظ مطابقاً للمراد[٣] (باتيان الضمير ١٢)

امّا الحذف فكما تقول فى المتوافقَين ضربتُ واكرمتُ زيداً اوضربتُ واكرمتُ الزيدَينِ وضربتُ واكرمتُ الزيدين

وفى المتخالفَين ضربنى واكرمتُ زيدٌ وضربنى واكرمتُ الزيدان وضربنى واكرمتُ

الزيدونَ وامّا الاضمار[٤] فكما تقول فى المتوافقَين ضربتُ واكرمتُهٗ زيداً اوضربتُ واكرمتهما

الزيدَيْنِ وضربتُ واكرمتهم الزيدِينَ وفى المتخالِفَين ضربنى واكرمتُهٗ زيدٌ وضربنى

واكرمتُهما الزيدان وضربنى واكرمتهم الزيدونَ واما اذا كان الفعلان من افعال القلوب

فلابد[٥] من اظهار المفعولِ كما تقُول حسبنى وحسبتُهما منطلقَينِ الزيدان منطلقاوذلك

١ـ قوله الثانى اے وجہ ثانی کہ اضمار باشد وجہ مختار ست نہ اول کہ حذف ست مثل ضربنی واکرمتہ زید ١٢ درایہ۔

٢ـ قوله، ہوالمختار آہ یعنی بر وجہ مختار نہ بر مذہب مختار زیراکہ بجانب اضمار مفعول یا حذف او در فعل ثانی بعد اضمار فاعل در فعل اول کسے نہ رفتہ پس قول صاحب فوائد ضیائیہ علی المذہب المختار درست نخواہد شد بہمیں جہت مولانا عصام در تاویل قول او گفتہ کہ شارح جامی گویا از مذہب استعمال ارادہ کردہ انتہی پس شارح شاید از مذہب معنی لغوی ارادہ کردہ باشد نہ عرفی پس از مذہب مختار وجہ مختار مراد گرفتن جائز شد چنانکہ مختار بعض ست کذا فی عبدالرحمٰن ١٢ ٣ـ قوله مطابقاً للمراد یعنی تالفظ باوردن ضمیر موافق معنی باشد وآں مکرم بودن متکلم مرضارب را کہ زید ست مثلاً در مثل ضربنی و اکرمتہ، زید ونیز تا مفعول فعل ثانی باغیر خود ملتبس نگردد ونیز اگر مفعول ضمیر نیاوردہ شود معلوم نہ گردد کہ مفعول زید ست یا غیر او ونیز از آوردن ضمیر مفعول چوں اضمار قبل الذکر لازم نمی آید زیراکہ ہرگاہ اسم ظاہر بفعل اول متعلق شد بر ضمیر حکماً مقدم گشت پس حذف کردہ نہ خواہد شد کہ اضمار او ممکن ست ١٢ درایہ ٤ـ قوله واما الاضمار آہ زیراکہ فعل ثانی اقرب ہر دو طالب ست وچوں بمطلوب خود کہ مفعول باشد بہرہ مند نہ شد وممکن ست کہ قائم مقام مطلوب کہ ضمیر باشد مستعمل گردد لہٰذا ضمیر آوردند واگر ضمیر راہم ترک کنند مطلوب مختلف گردد کذا فی الرضی ہرگاہ نزد کوفیہ وقت اعمال فعل اول اضمار مفعول در فعل ثانی وجہ مختار ست آیۃ کریمہ (اٰتُوْنِیْٓ اُفْرِغْ عَلَیْہِ قِطْرًا) و (ھَآؤُمُ اقْرَءُوْا كِتٰبِیَہْ) دلیل برائے بصریہ شد برایں کہ اعمال ثانی مختار ست زیراکہ اگر دریں ہر دو آیت عمل برائے ثانی نباشد بلکہ برائے اول بود ارتکاب بر غیر مختار کہ حذف مفعول برائے ثانی باشد لازم آید وایں در افصح الکلام یعنی کلام ملک العلام سزاوار نیست کذا فی المنہل ١٢۔

٥ـ قوله، فلابد من اظہار آہ سوال۔ حسبنی وحسبتہما آہ بسبب اختلاف ہر دو مفعول از باب تنازع نیست زیراکہ منطلقین را کہ مفعول ثانی حسبتہما است بجہت مثنی بودنش حسبنی نمی طلبد زیراکہ مفعول اول مفرد است پس شرط تنازع یعنی بودن متنازع فیہ مطلوب ہر یک عامل منتفی گردید۔ جواب۔ ہرگاہ ہر دو مفعول دلالت بر ذاتی کہ متصف بانطلاق ست اتفاق دارد لبودن یکے مفرد ودیگرے مثنی مضر نیست زیراکہ ہر دو عامل بجانب مفعول ثانی جہت عموم متوجہ است ١٢ منہل عـہ ای اضمار المفعول علی طبق الظاہر درایہ عـہ وانما کان الاضمار مختاراً لیکون الخ۔

لان حسبنی وحسبتہما تنازعا فی منطلقا واعملت[1] الاول وهو حسبنی واظهرت المفعول فی الثانی فان[ع] حذفت منطلقین وقلت حسبنی وحسبتہما الزیدان منطلقا یلزم الاقتصار علی احد المفعولین فی افعال القلوب وهو[2] غیر جائز وان اضمرت فلا یخلو من ان تضمر مفردا وتقول حسبنی وحسبتہما ایاه الزیدان منطلقا وحینئذ[3] لا یکون المفعول الثانی مطابقا للمفعول الاول وهو هما فی قولك حسبتہما ولا یجوز[4] ذلك او ان تضمر مثنی وتقول حسبنی وحسبتہما ایاهما الزیدان منطلقا وحینئذ[ع] یلزم عود الضمیر المثنی الی اللفظ المفرد وهو منطلقا الذی وقع فیه التنازع وهذا ایضا لا یجوز[5] و اذا لم یجز[6] الحذف والاضمار کما عرفت وجب الاظهار **فصل**[7] مفعول ما لم یسم[8] فاعله

المفعول ۱۲ — ای حذف المفعول الثانی ۱۲ — من التفصیل المذکور ۱۲ — ای اظهار ذلک المفعول ۱۲ — ثان ۱۲ — ای لم یذکر فاعله ۱۲

---

[1] قوله واعملت آه یعنی عمل دادی اول را وآں حسبنی ست وگردانیدی الزیدان را فاعل و منطلقا را مفعول او ودر حسبتہما مفعول اول ضمیر آوردی وثانی را ظاهر کردی وآں منطلقین ست بجهت مانع وآں چیزے است که اشاره فرمود مصنف بسوئے او بقول خود فان حذفت الخ ۱۲ ادرایه۔ [2] قوله هو غیر جائز سوال۔ عدم جواز اقتصار بر یک مفعول بآیه کریمه ولا یحسبن الذین یبخلون بما آتٰهم الله من فضله هو خیرا لهم بر قرأت یحسبن بصیغه غیبت منتقض می شود وتقدیرش لا یحسبن بخلهم هو خیرا لهم مفعول اول که بخلهم باشد محذوف وخیرا لهم مفعول ثانی مذکور۔ جواب۔ جائز ست که مفعول اول یحسبن ضمیر هو باشد که راجع بجانب بخل ست اے لا یحسبن البخل هو خیرا لهم ونهادن ضمیر مرفوع مقام منصوب درست است چنانکه در آیه کریمه انك انت العلیم الحکیم ۱۲ عبد الرحمٰن [3] قوله حینئذ اے حین اضمرت المفعول مفردا ۱۲۔

[4] قوله ولا یجوز ذلک بجهت ایں که اتحاد مصداق هر دو واجب ست ۱۲۔ [5] قوله لا یجوز زیرا که مطابقت فیما بین ضمیر و مرجع واجب ست ۱۲۔

[6] قوله واذا لم یجز الحذف والاضمار وجه عدم جواز حذف گزشت ووجه عدم جواز اضمار سوائے آنکه در کتاب ست اینکه لزوم اضمار قبل ذکر مرجع در فضله که مفعول باشد درست نیست سوال۔ اگر ضمیر بعد اسم ظاهر آرند اضمار قبل الذکر لازم نیاید جواب۔ دریں صورت درمیان دو مفعول که در حقیقت مبتدا وخبر ست فصل باجنبی لازم می آید وایں جائز نیست چنانکه شیخ رضی ذکر کرده و دیگر شراح کافیه متابعت او نمودند اعتراض وارد میشود بریں فاصله باجنبی در تنازع جائز ست ۱۲ عبد الرحمٰن۔

[7] مصنف هرگاه از بیان قسم اول مرفوعات فارغ شد بیان قسم ثانی او شروع نمود وگفت مفعول ما لم یسم فاعله، ۱۲۔

[8] قوله مفعول ما لم یسم فاعله از ما موصوله لفظ مراد ست تا تعریف اسم صریح را مثل ضرب زید ومؤول بحرف مصدری را نیز مثل یستحسن ما قمت اے قیامک ومؤول بغیر حرف مصدری را مثل لا یبالی ام قمت ام قعدت شامل باشد ۱۲ منهل۔ [ع] قوله حینئذ اے حین اضمرت المفعول مثنی ۱۲۔

وهو كل مفعول حذف فاعله[1] واقيم هو مقامه[2] نحو ضُرِبَ زيدٌ وحكمه في توحيد فعله وتثنيته وجمعه وتذكيره وتانيثه على قياس[3] ما عرفت في الفاعل

اي نزك ١٢ — فتذكر ١٢

فصل[4] المبتدأ والخبر هما اسمان[5] مجردان عن العوامل اللفظية[6] احدهما مسند اليه ويسمى المبتدأ والثاني مسندٌ به ويسمى الخبر نحو زيدٌ قائمٌ والعامل[7] فيهما معنوي وهو الابتداء[8] واصل المبتدأ ان

ثالث ورابع ١٢ — .....سماعية كانت او قياسية ١٢

١ے قولہ فاعلہ اضافت فاعل سوی مفعول بادنی ملابست ست وآں اینکہ فاعلیت او مر فعلے راست کہ آں مفعول تعلق بدو دارد ۱۲ درایہ۔

۲ے قولہ اقیم ہو مقامہ در مسند الیہ ومقدم بودن وبرائے دفع توہم این معنی کہ فعل یعنی اقیم مسند سوی مقامہ است پس خالی بودن جملہ معطوف برجملہ کہ صفت واقع است از ضمیر لازم می آید ہو از مستتر کہ در اقیم است تاکید آوردہ ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۳ے قولہ علی قیاس ما عرفت فی الفاعل یعنی ہرگاہ این مفعول مظہر باشد خواہ واحد بود خواہ مثنی خواہ مجموع فعل واحد بود واگر مضمر باشد برای واحد فعل واحد بود وبرای مثنیٰ مثنیٰ وبرائے جمع جمع واگر مؤنث حقیقی باشد مظہر بود خواہ مضمر فعل مؤنث آوردہ شود بشرط نبودن فاصل میان ہردو واگر کدامی فاصل بمیان مظہر مؤنث حقیقی یا مظہر مؤنث غیر حقیقی باشد ہردو تقدیر در تذکیر وتانیث فعل اختیار ست واگر ضمیر آں باشد نیز تانیث فعل واجب ست ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۴ے قولہ فصل آہ دریں فصل بیان دو قسم است یعنی مبتدا وخبر نہ بیان یک قسم زیرا کہ اگر یک شمردہ شود مخالف تصریح مصنف رح کہ در اجمال نمودہ لازم مے آید وبیان ہردو در یک فصل بجہت این کہ ہردو متلازم ہستند یعنی اصل این ست کہ ہرگاہ یک ذکر کردہ شود ذکر دیگرے لازم ست ۱۲۔

۵ے قولہ اسمان اگرچہ اسمیۃ مبتدا التقدیری باشد پس ان وصلۂ او مثل وَاَنْ تَصُوْمُوْا خَيْرٌ لَّكُمْ وجملہ مسند الیہا مثل سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ اَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ دریں تعریف داخل ماند لیکن تسمع بالمعیدی خیر من ان تراہ بریک رائے بتقدیر ان مثل ثانی ست وبرائے دیگر مثل ثالث ۱۲۔

٦ے قولہ مجردان ازیں قید اسم کان واخوات او واسم ان واخوات او ومفعول اول باب علمت واول وثانی باب اعلمت خارج شد ومصنف رح قید معنی را کہ بعد اللفظیہ ضروری بود ترک کرد یعنی مبتدا مجرد باشد از عوامل لفظیہ برحسب معنی خواہ در انجا عامل لفظی نباشد یا باشد لیکن از روئے معنی معدوم بود پس بحسبک درہم دریں تعریف داخل ماند زیرا کہ ہرگاہ بای جارہ زائد ست لہذا در حکم معدوم شد وہمچنین خبر نیز از عوامل لفظیہ از روئے معنی مجرد باشد پس مثل ما زید بقائم نزد تمیمیہ وما ان عمرو بمذاہب نزد تمیمیہ وحجازیہ ومبرد نیز داخل ماند کذا فی المنہل ۱۲۔

۷ے قولہ والعامل فیہما آہ متاخرین مثل جزولی وزمخشری وابن حاجب اختیار کردہ اند زیرا کہ ابتدا ہردو جزو را بیک اقتضا مقتضی شدہ پس در ہردو عمل خواہد کرد وارد میشود بدین قول اینکہ فعل با اینکہ عامل اقوی ست عمل در رفع بغیر اتباع نمی کند وفراء وکسائی گفتہ کہ ہردو در ہمدیگر عامل می شود وکوفیہ گفتند کہ ارتفاع مبتدا از ضمیر در خبر کہ راجع بجانب مبتدا است ودر خبر شرط نمودند کہ جامد باشد وبعضی گفتہ اند کہ مبتدا بسبب اسناد خبر مرفوع می باشد چنانکہ در ارتفاع فاعل متاخرین گفتہ اند وسخافت ہریک ازیں اقوال پوشیدہ نیست کذا فی منہیہ متن متین وزجاج گفتہ ونسبت بجانب مبرد نمودہ کہ ابتدا رافع مبتدا است ومجموع ہردو عامل در خبر ۱۲۔

۸ے بصریہ ابتدا را بتجرید اسم از عوامل لفظیہ بجہت اسناد چیزے بسوئے او یا اسناد او بسوئے چیزے تفسیر نمودہ اند ۱۲۔

يكون معرفةً واصل الخبر ان يكون نكرةً[1] والنكرة اذا وصفت[ل] جاز ان تقع مبتدأ نحو قوله تعالى

اى الاولى فى الخبر ما يقتضيه الدليل فيه ۱۲ درايه

وَلَعَبْدٌ[لع] مُؤمِنٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكٍ وكذا اذا تخصصت[۲] بوجه[۳] اخر نحو ارجل فى الدار ام امرأة

زيرا كه از تخصيص اشتراك قليل مى شود ۱۲

وما احد[۴] خير منك وشر[۵] اهر ذا ناب وفى الدار رجل وسلام[۶] عليك وان كان احد الاسمين

تخصيص ست بصفت عموم ۱۲ — اهرار بفرياد در آوردن سگ ۱۲ — تخصيص ست بتقديم خبر ۱۲ — تخصيص است به نسبت او سوئے متكلم ۱۲

معرفةً والأخر نكرة فاجعل المعرفة مبتدأ والنكرة خبرًا البتة كما مر وان كانا معرفتين

فاجعل[۷] ايهما شئت مبتدأ والأخر خبرًا نحو الله تعالى الهنا ومحمد نبينا وادم ابونا وقد[عه]

جل جلاله ۱۲ — صلى الله عليه وعلى آله وسلم ۱۲ — عليه السلام ۱۲

يكون الخبر جملة اسمية نحو زيد ابوه قائم او فعلية نحو زيد قام ابوه او شرطية[۸] نحو

ا؎ قوله نكرة لكون الخبر محكومًا به واصل المحكوم به التنكير ۱۲ درايه ۲؎ قوله وكذا آه يعنى چنانكه نكره مبتدا واقع مے شود هرگاه تخصيص بوصف كرده شود همچنين مبتدا واقع ميگردد هرگاه تخصيص بسوئے وصف نموده آيد ووجوه تخصيص حسب تصريح مصنف شش ست ۱۲۔

۳؎ قوله اذا تخصصت آه مبتدا نكره بغير تخصيص در مثل كوكب انقض الساعة آمد بهمين جهت ابن برهان گفته كه مدار صحت اخبار از نكره افادت ست و شيخ رضى هم برهمين راضى شده وضابطه تجويز اخبار از مبتدا و فاعل خواه هر دو معرفه باشند خواه نكره ندانستن مخاطب است مر نسبت را پس اگر مخاطب جاهل نسبت باشد اخبار صحيح بود اگرچه مخبر عنه نكره است مثل كوكب انقض الساعة واگر مخاطب عالم نسبت ست اخبار صحيح نخواهد بود اگرچه مخبر عنه معرفه باشد مثل زيد شئ كه شئ بودن زيد از امور بديهيه است ۱۲۔

۴؎ قوله وما احد آه نكره تحت نفى آمد لهذا مفيد عموم افراد باشد ودر جميع افراد تعدد نيست بلكه امر واحد ست وخلاصه اين وجه اينكه هرگاه از نكره طبيعت مراد گيرند دراں تعدد نخواهد بود بلكه آں امر واحد ست ۱۲ عبد الغفور۔

۵؎ قوله وشر اهر الخ هرگاه شر مشابه فاعل ست بچيزے كه فاعل مخصص ميشود تخصيص يافت زيرا كه بجائے شر اهر آه ما اهر ذا ناب الا شر مستعمل ميشود واين مثل ست كه برائے مرد قوى گفته ميشود وقتيكه او را در حادثه ناتوانى رو داده باشد ۱۲ عبد الرحمن۔

۶؎ قوله سلام عليك تخصيص اين نكره به نسبتش جانب متكلم زيرا كه اصل او سلمت سلامًا عليك فعل محذوف شد واز نصب بجانب رفع بنا بر قصد دوام واستمرار عدول گرديده گويا گفت گوينده سلامى اى سلامى من قبلى عليك ۱۲۔

۷؎ قوله فاجعل ايهما آه اين تخيير وقتى ست كه هر دو در اعتقاد متكلم در معرفت وجهالت نزد سامع مساوى باشند ورنه هرچه ثبوت او در اعتقاد متكلم نزد سامع معلوم باشد غالبًا مبتدا گردانيده شود ومجهول خبر ۱۲ صمديه۔

۸؎ قوله شرطية در خبر بودن جملهٔ شرطيه اختلاف ست نزد بعضے هر دو خبر ست ونزد بعض شرط خواه جزا ونزد بعضے جزا فقط ونزد بعضے جمله شرطيه مثل امر ونهى وغيره خبر نمى باشد ۱۲ درايه۔

ع؎ لكون المبتدأ محكومًا عليه والحكم على الشئ انما يكون بعد معرفته ۱۲ ل؎ وتصغير نيز بمنزله وصف ست از تقليل اشتراك مثل رجيل قاعد ۱۲ درايه۔ لع؎ وهر آئينه بندهٔ مسلمان بهتر است از مشرك ۱۲ فتح الرحمن ۔؎ تخصيص ست بعلم ثبوت خبر برائے يكے از دو جنس نزد متكلم ۱۲۔

۔؎ تخصيص ست بصفت مقدر زيرا كه تقدير شر عظيم اهر ذا ناب ست ۱۲ عه؎ قوله وقد كلمة قد للتقليل اشارة الى ان الاصل فى الخبر ان يكون مفردًا ۱۲۔

زيدٌ اِن جاءَني فاكرمتُه اوظرفيّةً[1] نحو زيدٌ خلفَكَ وعمروٌ في الدارِ والظرفُ متعلّقٌ بجملةٍ[2]
عند الاكثر وهي استقرّ مثلاً تقول زيدٌ في الدارِ تقديره زيدٌ استقرّ في الدار ولابُدّ[2] في
زیراکہ اصل عمل برائے فعل ست ۱۲
الجملة من ضميرٍ[3] يعود الى المبتدأ كالهاءِ[4] في مامرّ ويجوز حذفُه[5] عند وجودِ قرينةٍ[6] نحو السّمنُ
روغن ۱۲
منوانِ بدرهمٍ والبُرُّ الكُرُّ بستّين درهماً وقد يتقدّمُ الخبرُ على المبتدأ نحو في الدارِ زيدٌ و
گندم ۱۲ — بالضم پیمانہ خوراک اندک ۱۲ صراح
يجوز[7] للمبتدأ الواحدِ اخبارٌ كثيرةٌ نحو زيدٌ عالمٌ فاضلٌ عاقلٌ واعلم ان لهم قسماً
ای لفظا ومعنا ۱۲

---

[1] قوله اوظرفیۃ دراں ظرف زمان باشد یا مکان یا قائم مقام ظرف مثل جار ومجرور واز حروف جر من والی وفی ولام وباوکاف وعن وعلی خبر مبتدا باشد نہ غیر آں پس ہرگاہ خبر ظرف یا مجرور باشد نزد اخفش متعلق بمفرد بود وایں قول منسوب بسیبویہ است ونزد جمہور بصریہ متعلق بجملہ مثل استقر ایں ہم منسوب بسیبویہ وچنین ست کلام در ظرف ومجرور کہ حال باشد یا صفت لیکن متعلق بجملہ باشد بالاتفاق وابوعلی از استاد خود کہ ابوبکر سراج ست نقل کردہ کہ ظرف ومجرور نہ از قبیل مفرد ست ونہ از قبیل جملہ بلکہ قسم براسہ است ودریں قول نظر ست زیراکہ ظرف ومجرور متعلق بمحذوف می باشد کہ حذف او واجب پس قسم براسہ نشد وظرف مکان خبر از جثہ می آید مثل زید عندک والرکب اسفل منکم واز معنی نیز مثل القتال عندک وظرف زمان خبر از معنی آید مثل القتال یوم الجمعۃ او فی یوم الجمعۃ ونزد جمہور بصریہ خبر از جثہ نمی آید ونزد قومیکہ بعضے از انہا ابن مالک است اگر مفید نباشد خبر از جثہ نمی آید مثل زید یوم الجمعۃ واگر مفید باشد جائز ست مثل قولہم الہلال اللیلۃ والرطب شہر ربیع وجمہور تاویل نمودند بایں طریق کہ تقدیرش طلوع الہلال اللیلۃ واجود الرطب شہر ربیع ۱۲ درایہ بزیادۃ کثیرۃ۔

[2] قوله ولابد فی الجملۃ من ضمیر یعود الی المبتدا یعنی رجوع کند سوے مبتدا وربط دہد آں رابط عائد جملہ را بمبتدا زیراکہ جملہ بحیثیت اینکہ جملہ است مستقل است محتاج ربط بچیزے نیست پس وقت تعلق او بیکی از مبتدا وموصوف وذوالحال دراں از رابط عائد ضرور ست کہ او را ربط دہد ۱۲ درایہ۔

[3] قوله ضمیر ای عائد رابط وچوں ضمیر بہ نسبت دیگر روابط بسیار می آید ونیز حذف ضمیر جائز ست نہ حذف روابط دیگر مصنف بر ضمیر کفایت نمود ورابط نہ گفت ۱۲

[4] قوله کالہاء فی مامر ای در مثالہا ومثل لام در نعم الرجل زید وبودن مظہر بجائے مضمر مثل الحاقۃ ما الحاقۃ وعینیت خبر مر مبتدا را مثل قل ہو اللہ احد وہذا زید قائم والشان زید عاقل ومقولی زید فاضل وعموم لفظ مثل اِنَّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اِنَّا لَا نُضِیْعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلاً۔ ان دوم با معمول خود خبر از ان اول افتاد وعموم من احسن عملاً قائم مقام ضمیر ست ۱۲ درایہ۔

[5] و یجوز حذفہ فقط یعنی حذف ضمیر رابط درست ست نہ حذف روابط دیگر چراکہ در حذف لام عہد ذہن بسوئے معہود انتقال نخواہد کرد ودر وضع مظہر موضع مضمر نکتہ کہ برائے آں مظہر را آوردہ اند فوت خواہد شد وعینیت خبر مر مبتدا را حذف قبول نمی کند ۱۲ درایہ۔

[6] قوله عند وجود قرینۃ ہرگاہ ضمیر مجرور بمن بود حذف جائز ست در جملۂ اسمیہ کہ مبتدا دراں جزوے از اجزائے مبتدا اول باشد زیراکہ ضمیر از جزئیت آگاہ نمی کند کذافی الرضی ودر مرفوع درست نیست ودر منصوب ومجرور دیگر حروف جارہ سوائے من سماعی ست ۱۲ درایہ۔

[7] قوله ویجوز للمبتدا آہ اگر مخبر عنہ واحد ست مثل زید فقیہ وکاتب بالاتفاق بعطف صحیح بود وبغیر عطف بر مذہب صحیح زیراکہ خبر حکم ست واحکام کثیرہ بر یک شئی جائز ست وتکثر اخبار بر دو گونہ باشد جائز وآں آنکہ معنی بدون آں تمام باشد مثل زید عالم فاضل عاقل وواجب وآں آنکہ بغیر تکثر اخبار معنی تمام نبود چنانکہ الخل حلو حامض والابلق اسود ابیض واگر مخبر عنہ متعدد باشد حقیقۃً مثل زید وعمرو فاضل وجاہل یا حکماً بایں طریق کہ مخبر عنہ صاحب اجزا باشد کہ اخبار متعددہ برآں انقسام یابد مثل انما الحیوۃ الدنیا لعب ولہو وزینۃ وتفاخر بینکم وتکاثر فی الاموال عطف واجب گردد ۱۲ شرح صمدیۃ ودرایۃ

[8] بآوردن قد کہ برائے تقلیل ست اشارت ست بآنکہ اصل در خبر تاخیر ست ۱۲۔

اخر من المبتدأ ليس مسند اليه وهو صفة وقعت بعد حرف النفي نحو ما قائم زيد او بعد حرف الاستفهام نحو اقائم زيد بشرط ان ترفع تلك الصفة اسما ظاهرا نحو ما قائم الزيدان واقائم الزيدان بخلاف ما قائمان الزيدان

فصل خبر انّ واخواتها وهي انّ وكانّ ولٰكنّ وليت ولعلّ فهذه الحروف تدخل على
اى اشباه انّ وامثال آن ۱۲

المبتدأ والخبر فتنصب المبتدأ ويسمّٰى اسم انّ وترفع الخبر ويسمّٰى خبر انّ فخبر انّ هو المسند بعد دخولها نحو انّ زيدا قائم وحكمه في كونه مفردا او جملة او معرفة او نكرة كحكم خبر المبتدأ ولا يجوز تقديم اخبارها على اسمائها الا اذا كان ظرفا نحو ان في الدار
لضعف عملها ۱۲

زيدا لمجال التوسّع في الظروف فصل سادس اسم كان واخواتها وهي صار واصبح وامسى واضحى
جائے جولاں نمودن ۱۲ — اى اشباه لفظة كان ۱۲

۱ـ قوله ما قائمان الزيدان خبر مقدم زیراکہ رافع ضمیر ست کہ بجانب الزیدان راجع ست ورافع اسم ظاہر نیست ۱۲۔

۲ـ قوله بعد دخولها مراد از دخول آمدن ایں حروف ست بر مبتدا و خبر برائے اعطائے اثر خود درانہا لفظاً یا معناً پس تعریف بمثل یقوم در قول ان زیدا یقوم ابوہ منتقض نخواہد شد ۱۲ کذا فی شرح الجامی۔

۳ـ قوله لحکم خبر المبتداء در تعدد و توحد واثبات ونفی وحذف وشرط ووجوب عائد وقتیکہ جملہ باشد یا مفرد ومشتق یا مؤول بداں لفظاً باشد یا تقدیراً۔ باید دانست کہ خبر انّ در تمامی احکام مثل خبر مبتدا نیست زیراکہ خبر انّ ہرگاہ ظرف بود مقدم براسم باشد و تاخیرش جائز نیست بخلاف خبر مبتدا کہ ظرف بود تاخیرش جائز ست ونیز خبر انّ کہ ظرف باشد ہرگاہ برو لام ابتداء در آید مقدم نباشد مثل ان زیدا لفی الدار ۱۲ درایہ۔

۴ـ قوله ولا یجوز آہ دفع دخل ست تقریرش آنکہ ہرگاہ حکم خبر ان مثل حکم خبر مبتدا است باید کہ تقدیم خبر او براسم او جائز باشد جواب۔ داد کہ لا یجوز الخ یعنی خبران با خبر مبتدا دریں باب مخالف است ومخالفت میان ہر دو بدو وجہ است یکے تقدیم خبران واشباہ او بر اسمائے آنہا وقتیکہ ظرف نباشد جائز نیست زیراکہ تصرف ایں حروف مثل تصرف افعال نحویان زشت مے انگارند۔ دوم۔ آمدن اسم مفرد کہ دراں معنی استفہام باشد خبر ازیں حروف درست نیست وخبر مبتدا مے آید پس انّ این زیدا گفتہ نخواہد شد ۱۲ درایہ۔

۵ـ الا اذا کان آہ یعنی تقدیم خبران واخوات آں بر اسمائے آنہا در تمامی اوقات جائز نیست مگر وقت ظرف بودن کہ دریں ہنگام تقدیم خبر براسم جائز ست ہرگاہ اسم معرفہ بود مثل کریمہ انّ الینا ایابھم وواجب ست ہرگاہ اسم نکرہ بود مثل انّ من البیان لسحرا وانّ من الشعر لحکمۃ ۱۲ درایہ۔

۶ـ قوله لمجال آہ یعنی انما جاز تقدیم اخبارها علی اسمائها اذا کان ظرفا لمجال التوسع ۱۲ درایہ۔

۷ـ قوله التوسع فی الظروف حیث اتسعوا فیها بما لم یتسعوا فی غیرها لکثرۃ وقوعها فی کلامهم فائدہ بصریہ ارتفاع خبر بایں حروف قائل ہستند وکوفیہ میگویند کہ رافعش ہمان ست کہ در وقت خبر بودن از مبتدا بودہ ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۸ـ قوله اسم کان بعضے از نحویان مثل ابن حاجب اسم کان را داخل فاعل شمردہ اند ونزد بعضے از ملحقات فاعل ست ومختار مصنف ہمیں ست لہذا اورا مرفوع مستقل شمار کردہ وبرائے او فصلے جداگانہ ترتیب دادہ ۱۲۔

ع خواہ مشتق باشد مثل ناصر ومنصور وکریم خواہ قائم مقام او مثل اسم منسوب چنانکہ بصری ۱۲۔

ع حرف الاستفہام نگفت تا مثل ہل قائم زید داخل ماند ۱۲ ل اسمیہ باشد یا فعلیہ ظرفیہ باشد یا شرطیہ ۱۲ ك فراخی کردن وفراخ نشستن در مجلس ۱۲۔

وظلّ وباتَ وراحَ واضحی وعادَ وغدا وما زالَ وما برِحَ وما فتئ وما انفكّ وما دامَ وليس فهذه الافعالِ تدخل ايضا على المبتدأ والخبر فترفع المبتدأ ويسمّى اسم كانَ وتنصِبُ الخبرَ ويسمّى خبر كان فاسمُ كانَ هو المسند اليه بعدَ دخولها نحو كان زيدٌ قائمًا ويجوز في الكلّ تقديم اخبارِها على اسمائها نحو كانَ قائمًا زيدٌ وعلى نفس الافعال ايضا في التسعةِ الاول نحو قائمًا كان زيدٌ ولا يجوز ذلك في ما في اوله ما فلا يقال قائمًا ما زال زيد وفي ليسَ خِلافٌ وباقي الكلامِ في هذه الافعالِ يجيئُ في القسمِ الثاني

(وما اشتق منها ۱۲ — واخواتها ۱۲ — واخواتها ۱۲ — بلا خلاف بين النحويين ۱۲ — لقوتها في العمل ۱۲ — موصولہ ۱۲ — اي لفظ ما ۱۲ — اي در بحث فعل ۱۲)

۱؎ قولہ، ہو المسند الیہ جنس ست کہ ہر مسند الیہ را شامل ست مبتدا باشد یا اسم ماولا المشبہتین بلیس وغیرہ بعد دخولہا فصل ست کہ تمامی مذکورات را خارج می کند ۱۲ درایہ ۲؎ قولہ، بعد دخولہا معنیش سابق گذشت پس ایراد نخواہد شد باخوہ در مثل کان زید یضرب اخوہ ۱۲۔

۳؎ قولہ، ویجوز فی الکل اے فی ہذہ الافعال کلہا بلا خلاف بین النحاۃ واین جواز وقتی ست کہ اعراب اسم وخبر در لفظی باشد دریں ہنگام از التباس ایمن خواہد بود وہرگاہ ہر دو مقصود باشند مثل ما کان موسیٰ عیسیٰ دریں صورت اول برائے اسمیت معین بود مگر بقرینہ لفظی یا معنوی چنانکہ سابق در بحث فاعل مذکور شد ۱۲ ۴؎ قولہ وعلیٰ نفس الافعال آہ زیرا کہ اینہا افعال صریحہ ہستند وآنہا در عمل قوی باشد ومانع تقدیم موجود نیست چنانکہ در افعالیکہ در اول آنہا لفظ ماست کذا فی المنہل مع زیادۃ۔

۵؎ قولہ فی التسعۃ الاول شاید کہ از قلم ناسخ سہواً برآمدہ چراکہ تقدیم اخبار بر نفس یازدہ افعال جائز ست چنانکہ در کتب مطولہ تصریح آں نمودہ اند وآں از کان تا غدا ۱۲

۶؎ قولہ، ما فی اولہ ماخواہ مصدریہ باشد چنانکہ در مادام وخواہ نافیہ چنانکہ در غیر او اما اول بجہت آنکہ مصدریہ حرف موصول ست وچیزیکہ تحت موصولات باشد مقدم بر موصولات نمی آید واما ثانی بسبب آنکہ برائے ما نافیہ صدر واجب ست پس چیزیکہ لعداو باشد مقدم بر و نخواہد شد ۱۲ منہل۔

۷؎ قولہ، وفی لیس آہ نزد اکثر تقدیم خبر بر لیس جائز وکوفیہ منع کردند زیرا کہ لیس بر مذہب شان حرف ست وکان را بلیس لاحق کردند وبر مذہب مبرد اگرچہ لیس فعل ست لیکن موافق کوفیہ وبنظر عدم تصرف ومشابہت او بما ونقصان فعلیت ترک نون وقایہ با او جائز شد چنانکہ در قول شاعر ست مصرع اذہب القوم الکرام لیسی + وبہمیں جہت بعضے بر ابطال عمل او بالا اجازت دادند چنانکہ در قول شان ست لیس الطیب الا المسک بالرفع ومجوزین تقدیم بکریمۃ الا یوم یاتیہم لیس مصروفاً عنہم استدلال آوردہ اند زیرا کہ دریں آیت ظرف معمول خبر ست ومعمول مقدم بر وست وتقدم معمول جائز نہ باشد مگر جائے کہ تقدم عامل جائز بود کذا فی الرضی ودریں قول نظر ست زیرا کہ تسلیم نمی کنم کہ ظرف در آیت معمول خبر باشد بلکہ جائز ست کہ بسبب اضافت او بجانب جملہ مبنی بر فتح باشد چنانکہ ابن الانباری گفتہ ومحلاً مرفوع بنا بر آنکہ مخبر عنہ مبتدا ست وخبر او لیس باشد باعتبار آنکہ در معنی منفی ست کذا فی المنہل ۱۲۔

عہ بایں طریق کہ خبر میان فعل واسم آید ۱۲۔ ہے ای کما یجوز فی الکل تقدیم اخبارہا علی اسمائہا ۱۲۔

ان شاء الله تعالى **فصل** اسم ما ولا المشبهتين بليس وهو المسند اليه بعد دخولهما نحو ما زيد قائما ولا رجل افضل منك ويختص لا بالنكرة ويعم ما بالمعرفة والنكرة **فصل** خبر لا لنفي الجنس وهو المسند بعد دخولها نحو لا رجل قائم

المقصد الثاني

في المنصوبات الاسماء المنصوبة اثنا عشر قسما المفعول المطلق وبه وفيه وله ومعه والحال والتمييز والمستثنى واسم ان واخواتها وخبر كان واخواتها والمنصوب بلا التي لنفي الجنس وخبر ما ولا المشبهتين بليس **فصل** المفعول المطلق وهو مصدر بمعنى

(ای سابع ۱۲) (ثامن ۱۲) (ای نفی الحکم وصفتہ عن الجنس ۱۲) (ای اصالۃ ۱۲) (اول ۱۲)

۱؎ قولہ المشبہتین بلیس یعنی تشبیہ دادہ شدہ اند ہر دو بلیس از جہت نفی و در آمدن بر مبتدا و خبر ۱۲۔

۲؎ قولہ، وہو المسند الیہ آہ عمل ما ولا لغت حجازیہ است و بنو تمیم مطلقاً عامل نمیگردانند وابن ہشام وابن قاسم وجماعتے نقل نمودند کہ لا بسبیل قلت عمل لیس مے کند وآں ہم بشروط لیکن از حجازیہ نقل نمودند ومبرد واخفش اعمال لا بجل لیس منع کردند وابن ولاد از زجاج حکایت کردہ کہ لا در رفع اسم خاصۃً قائم مقام لیس است و در خبر عمل نمی کند ۱۲۔

۳؎ ویختص لا الخ اشارت ست بفرق میان ہر دو آں بسہ وجہ است اول لا بر نکرہ آید فقط وآں ہم کم وما بر معرفہ ونکرہ ہر دو دوم لا برائے نفی مطلق ست وما برائے نفی حال سوم در آمدن ما بر خبر لا جائز نیست بر خلاف ما وہمیں جہت مشابہت ما بلیس اکثر است از مشابہت لا بلیس ۱۲ درایہ۔

۴؎ قولہ در خبر لا در نصب دادن لا اسم را اتفاق است و در رفع دادن خبر اختلاف سیبویہ گوید کہ عامل او ابتداست چنانکہ پیشتر از آمدن لا بودہ و اخفش ومبرد وزمخشری رفع بلا گویند ۱۲۔

۵؎ بجہت اشتراک منصوبات با مرفوعات دریں کہ یک عامل در دو اسم عمل می کند منصوبات را پس مرفوعات آورد ۱۲ درایہ۔

۶؎ قولہ، والمنصوب بلا اسم لا نہ گفت زیرا کہ اسم لا کمتر منصوب باشد بخلاف دیگر منصوبات اگرچہ کل منصوب نمی باشد اما چوں اکثرے از منصوبات ست لہذا برائے اکثر حکم کل دادہ تجوزاً معدود از منصوبات ساخت ۱۲ ش۔

۷؎ قولہ المفعول المطلق وجہ تسمیہ بمطلق ایں کہ مفعول در حقیقت ہمیں ست نہ دیگران ویا عدم تقیید آں بہا دفی ولام ومع ست وہمیں ست وجہ تقدیم او بر سائر مفاعیل ۱۲ درایہ مع زیادہ۔

۸؎ قولہ ہو مصدر خواہ حقیقۃً خواہ حکماً اکنون تعریف مثل ویحۃً را در اہلکہ اللہ ویحۃً اے اہلاکاً واقع شدہ شامل ست زیرا کہ ویحۃً گو اسم عین ست مصدر نیست۔ مگر چوں کہ در دعاست معنی مجازی او کہ ہلاک باشد مراد ست ۱۲ ش مع زیادۃ۔

۹؎ قولہ بمعنی فعل احتراز شد از مثل الضرب واقع علی زید وکرہت قیامی ۱۲ درایہ۔

۱۰؎ واز بیان معنی دخول در خبران نقض نخواہد شد باخوہ در مثل ما زید یضرب اخوہ ۱۲۔

۱۱؎ قولہ، بعد دخولہا واز بیان معنی دخول کہ سابق گذشت نقضی بیضرب در مثل لا رجل یضرب اخوہ دار ونخواہد شد ۱۲۔

۱۲؎ وجہ تقدیم مفاعیل بر سائر منصوبات می شود اینہا اصل منصوبات ودیگر منصوبات بر اینہا محمول ہستند ۱۲۔

فعلٍ مذكور قبله ويذكر للتاكيد كضربتُ ضرباً او لبيانِ النوع نحو جلستُ جِلسةَ القاری
وتفنيكه معنی او بعض نوع فعل باشد ۱۲ بكسر جيم ۱۲ اش
او لبيانِ العدد كجلستُ جلسةً او جلستين او جلساتٍ ويكون من غير لفظِ الفعل المذكور
بفتح جيم ۱۲ اش بدله ۱۲
نحو قعدتُ جُلوساً وانبتَ نباتاً وقد يُحذف فعله لقيامِ قرينةٍ جوازاً كقولك للقادم
حالية كانت او مقالية ۱۲ مقالية مثال قرينة ۱۲ والاختصار لاجل الايجاز ۱۲ ناصب ای عامل ۱۲
خير مقدم ای قدمت قدوماً خير مقدمٍ ووجوباً سماعاً نحو سقياً وشكراً وحمداً و
دُعياً ای سقاك الله سقياً وشكرتك شكراً وحمدتك حمداً ودعاك الله دعياً

فصل

المفعول به وهو اسمُ ما وقع عليه فعل الفاعل كضرب زيدٌ عمرواً وقد
ثان ۱۲ نائب فاعل المفعول وضمير به راجع سوی الف لام ۱۲

---

۱ قوله مذكور قبله خواه مذكور حقيقة باشد مثل ضرب ضرباً يا حكماً مثل فضرب الرقاب اے فاضربوا ضرب الرقاب ۱۲ درايه۔

۲ قوله العدد ای الوحدة والكثرة سواء كان العدد مفهوماً من لفظ المصدر كجلست جلسة الخ ای مرة واحدة اومرتين اومن صفة نحو ضربته ضرباً كثيرا ۱۲ درايه ۳ قوله نحو قعدت آه صحيح بودن اين مثال وقتی ست كه قعود وجلوس مترادف باشند وميان هردو فرق نباشد به اين كه قعود نشستن پس البستادن راگويند وجلوس نشستن عقب غلطيدن پهلورا ۱۲ درايه۔

۴ قوله نباتا، اين ست برقول مبرد وكسائی ليكن سيبويه عامل از باب او مقدر می سازد ای قعدت وجلست جلوساً وانبته الله بنت نباتا حسناً ۱۲۔

۵ قوله سماعاً صفت بعد صفت يا ے نسبت محذوف واين حذف ميان نحات بسيار شائع ست تقديرش حذفاً واجباً سماعياً ۱۲ عبد الرحمٰن۔

۶ قوله نحو سقياً الخ مثال قرينة حاليه زيرا كه سقيا وغيره برائے كسے كه سزاوارِ دعائے خير باشد گفته شود پس حال دلالت كرد برين كه تقدير سقاك الله سقياً ورعاك الله رعياً الخ باشد ۱۲ درايه۔

۷ قوله رعياً الخ در كلام عرب اين مصادر با افعال خود مستعمل نمی شوند ومعنی وجوب حذف سماعی همين ست سوال۔ حمدت الله حمداً وشكرته شكراً را با افعال عامله می گويند جواب۔ در مصادر يكه مستعمل بلام می شوند حذف افعال واجب مثل حمداً له، وشكراً له، وعجباً له، ونيز اين كلام مولدين است كلام عرب نيست ۱۲ درايه ويوسفيه

۸ قوله وقع عليه آه مراد از وقوع فعل تعلق فعل ست با چيزے كه فعل بغير آں متعقل نشود از روئے نفی باشد خواه اثبات ووقوع حسی مراد نيست تا بمثل عبدت الله وشكرته نقض وارد شود كذا فی المنهل ۱۲۔

۹ قوله فعل الفاعل مصنفؒ فعل الفاعل را بقيد بلا واسطه حرف الجر مقيد نه ساخت تا هردو قسم مفعول به را كه بلا واسطه وبواسطه حرف ست تعريف شامل باشد كذا فی المنهل ۱۲۔

۱۰ قوله وقد يتقدم واين مسئله را مصنفؒ در بحث فاعل بجهت اين كه از احكام فاعل باشد ودرين جا بجهت اينكه از احكام مفعول ست ذكر كرده ۱۲ درايه عه ويا اسميكه بر معنی فعل شامل باشد مثل ضارب ضرباً ۱۲ اللعه اگر در مفهوم او زيادت بر مفهوم فعل نباشد ۱۲۔

عه سماعی چوں به نسبت قياسی قليل ست لهٰذا بر قياسی مقدم نموده شد ۱۲۔

عه لام بمعنی عند ای وقت قيام قرينة ۱۲ ك مصدريت اسم تفضيل باعتبار موصوف يا مضاف اليه او باشد ۱۲ اش۔

يَتَقَدَّمُ على الفاعل كضَرَبَ عمرًا زيدٌ وقد يحذف فعله لقيام قرينة[1] جوازًا (اى حذفا جائزا ۱۲) نحو زيدًا

في جواب مَنْ قال من اضرب ووجوبًا في اربعة[2] مواضعَ الاوّل سماعيٌّ[3] نحو امرأً[4] ونفسَه

وانتهوا[5] خيرًا لكم واهلًا[6] وسهلًا[7] والبواقي قياسية[8] الثاني التحذير[9] وهو معمولٌ بتقدير (ودريں قسم بسبب تنگی وقت فعل مذكور نشد ۱۲)

اتّقِ تحذيرًا مِمّا بعده[10] نحو اياكَ والاسدَ اصله اِتّقِك[11] والاسدَ او ذُكر المحذّرُ منه مكررًا نحو (بصيغه مجهول معطوف بر حذر يا ذكر مقدر كه) (ونحوه مثل حذر و باعد وجنب ۱۲)

---

[1] قوله قرينة خواه مقاليه باشد خواه حاليه مثل مكه برائے كسے كه متوجه مكه باشد اى تُرِيدُ مكّةَ ۱۲ ش۔

[2] قوله اربعة مواضع آه تخصيص بذكر ايں چهار مواضع بنا بر آنكه نزد جمهور عدد افادت حصر نمے نمايد وبرائے حصر نيست زيرا كه در باب منصوب على المدح مثل الحمد لله الحميد ويا منصوب على الذم مثل اتانى زيد الفاسق الخبيث ومنصوب على الترحم نحو مررت بزيد المسكين بتقدير اعنى وباب اغرا مثل اخاك اخاك اے الزم حذف فعل نيز واجب ست بلكه تخصيص بجهت كثرت مباحث مواضع مذكوره ايں ابواب است ۱۲۔

[3] قوله سماعى، علت وجوب حذف در سماعيات كثرت استعمال ست وهرگاه ضابطه كه باو ثبوت علت وجوب حذف شناخته شود موجود نيست لهذا سماعى ست كذا فى الرضى ۱۲۔ [4] قوله، امرأ ونفسه. تقديره اترك امرأ ونفسه اى قصر يدك ولسانك من المرء وفرغه وعن نفسه واو ونفسه بر تقدير اول بمعنى مع باشد وبر تقدير ثانى برائے عطف بايں طريق كه نفسه برامرأ معطوف باشد ۱۲ عبد الرحمٰن۔

[5] قوله انتهوا۔ اے انتهوا يا معشر النصارے عن قولكم ان الله ثالث ثلثة واقصدوا خيرًا لكم وهو التوحيد ۱۲ درايه۔

[6] قوله اهلًا تقديره اتيتَ مكانًا اهلًا لا اجانب فيه يعنى در آمدے در مكان آباد كه ويران واجنبى دراں نيست ۱۲۔

[7] قوله وسهلًا اى وطئت مكانًا سهلًا من البلاد لا حزنًا يعنى نورديدى تو زمين هموار را از بلاد نه زمين سخت ودرشت را وايں قوليست كه ميزبان برائے خاطر داشت وخوشدلى مهمان مے گويد ۱۲۔

[8] قوله، قياسية يعنى قاعده كليه ايست كه هر جا كه آں ضابطه حاصل شود فعل محذوف مے گردد ۱۲۔

[9] قوله التحذير در لغت ترسانيدن چيزے از چيزے ودور داشتن ودر اصطلاح هو معمول بتقدير اتّق مثلًا اے بَعِّدْ وتنحّ وغيره ايضًا ۱۲۔

[10] قوله، مما بعده يعنى برائے ترسانيدن از آنچه مذكور بود بعد معمول اتق بواو عطف نحو اياك والاسد وتقدير آں اتق نفسك ان تتعرض للاسد واتق الاسد ان يهلك چنانچه در مفصل مذكور ست واگر بعد من وعن مذكور باشد مثل اياك من الاسد او عن الاسد بريں تقدير تقدير باعد يا تنحّ از تنحّى بمعنى زائل شدن چيزے ودور شدن اولى ست از تقدير اتق زيرا كه اتق متعدى بمن وعن نمى شود بخلاف باعد وتنحّ ۱۲ كذا فى المنهل۔

[11] قوله اتقك والاسد چوں ضمير فاعل ومفعول هر دو برائے يک چيز بود ناچار دوم را در غير افعال قلوب بلفظ نفس بدل نمودند پس اتق نفسك والاسد شد وهرگاه اتق بجهت تنگى مقام محذوف گشت بجهت زائل شدن ضرورت نفس را نيز دور نمودند وبسبب فقدان چيزے كه باو متصل شود ضمير متصل را منفصل منقلب ساختند والاسد معطوف بر اياك ست ومعنى كلام اتق نفسك من الاسد واتق الاسد من نفسك ۱۲۔

الطريقَ الطريقَ الثالثُ ما اُضمِر عامله على شريطة التفسير وهو كل اسمٍ بعده فعل او شبهه
اي اتق الطريق الطريق ۱۲ — اے قدر ۱۲

يشتغل ذٰلك الفعل عن ذٰلك الاسم بضميره او متعلقه بحيث لو سُلّط عليه هو او مناسبه
يعرض ۱۲ — اي تسبب عمله في ضميره ۱۲ — اي متعلق الاسم او متعلق الضمير ۱۲ — مناسب بترادف او بالزوم اي لفعله ۱۲

لنصبه نحو زيدًا ضربته فان زيدًا منصوب بفعل محذوف مضمرٍ وهو ضربتُ يفسره

الفعلُ المذكور بعده وهو ضربته وهٰذا الباب فروع كثيرة الرابعُ المنادٰى وهو اسم
مذكورة في المطولات ۱۲

مدعوّ بحرف النداء لفظًا نحو يا عبدَ اللّٰه اي ادعو عبد اللّٰه وحرف النداء قائم مقام
من حروف ۱۲ — تمييز از حرف ست ۱۲ — وانادیه ۱۲

---

۱ قوله الطريق الطريق وہمچنین ست الجدار الجدار اي اتق الجدار ان يسقط عليك وانما كرر المحذر منه للتاكيد ۱۲ درايه۔

۲ قوله، ما اضمر عامله حذف فعل دریں قسم بسبب اینکہ تا مفسر بکسر ومفسر بفتح یکجا جمع نشود ۱۲۔

۳ قوله، على شريطة التفسير اضافت شريطة بجانب تفسير بيانيہ ست اي بناء على شريطة هو التفسير وشريطة وشرط بمعنى واحد ست ۱۲۔

۴ قوله كل اسم بجائے آں كل مفعول نہ گفت زیرا کہ ما اضمر عامله عام ست ازیں کہ مفعول به باشد یا مفعول فيه واز كل مفعول مفعول به متبادر می شود ومفعول فيه خارج مے گشت ۱۲ درایه۔ شرح ہدایۃ النحو۔

۵ قوله او شبهه۔ ومراد از شبہ اسم فاعل واسم مفعول باشد نہ مصدر ست وصفت مشبہ واسم تفضیل زیرا کہ شبہ بمعنی مشابہ است چنانکہ مثل بمعنی مماثل ومشابہت اسم فاعل واسم مفعول با فعل ظاہر است وبس ۱۲ درایه۔

۶ نحو زيدًا ضربته۔ مصنف رح برائے فعل مشتغل بضمیر کہ اگر او را بر اول ایں اسم آرند نصب دہد مثال داد وباقی را ترک نمودہ برائے آگاہی مبتدی بیانش ضرور پس زیدًا ضربت غلامه برائے فعل مشتغل بمتعلق کہ اگر لازم او را کہ اہنت باشد بریں اسم آرند نصب دہد مثال ست وزیدًا مررت به برائے فعل مشتغل بضمیر کہ مناسب مرادف او را کہ جاوزت باشد اگر بریں اسم در آرند نصب دہد مثال ست وزیدًا حبست عليه برائے فعل مشتغل بضمیر کہ اگر مناسب یعنی لازم او کہ لابستُ باشد بریں اسم بر گمارند نصب دہد مثال ست ۱۲۔

۷ قوله ولهذا الباب فروع آه یکے ازاں وجوب نصب دراں بعد حروف شرط کہ ان ولو باشد وحروف تحضیض کہ آں هلّا والّا ولولا ولوما ست مذکور بود مثل ان زيدا ضربته فرع دوم اختیار نصب اسمیکہ مذکور بود در جملہ کہ عطف او بر جملۂ فعلیہ باشد تا میان ہر دو جملہ کہ معطوف وعلیہا باشد مناسبت پیدا شود مثل ذہبت فزيدا لقيته وہمچنیں اسمیکہ بعد حرف نفی یعنی ما ولا وان سوای لم ولمّا ولن وبعد حرف استفہام وبعد اذا الشرطیہ وبعد وحیث وقبل امر ونہی مذکور باشد نصب مختار ست زیرا کہ ایں ہمہ مقامات فعل ست مثل ما زيدًا ضربته، ولا زيدا ضربته، وان زيدًا ضربته الّا تاديبًا وازيدا ضربته واذا عبد اللّٰه تلقه، فاكرمه، وحيث زيدًا تجده فاكرمه وزيدًا اضربه وزيدا لا تضربه، وہمچنین وقت خوف التباس مفسر بکسر بصفت در حالت رفع نصب مختار است مثل۔ اِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنٰهُ بِقَدَرٍ ۱۲ شرح جامی۔

ع من المواضع التي يجب فيها حذف الفعل الناصب للمفعول ۱۲ درايه عه واز شبہہ در ینجا تعرض نہ کرد بجہت اینکہ قریب مذکور شد ۱۲ درایه۔

ل قوله ادعو آه یعنی ادعوک بجائے ضمیر خطاب اسم ظاہر آمد وبجائے ادعو یا پس وارد نخواہد شد ادعو عبد اللّٰه احتمال حکایت مع الغیر دارد ویا عبد اللّٰه نہ زیرا کہ ادعوک احتمال حکایت با غیر مخاطب ندارد ۱۲۔ عه زیرا کہ تقدیر ضربت زيدًا ضربته است ۱۲۔

ادعو وحروف النداء خمسة يا وايا وهيا واي والهمزة المفتوحة وقد يحذف حرف
(... بفتح همزه وسکون یائے تحتیہ ۱۲)

النداء لفظا نحو يوسف اعرض عن هذا واعلم ان المنادى على اقسام فان كان
(للتخفیف ۱۲ بقرینہ جواز القیام — یا یوسف ۱۲ — اے یوسف رو گردانی کن ازیں ۱۲)

مفردا معرفة يبنى على علامة الرفع كالضمة ونحوها نحو يا زيد ويا رجل و
(ولا مرکبا ۱۲ غیر مضاف — غیر مضاف ولا مشابہا ۱۲ — خواہ قبل ندا معرفہ باشد یا بعد ندا — اے کالالف والواو ۱۲)

يا زيدان ويا زيدون ويخفض بلام الاستغاثة نحو يالزيد ويفتح بالحاق الفها
(المنادی ۱۲)

نحو يا زيداه وينصب ان كان مضافا نحو يا عبد الله او مشابها للمضاف نحو يا طالعا

جبلا او نكرة غير معينة كقول الاعمى يا رجلا خذ بيدي وان كان معرفا باللام قيل

---

۱ قولہ وقد یحذف حرف النداء یعنی گاہے حرف ندا جوازاً وقت قیام قرینہ لفظاً محذوف می شود نہ معنیً وقتیکہ منادی اسم جنس واسم اشارہ ومستغاث ومندوب نہ باشد سوال۔ حرف ندا نائب ادعو ست ونائب محذوف نمی شود ورنہ حذف نائب ومنوب ہردو لازم خواہد آمد وآں درست نیست جواب۔ ایں وقتی ست کہ حذف منوب درست نباشد وایں جا چناں نیست ۱۲ درایہ۔

۲ قولہ، کالضمۃ سوال برسکون یا بر حرکتِ دیگر چرا مبنی نہ شد جواب بنا بر حرکت اشارت ست بایں کہ بنائے او عارضی است نہ اصلی اگر مبنی بر فتح گردیدی ملتبس بعمل لاگشتی واگر بر کسرہ بودی یا منادیٰ مضاف بجانب یائے متکلم محذوف کہ علامت کسرہ در و باقی ست التباس میرفت مثل یا عبادِ کہ اصل او یا عبادی ست اگر گوئی اعراب دریں منحصر نیست زیرا کہ نون در یضربان نیز اعراب ست گوئیم کلام در اعراب اسم ست ۱۲ عبد الرحمٰن۔

۳ قولہ، یا زیدان مصنفؒ در تمثیل علم مثنیٰ ومجموع معرف بلام چنانکہ مشہور ست نیاورد زیرا کہ آں مخصوص ست بغیر منادیٰ ونیز دو آلہ تعریف یعنی لام وحرف ندا جمع می شد ۱۲ درایہ۔

۴ ویخفض بلام الاستغاثۃ استغاثۃ طلبیدن مظلوم کسے را تا ظلم از و دفع نماید یعنی منادیٰ جر دادہ شود بلام استغاثۃ وآں لامے ست کہ بر مستغاث در آید برائے دلالت برینکہ او را ز ما بین امثال برائے طلب مخصوص ست وایں لام مفتوحہ می باشد تا وقتِ حذف مستغاث مستغاث با مستغاثہ لہ ملتبس نشود مثل یا لزید بفتح لام در مستغاث وکسرا و در مستغاث لہ، ومعنی ادا دعوکم لہذا المظلوم الضعیف لتنظروا الیہ وتعینوا ایاہ بدانکہ مستغیث فریاد کنندہ ومستغاث کسیکہ از و فریاد نمایند مثل حاکم وغیرہ مستغاث لہ آنکہ برائے نفع او فریاد کنند وآں مظلوم باشد ۱۲ عبد الرحمٰن۔

۵ قولہ مشابہاً للمضاف مشابہ بمضاف اسمی ست کہ بغیر انضمام امر دیگر معنی آں تمام نہ شود وآں یا معمول باشد مثل یا طالعاً جبلاً و یا حسناً وجہہ ویا خیراً من زید یا معطوف بر اسم اول بود بنوعے کہ ہر دو اسم یک چیز شدہ باشد مثل یا زیداً وعمرواً ہرگاہ ایں مجموع را علم کسے گردانند ۱۲ املا عبد الغفور۔

ع چوں بیان بنا وخفض وفتح بہ نسبت نصب کمتر بود لہذا آنہا را مقدم ساخت ۱۲۔

ل الف و واو دریںہا برائے اعراب نیست بلکہ محض برائے تثنیہ وجمع ست ۱۲۔

يا أيّها الرجل ويا أيّتها المرأة [1] ويجوز ترخيم المنادى [2] وهو حذف في آخره للتخفيف
لا بقانون تعريفي و لا سماع لغوي ۱۲

كما تقول في مالكٍ يا مالُ وفي منصورٍ يا منصُ وفي عثمان يا عثمُ ويجوز في آخر المنادى
مثال حذف یک حرف ۱۲

المرخّم الضمّ والحركة الأصلية كما تقول في يا حارث يا حارُ ويا حارِ واعلم أنّ يا من

حروف النداء قد تستعمل في المندوب أيضاً وهو المتفجّع [3] عليه بيا أو وا كما يقال يا زيداه و
کسے کہ بر و گریند ۱۲ — الذی یتحزن لاجلہ ۱۲ — با برائے الصاق ست نہ سببیت ۱۲

وا زيداه فوا مختصّة بالمندوب ويا مشتركة بين النداء والمندوب وحكمه في الإعراب و
ایں عبارت شارح اعتبار کردہ ۱۲

البناء مثل [4] حكم المنادى **فصل** المفعول فيه هو اسم ما وقع فعل الفاعل فيه من الزمان
ثالث ۱۲ — ای شئ ۱۲

---

[1] قوله، قیل یا ایہا الرجل وجہ توسط لفظ ایہا میان حرف ندا و منادی معروف بلام موافقا لما رضی بار رضی اینکہ منادی مع لام یا مبنی باشد یا معرب اول بعید ست زیراکہ لام چوں معاقب تنوین ست مثل تنوین خواہد بود و ازیں جاست کہ بنائے اسم بالام قلیل میباشد مثل الخمسۃ عشر و اخواتہا و الآن و ثانی نیز بعید زیراکہ علّتِ بنا موجود ست و آں آمدن منادی بجائے کاف در افراد و تعریف لہذا یا ایہا الرجل بتوسط ای مع ہائے تنبیہ درمیان حرف ندا و منادی معرف بلام گفتہ شود۔

[2] قوله ویجوز ترخیم المنادی اے ترخیم منادی جائز ست و کثیر و در غیر منادی ضروری است و قلیل لیکن مقصود در ندا منادی است زیراکہ ندا کنندہ قصد مے کند کہ از ندا بزودی فراغت نماید و شتاب بمقصود رسد لہذا آخر منادی برائے دشوار آمدن ندا محذوف شد ہکذا فی الرضی ۱۲۔

[3] قوله ہو المتفجع علیہ آہ یعنی المتفجع علیہ وجوداً او عدماً پس متفجع علیہ عدماً چیزے کہ بر عدم او اظہار دردمندی نمودہ شود مثل میتے کہ برو نوحہ کنندہ گریہ کند ———— و متفجع علیہ وجوداً چیزے کہ بر وجود او وقت نبودن متفجع علیہ عدماً اظہار دردمندی نمودہ آید مثل حسرت و ویل کہ بنوحہ کنندہ و شیون دارندہ وقت نہ بودن میت لاحق گردد پس برائے ہر دو قسم مندوب را التعریف شامل شد مثل یا زیداہ و یا عمراہ و یا حسرتاہ و یا مصیبتاہ و وا ویلاہ بزیادت ہا در آخر برائے درازی آواز ۱۲ عبد الغفور۔

[4] قوله، مثل حکم المنادیٰ اے در اعراب و بنا پس گفتہ مے شود وا زیداہ و وا عبد اللہ و وا طالعاً جبلاً ہرگاہ مندوب معروف و معین باشد و آں بجہت اینکہ مندوب در اصل منادیٰ ست معنی ندبہ باو عارض شدہ و ایں وجہ بر طبق ظاہر کلام سیبویہ و صریح کلام جزدے ست اما بر مذہب ابن حاجب ایں کہ مندوب بہ سبب تفجع بر و مخصوص ست چنانکہ منادے مخصوص مے باشد چوں ہر دو در یک امر عام شرکت دارد لہذا لفظ منادے در مندوب استعمال یافت ۱۲ ارضی۔ تفجع دردمند شدن صلتہ بالام پس بجائے متفجع علیہ ظاہر متفجع لہ ست چنانکہ بجائے محمود علیہ محمود لہ گفتہ می شود یا بجہت تضمین معنی بکاء را و الف و لام بمعنی الذی و مراد از و اسم ست و اسم مفعول بمعنی فعل مجہول صلہ او ۱۲۔

ع در لغت نرم و آسان گردانیدن کلام و در اصطلاح حذف فی آہ ۱۲ عت گویا اسم مفرد معرفہ است کہ از وی ہیچ حذف نہ شدہ و ایں استعمال قلیل ست ۱۲۔

ت بجہت آنکہ محذوف را در حکم ثابت گردانند پس باقی خواہد ماند آخر کلمہ بر حرکتے کہ بیشتر از ترخیم بودہ ۱۲۔

للع مثال حذف دو حرف و حرف اخیر اسم صحیح و قبل او مدہ ۱۲ ص مثال حذف دو حرف در حکم زیادت واحدہ ۱۲۔

ص دقت بودن قرینہ و آں الف در آخر مندوب ۱۲ درایہ۔ ے مراد از فعل لغوی ست کہ مصدر باشد نہ اصطلاحی ۱۲۔

والمكان ويسمّٰى ظرفًا وظروفُ الزمان على قسمينِ مبهمٌ وهُوَ مالا يكونُ لهٗ حدٌّ معين

كدهرٍ وحينٍ ومحدودٌ وهو مايكونُ لهٗ حدٌّ معيّنٌ كيومٍ وليلةٍ وشهرٍ وسنةٍ وكلها[1]

منصوبٌ بتقديرِ في[2] تقول صُمتُ دهرًا اوسافرتُ شهرًا اى فى دهرٍ وشهرٍ وظروفُ[3] المكان

كذٰلك مبهمٌ وهو منصوبٌ[4] ايضًا بتقديرِ فى نحو جلستُ خلفكَ واما مكَ ومحدودٌ وهو

ما[5] لا يكون منصوبا بتقدير فى بل لابد من ذكر فى فيه نحو جلستُ فى الدار وفى السوق وفى

(بین السطور: احدہما ۱۲ — ثانیہما ۱۲ — ای مثل ظروف الزمان علی قسمین ۱۲ — مثل ظرف زمان ۱۲ — پس ۱۲ — پیش ۱۲)

---

[1] قوله وکلها منصوب الخ چنانکه ناظمی در فارسی بنظم آورده قطعه ظرف زمان مبہم ومحدود دان + قابل نصب اند بتقدیر فی + لیک مکانے که معین بود + نیست درو چاره زنحریه فی + ۱۲ [2] قوله بتقدیر فی زیراکه اگر ملفوظ باشد جر خواہد داد که لغو کردن حروف جاره را شائع نیست فائده فرق میان مقدر و محذوف این که اگر اثر او در لفظ باقی باشد مقدر ست ورنه محذوف ۱۲ درایه۔

[3] قوله وظروف المکان الخ در تفسیر ظروف مکان مبہم باشد اختلاف ست بعضے گفته اند که او نکره است واین وجه ضعیف ست زیراکه مثل جلست خلفک واما مک بلا خلاف بنا بر ظرفیت منصوب ست و نکره نیست و بعضے گفتند که مکان مبہم عبارت ست از غیر محصور چنانکه در ظرف زمان واولیٰ ہمین ست پس احتراز شد از مقادیر ممسوحه که مثل فرسخ ومیل باشد زیراکه در انتصاب اینہا بر ظرفیت خلافے نیست کذا فی الرضی۔

[4] قوله وہو منصوب ایضاً یعنی ظرف مکان مبہم مثل ظرف زمان مبہم بتقدیر فی باشد وظرف مکان مبہم را بجہات ششگانه تفسیر کرده اند ومحمول ست بران عند ولدی ومشابه اینہا بجہت ابہام ولفظ مکان نیز بر جہات سته محمول ست بسبب کثرت وما بعد دخلت بر مذہب اصح ہم بدانکه مابعد دخلت وسکنت ونزلت ہرگاه ظرف مکان بود منصوب بظرفیت می باشد مبہم بود یا محدود مثل دخلت الدار ونزلت المکان وسکنت الغرفة واین بجہت کثرت استعمال این ہرسه افعال مذکوره است پس حرف جر که فی باشد با این افعال در غیر مبہم نیز محذوف می باشد وما بعد اینہا منصوب بنا بر ظرفیت بر مذہب سیبویه است وجرمی گفته که دخلت متعدی ست پس بعدش مفعول به باشد نه مفعول فیه واصح آن است که لازم است نمی بینی غیر انکنه راکه بعد دخلت آید لفظا فی لازم باشد مثل دخلت فی الامر ودخلت فی مذہب فلان وبسا است که لفظ فی با امکنه که پس دخلت آید نیز مستعمل میگردد مثل دخلت فی البلد وسکنتم فی مساکن الذین ظلموا وقول عرب نزلت فی الخان وبودن مصدر دخلت مثل خرجت بر وزن فعول که اکثر از مصادر لازم بر ہمین وزن می آید لازم بودن او را ترجیح میدہد لہذا بر مذہب اصح مابعد دخلت منصوب بنا بر ظرفیت خواہد بود وانتصاب الشام در مثل ذہبت الشام بالاتفاق بنا بر ظرفیت است زیراکه ذہبت لازم ست کذا فی الرضی ۱۲۔

[5] قوله وہو مالا یکون منصوبا آه منصوب بودن تمامی ظروف زمان واز ظروف مکان ظرف مکان مبہم بتقدیر فی اینکه چوں ظرف زمان محدود بسبب شرکت او در ظرف زمان بودن ظرف زمان مبہم محمول است وظرف مکان مبہم بعلت اینکه با زمان مبہم در وصف ابہام مشترک است باقی ماند ظرف مکان محدود و حمل کردن او بجہت اختلاف ذات وصفت بر زمان مبہم ممکن نیست وبا وجود شرکت در ذات بر مکان مبہم محمول نه گشته زیراکه ظرف مکان مبہم خود بر ظرف زمان مبہم محمول گردیده پس اگر مکان محدود را بر وحمل نمایند استعارت از مستعیر وسوال از فقیر لازم آید وآن خالی از استہجان نیست ۱۲ درایه لعه مراد از زمان ظرفی ست که صلاحیت آمدن جواب متیٰ داشته باشد ومکان جواب این ۱۲۔

المسجد **فصل** المفعول لہ ھو اسم ما لاجلہ یقع الفعل المذکور قبلہ وینصب بتقدیر اللام نحو ضربتہ تادیبا ای للتادیب وقعدت عن الحرب جبنا ای للجبن وعند الزجاج ھو مصدر تقدیرہ ادبتہ تادیبا وجبنت جبنا **فصل** المفعول معہ ھو ما یذکر بعد الواو بمعنی مع لمصاحبۃ معمول الفعل نحو جاء البرد والجبات وجئت انا وزیدا ای مع الجبات ومع زید فان کان الفعل لفظا وجاز العطف یجوز فیہ الوجھان النصب والرفع نحو جئت انا وزیدا وزید وان لم یجز العطف تعین النصب نحو جئت وزیدا وان کان الفعل معنی وجاز العطف تعین العطف نحو ما لزید وعمرو وان لم یجز العطف تعین النصب نحو ما لک وزیدا وما

یعنی برائے قصد تحصیل او یا بسبب وجود او ۱۲ شرح جامی — رابع ۱۲ — مثال قصد تحصیل ۱۲ — مثال سبب وجود ۱۲ — بالضم بدول شدن ۱۲ — بالقعود عن الحرب ۱۲ — بالضرب ۱۲ — الفاء للتفسیر ۱۲ — ای علی ما قبلہ بان لم یمنع مانع ۱۲ — وجد ۱۲ — لکونہ مفعولا معہ ۱۲ — لکونہ معطوفا علی الضمیر ۱۲ — للمعیۃ — لکونہ مفعولا معہ اذ لا وجہ سواہ ۱۲ درایہ — وحدہ ۱۲ — ای علی ما قبلہ ۱۲ — وحدہ ۱۲ — ای استفہامیہ مبتدا ۱۲ — فیما یکون الفعل معنی ۱۲ — وحدہ ۱۲

۱؎ قولہ ضربتہ تادیبا آہ بدانکہ مفعول لہ، علت غائیہ فعل یعنی سبب فعل فاعل می باشد وفعل گاہے در خارج سبب مفعول لہ، بود چنانکہ در مثال مذکور وگاہے نہ چنانکہ در قعدت عن الحرب جبنا چہ قعود در خارج سبب جبن نیست ۱۲ عبد الرحمن۔

۲؎ قولہ، قعدت عن الحرب جبنا مثال مفعول لہ است کہ فعل بسبب بودن او واقع شدہ سوال بجائے قعدت عن الحرب جبنا اگر حاربتہ شجاعۃ گفتے احسن بودے زیراکہ مقام منازعت با زجاج واظہار جلادت ست جواب آوردن ایں مثال مقرون بذکر زجاج مقصود تنبیہ است بر توہین مذہب زجاج باایں تقریر کہ نشستم از استیفائے نظر در مفعول لہ، درحالیکہ کفایت کنندہ ام بظاہر دلیل بسبب جبن او اگر زجاج شجاع می بود می نشستم از توفیہ مذکور ۱۲ درایہ گویم اتحاد فاعل ومفعول لہ، وفعل معلل بہ واقتران زمان ہر دو برائے نصب مفعول لہ، شرط ست وآں دریں جا مفقود ۱۲۔

۳؎ قولہ لمصاحبۃ آہ مراد از مصاحبت مشارکت مفعول معہ است با معمول فعل در وقت واحد پس زید در سرت وزیدا مشارک متکلم ست در سیر در یک وقت یعنی سیر ہر دو معا واقع شد ودر سرت انا وزید بعطف زید در سیر مشارک متکلم ست ولیکن بودن ہر دو سیر در یک وقت لازم نیست کذا فی الرضی ۱۲۔

۴؎ قولہ معمول الفعل یعنی آں معمول خواہ فاعل باشد مثل جاء البرد والجبات خواہ مفعول مثل کفاک وزیدا درہم ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ تعین العطف زیراکہ بر عمل عامل معنوی بلغیر حاجت وجواز وجہ دیگر محمول نخواہد شد وزمخشری گفتہ کہ عطف مختار ست متعین نیست ۱۲۔

۶؎ بجانب ترجیح نصب ہمگناں رفتہ اند لا انکہ مصنف نصب متعین ست وبس ۱۲ درایہ۔

۷؎ قولہ مالک وزیدا آہ وجہ عدم جواز عطف دریں ہر دو مثال ایں کہ عطف بر ضمیر مجرور بدون اعادۂ جار درست نیست وا اینجا جار باز نیاوردہ شد سوال۔ عطف عمرو بر لفظ شان چرا نشد جواب۔ خلاف مقصود مے گشت زیراکہ دریں ہنگام معنی شانک ونفس عمرو می گردید وسائل از شان ہر دو می پرسد نہ از شان یکے ونفس دیگرے واز آوردن دو مثال تنبیہ است بر وجود فعل از حرف استفہام باجار ومجرور واز حرف استفہام با اسم ۱۲ درایہ۔

ع؎ بنا بر مفعول معہ بودن زیراکہ سوائے او وجہی دیگر نیست ۱۲ و

س؎ مصدر مضاف سوی مفعول وذکر فاعل متروک ست ۱۲ للع؎ زیراکہ جواز ہر دو وجہ را کدامی مانع نیست ۱۲۔

شانُكَ وعمرًا[1] لان المعنى ماتصنعُ فصلٌ[2] الحالُ لفظٌ يدلُّ[3] على بيان هيأة[4] الفاعل او المفعول[5]

علت تعین نصب ست ۱۲ · اے معناً ۱۲ · سادس ۱۲

به او كليهما نحو جاءني

جمیعا ۱۲

زيدٌ راكبًا وضربتُ زيدًا مشدودًا ولقيتُ عمرًا راكبَين وقد يكونُ الفاعلُ معنويًّا

نحو زيدٌ في الدّار قائمًا لان معناه زيدٌ استقرَّ في الدار قائمًا وكذا المفعولُ به نحو هٰذا

مثال حال از فاعل معنوی ۱۲

زيدٌ قائمًا فانَّ معناه المشار اليه قائمًا هو زيدٌ والعاملُ في الحال فعلٌ او معنى[6] فعلٍ والحالُ[7]

مثال حال از مفعول به معنوی ۱۲ · چنانکه در جاءنی زید راکبا ۱۲ · چنانکه در هذا زید

اے اشیر او انبه زیدا قائما

۱؎ قوله، فصل۔ بدانکه نحویان منصوبات را دو قسم ساخته اند اصل وملحق مفاعیل پنجگانه اصل هستند وسوائے او ملحق سوال فعل نسبت بمفعول له ومعه سوئے حال زیاده تر حاجت مند مے باشد زیراکه بسیاری از افعال بدون مصاحبت وعلت مے باشد وفعلے از احوال خالی نخواهد بود پس عکس مناسب باشد جواب۔ حال اگرچه از لوازم فعل ست لیکن تعلق او بذات فعل نیست بلکه باعتبار ایں که یا هیأت فاعل ست یا مفعول به پس فعل باعتبار ذات بجانب او محتاج نیست بخلاف مفعول له مفعول معه که اینها تعلق بذات فعل دارند چه اول علت فعل ست وثانی مصاحب معمول فعل پس اصل منصوبات باشد ۱۲ درایه ۲؎ قوله الحال بجهت استلزام حال نصب را وبسبب بودن او قریب تر سوئے فعل بر تمییز مقدم شد ۱۲۔

۳؎ قوله، هیأة از تمییز احتراز شد زیراکه تمییز بر بیان ذات فاعل وقت صدور فعل از و دلالت مے نماید واز صفت منعوت نیز زیراکه او ذات منعوت را مطلقا بیان مے کند وهیأت یعنی حالت خواه بر حسب تحقیق بودن آں حال متحققه خواهد بود وخواه باعتبار تقدیر وفرض وآں حال مقدره باشد مثل فادخلوها خلدین یعنی سکونت دائمی در بهشت برائے مؤمنان وقت در آمدن شان دراں مقدر ومفروض ست ۱۲ درایه وعبد الرحمٰن۔

۴؎ قوله الفاعل آه۔ فاعل ومفعول حقیقی باشند خواه حکمی پس ایراد نخواهد شد بمثل جئت انا وزید راکبین ضربت الضرب شدیدًا چه اول بسبب مصاحبت با فاعل فاعل حکمی ست وثانی بجهت بودن کلام در معنی احدثت الضرب مفعول به حکمًا وهمچنین حال از مضاف الیه وقتیکه مضاف فاعل باشد یا مفعول به و بر تقدیر حذف مضاف وآوردن مضاف الیه بجائے او در معنی خللے روند هد مثل بلْ نَتَّبِعُ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًاه اَيُحِبُّ اَحَدُكُمْ اَنْ يَّاكُلَ لَحْمَ اَخِيهِ مَيْتًا ۱۲ ۵؎ قوله، المفعول به ودلالت حال بر مفاعیل دیگر سوائے مفعول به درست نیست۔ زیراکه آنها به نسبت مفعول به فضله هستند ۱۲ درایه۔

۶؎ قوله، او معنی فعل از معنی فعل اسم فاعل واسم مفعول وصفت مشبه وافعل التفضیل ومصدر وظرف وجار مجرور واسمائے افعال وچیزے که از و معنی فعل مستنبط شود مثل حرف ندا وحرف تنبیه واسمائے اشارات وحرف تمنی وحرف ترجی وتشبیه وغیره مراد ست ۱۲ درایه۔

۷؎ قوله والحال نکرة ابدًا یعنی صورةً باشد خواه معنی اول مثل اخذت المال کلًّا اگرچه باعتبار معنی اخذت کل المال است وثانی مثل ارسلها العراک و مررت به وحده وطلبته جهدک وکلمته فاه الی فیّ اے معترکةً ومنفردًا ومجتهدًا ومشافهًا ۱۲۔

ع؎ اسم نه گفت تا شامل بود مر حالے را که جمله باشد ۱۲۔

نكرةٌ أبداً وذو الحال معرفة غالباً كما رأيتَ في الأمثلة المذكورة فإن كان ذو الحال نكرةً يجب تقديمُ الحال عليه نحو جاءني راكباً رجلٌ لئلا تلتبس بالصفة في حالة النصب في مثل قولك رأيتُ رجلاً راكباً وقد تكون الحال جملةً خبريةً نحو جاءني زيدٌ و غلامه راكبٌ أو يركب غلامه ومثال ما كان عاملها معنى الفعل نحو هٰذا زيدٌ قائماً معناه أنبّه وأشير وقد يحذف العامل لقيام قرينةٍ كما تقول للمسافرِ سالماً غانماً أي ترجع سالماً غانماً

مثال جملہ اسمیہ کہ حال است ۱۲ — مثال جملہ فعلیہ کہ حال است ۱۲

فصل

التمييز هو نكرة تذكر بعد مقدار من عدد أو كيلٍ أو وزنٍ أو مساحةٍ

۱؎ قوله معرفة۔ زیراکہ ذوالحال از روئے معنی محکوم علیہ است پس اصل این است کہ مثل مبتدا معرفہ باشد ۱۲ درایہ۔

۲؎ قوله، غالباً یا ظرف است اے یتعرف ذوالحال فی غالب الاستعمالات یا صفت مصدر یا زمان محذوف ست اے یتعرف ذوالحال معرفة غالباً او زماناً غالباً ۱۲ درایہ

۳؎ قوله، فان کان ذوالحال نکرة اے نکرة محضة زیراکہ اگر نکرہ محضہ نباشد بلکہ مخصوص بوصف یا اضافت یا نہی یا نفی یا استفہام باشد تقدیم واجب نبود مثل مررت برجل عالم قائماً ومررت بغلام رجل قائماً شعر: لا یرکبن احدٌ الی الا حجام ÷ یوم الوغا متخو فاً لحمام ÷ وما جاءنی رجل راکباً وهل اتاک فقیر سائلاً ۱۲ درایہ۔

۴؎ قوله تقدیم الحال اے المفرد زیراکہ ہرگاہ حال جملہ باشد تقدیم واجب نہ بود مثل جاءنی رجل وعلی کتفہ سیف ۱۲ درایہ۔

۵؎ قوله، وقد تکون الحال جملة خبرية زیراکہ حال حکم ست واحکام مفرد وجملہ ہر دو مے آید ۱۲۔

۶؎ قوله، جملة خبریہ۔ زیراکہ انشائیہ چنانکہ صلہ وصفت نمے آید حال ہم نمی آید ۱۲ درایہ۔

۷؎ قوله، نحو جاءنی زید آہ مصنف دو مثال آورد برائے آگاہی بریں کہ جملہ کہ حال واقع مے شود اسمیہ وفعلیہ ہر دو بود واز آوردن واو در مثال اول نہ در ثانی تنبیہ است بریں کہ جملۂ اسمیہ ہرگاہ حال آید واو لازم بود ۱۲۔

۸؎ قوله أُنبّہ ازیں قول اشارت ست بجانب اینکہ ہریک از تنبیہ واشارہ در معنی فعلیت مستقل ست ۱۲ ش۔

۹؎ قوله، وقد یحذف العامل آہ چوں جواز حذف ہر سہ قسم عامل حال کہ فعل ومشابہ فعل ومعنی او باشد مقصود مصنف است لہٰذا وقد یحذف الفعل نگفت کہ از و تخصیص حذف فعل ومشابہ فعل مفہوم مے باشد والہلال طالعاً اے ہذا الہلال طالعاً مثال حذف عامل حال کہ معنی فعل ست ۱۲ درایہ

۱۰؎ قوله، قرینة یعنی وقت موجود بودن قرینہ خواہ حالیہ باشد خواہ مقالیہ مثال اول در کتاب ومثال ثانی آیہ کریمہ ایحسب الانسان ان لن نجمع عظامہ، بلٰی قادرین۔ اے نجمعها قادرین ۱۲۔

۱۱؎ قوله التمییز وتبیین وتفسیر وممیز بکسر تحتانیہ نیز نام دارد و در تمییز چوں اصل نصب است اگرچہ گاہے مجرور مے آید از منصوبات شمردہ شد ۱۲ درایہ

۱۲؎ قوله ہو نکرة۔ تمییز معرفہ نمی باشد وایں مذہب بصریہ است زیراکہ مقصود از تمییز کہ رفع ابہام باشد از نکرہ حاصل ست وہماں اصل ست لہٰذا اگر معرفہ بود تعریف ضائع خواہد بود وکوفیہ تعریف جائز دارند وبصریہ سفہ نفسہ راکہ کوفیہ باو تمسک کردہ اند بر نزع خافض حمل می کنند کذا فی المنہل ۱۲

ع؎ بجہت بودن جملہ از ذوالحال از روئے معنی ۱۲ ش عہ قوله، غانما صفت سالما ویا حال بعد حال ای اتیت سالما غانما للہ چیزے کہ باو اندازہ چیزے معلوم شود ۱۲

اوغیر ذلک مما فیہ ابہام ترفع ذلک الابہام نحو عندی عشرون درہما وقفیزان برًّا

نکرۃ ۱۲ — عن ذلک المقدار ۱۲ — دو پیمانہ ۱۲ — گندم

ومنوان سمنا وجریبان قطنا وعلی التمرۃ مثلہا زبدا وقد یکون عن غیر مقدار نحو ہذا

روغن ۱۲ — بضمتین و بالضم پنبہ ۱۲ — التمییز ۱۲

خاتم حدیدا او سوار ذہبا وفیہ الخفض اکثر وقد یقع بعد الجملۃ لرفع الابہام عن

آہن ۱۲ — بالاضافۃ ۱۲ — التمییز ۱۲ — ای من ۱۲

نسبتہا نحو طاب زید نفسا او علما او ابا **فصل** المستثنٰی لفظ یذکر بعد الا واخواتہا

لیعلم انہ لا ینسب الیہ ما نسب الی ما قبلہا وھو علی قسمین متصل وھو ما اخرج عن

متعدد بالا واخواتہا نحو جاءنی القوم الا زیدا او منقطع وھو المذکور بعد الا واخواتہا

متعلق باخراج ۱۲ — منفصل نیز نام دارند ۱۲

غیر مخرج عن متعدد لعدم دخولہ فی المستثنٰی منہ نحو جاءنی القوم الا حمارا

حال از ضمیر مذکور ۱۲

واعلم ان اعراب المستثنٰی علی اربعۃ اقسام فان کان متصلا وقع بعد الا فی کلام

شرط ۱۲ — ای فالاول فان کان ۱۲

۱؎ قولہ مما فیہ ابہام۔ اے ابہام مستقر یعنی ابہام ثابت و راسخ در معنے موضوع لہ، ازیں جہت کہ موضوع لہ است اکنوں احتراز شد از جاریہ کہ در مثل رأیت عینا جاریۃ واقع ست زیرا کہ او نکرہ و رافع ابہام است کہ بسبب استعمال باعتبار تعدد موضوع لہ، پیدا شدہ نہ ابہام را کہ در موضوع لہ ثابت و راسخ است ۱۲ اش ۲؎ قولہ وفیہ الخفض اکثر یعنی در تمیز از غیر مقدار جر اکثر ست بہ نسبت نصب زیرا کہ در خفض بسبب سقوط تنوین از جہت اضافت با وجود حصول مقصود مثل سابق خفت حاصل مے شود خصوصاً در غیر مقدار کہ ابہامش مثل مقدار نیست و ایں وقتے است کہ اسم غیر مقدار بجہت صناعت متغیر شدہ باشد اما وقتے کہ اسم غیر مقدار بسبب صناعت متغیر نہ گردد مثل قطعۃ ذہب و قلیل فضۃ کہ دراں بجز خفض جائز نیست کذا فی المنہل ۱۲ ۳؎ قولہ واخواتہا اے اشباہ الا مثل خلا و لیس ولا یکون وغیر و سوے وغیر ذلک ۱۲۔

۴؎ قولہ متصل چوں متصل اصل است بر منقطع مقدم شد ۱۲ ۵؎ قولہ ما اخرج و باقی قلیل باشد یا کثیر یا مساوی ۱۲۔

۶؎ قولہ عن متعدد بایں طریق کہ مستثنٰی قرینہ باشد کہ سائر متعدد مراد نیست ۱۲۔

۷؎ قولہ فی المستثنٰی منہ خواہ مستثنٰی از جنس مستثنٰی منہ باشد مثل جاءنی القوم الا زیدا وقتیکہ مراد از قوم جماعت خالی از زید باشد و خواہ از جنس او نباشد مثل جاءنی الخ ۱۲ درایہ ۸؎ قولہ متصلا الخ چوں اعراب قسم اول شش گونہ باشد در تفصیل ہر یک بقول متصلا الخ شروع نمود ۱۲ درایہ۔

۹؎ قولہ بعد الا۔ لا بعد اخواتہا مثل غیر و غیر ذلک فانہ یکون بعدہ مخفوضا لا منصوبا کما سیجئ ۱۲ درایہ۔

۱۰؎ قولہ فی کلام موجب در ینجا مراد از کلام موجب کلام تام ست پس مثل قرئ الا الیوم کذا بصیغہ مجہول و رفع یوم داخل نخواہد شد زیرا کہ مثال مذکور اگرچہ کلام موجب اصطلاحی ست یعنی در و نفی و نہی و استفہام نیست مگر غیر تام ست ۱۲ درایہ۔

عہ کالمقیاس مثل ما فی السماء قدر راحۃ (کف دست) سحابا ۱۲۔

لہ بالکسر دست برنجن ہندی کنگن ۱۲ ھہ یعنی معلوم نشود کہ از کدام چیز ست ۱۲۔

لہ بالفتح و بالضم مکہ ۱۲ صراح لعہ باعتبار جنس مبہم تام بتنوین ست ۱۲۔ عہ پس زید از متعدد کہ قوم باشد خارج کردہ شد ۱۲ درایہ

موجبٍ او منقطعًا كما مرّ او مقدّمًا على المستثنیٰ منه نحو ما جاءنی الا زیدًا احدٌ او كانَ بعد خلا وعدا عند الاكثر او بعد ما خلا وما عدا ولیس ولا یكون نحو جاءنی القوم خلا زیدًا الخ كان منصوبًا وان كان بعد الا فی كلامٍ غیر موجبٍ وهو كل كلام یكون فیه نفیٌ ونهیٌ واستفهامٌ والمستثنیٰ منه مذكورٌ یجوز فیه الوجهان النصبُ والبدلُ عمّا قبلها نحو ما جاءَ نی احدٌ الّا زیدًا و الا زیدٌ وان كان مفرغًا بان یكون بعد الا فی كلامٍ غیر موجب والمستثنیٰ منه غیر مذكورٍ كان اعرابُه بحسب العوامل تقول ما جاءَ نی الا زیدٌ

(حواشی بین السطور: مثال كل واحد منهما ۱۲ ش — جزا ۱۲ — شرط ۱۲ — لایكون — ای الی — الثانی ان كان آه ۱۲ — لا بعد اخواتها ۱۲ — فی الاصطلاح ۱۲ — جزا ۱۲ — الثالث ان كان آه ۱۲ — قبل الا ۱۲ — بنصب ۱۲ — برفع ۱۲ — شرط ۱۲ — جزا ۱۲ — ای بقدر — الرفع فی ۱۲)

---

۱ قوله او كان باز آوردن لفظ كان اشارت ست بآنكه سابق كه الا مذكور شد اتفاقا حرف استثناء ست وخلا وغیره مختلف فیه ۱۲۔

۲ قوله عند الاكثر زیرا كه هر دو فعل ماضی اند وفاعل مضمر وما بعد هر دو مفعول به تقدیرًا نحو جاء القوم خلا بعضهم زیدًا او عدا بعضهم زیدًا اگرچه خلا باعتبار اصل خود لازم ست ومتعدی نمی شود مگر در استثناء ونزد بعضی هر دو حرف جر ست كه مستثنیٰ را جر می دہد ۱۲ شرح یوسفیه۔

۳ قوله كان منصوبا اے جمیع اقسام مذكوره وجوبًا منصوب خواهند شد نصب سه اول بجهت اینكه با مفعول به در فضله بودن مشابهت دارند ونصب مستثنیٰ بعد خلا وعدا نزد اكثر بسبب اینكه مفعول به هر دو فعل مذكور ست ونصب مفعول به واجب ونصب مدخول ما خلا وما عدا بعلت این كه ما در هر دو مصدریه است ومدخول ما جز فعل نباشد پس خلا وعدا فعل باشند وفاعل هر دو مضمر ومستثنیٰ مفعول به وهر دو كلام بنا بر ظرفیت در محل نصب باشند پس معنی جاءنی القوم ما خلا زیدًا وما عدا عمرًا وقت خلوهم اے خلو مجیئهم من زید ووقت مجاوزتهم ای مجاوزة مجیئهم عن عمرو ولیكن نصب بعد لیس ولا یكون زیرا كه هر دو از افعال ناقصه نواصب خبر هستند پس ما بعد اینها منصوب بنا بر خبر بودن خواهد بود واسم اینها در باب استثناء همیشه مضمر باشد بدآنكه این افعال در مستثنیٰ متصل غیر مفرغ مستعمل می شوند ومتصرف نمی باشند زیرا كه قائم مقام الا مے آیند وآں متصرف نیست ۱۲

۴ قوله المستثنیٰ منه مذكور الخ برائے جواز بدل دیگر شرطها ست كه مصنف رح ذكر نفرموده یكی بودن مستثنیٰ متصل بالا دوم مقدم نبودن بر مستثنیٰ منه سوم نه آوردن كلام در جواب كلامیكه استثناء را متضمن ست مثل ما قام القوم الا زیدًا در جواب كسیكه گوید اقام القوم الا زیدًا زیرا كه دریں جا بقصد مطابقت میان هر دو كلام نصب بهتر ست چهارم مستثنیٰ متراخی نباشد مثال ما جاءنی احد حین كنت جالسًا الا زیدا ۱۲ درایه شرح هدایة النحو۔

۵ قوله مفرغا وجه تسمیه به مفرغ اینكه برائے مستثنیٰ عامل را از مستثنیٰ منه فراغت داده شد پس مراد مفرغ مفرغ له است چنانكه از مشترك مشترك فیه ۱۲۔

عه در كلام موجب اصطلاحی باشد یا در غیر او ۱۲۔

سه مرفوع ست بنا بر بدلیت این وجه مختار است زیرا كه مقصود فی الكلام همین ست ۱۲ تسهیل الحمایه۔

للعه علی الاستثناء بنا بر تشبیه بمفعول ۱۲ صه بسبب بودن از مقصود در كلام ۱۲ درایه۔

وما رأيتُ الا زيدًا او ما مررتُ الا بزيد وان كانَ بعد غير و سوًى[ع] و سواء[ش] و حاشا[۱] عند الاكثر كان[۲] مجرورًا نحو جاء ني القومُ غيرَ زيدٍ و سوى زيدٍ و سواء زيدٍ و حاشا زيدٍ واعلم انَّ اعراب غير كاعراب[۳] المستثنى بالّا تقول جاء ني القومُ غيرَ زيدٍ و غيرَ حمارٍ و ماجاء ني غيرُ زيدٍ القومُ[ص] و ماجاء ني احدٌ غيرُ زيدٍ[عن] و غيرَ زيدٍ[ق] و ماجاء ني غيرُ زيدٍ و ما رأيتُ غيرَ زيدٍ و ما مررتُ بغيرِ زيدٍ واعلم انَّ لفظة غير[۴] موضوعة للصفة وقد تستعمل[۵] للاستثناء كما ان لفظة الا موضوعة[۶] للاستثناء وقد تستعمل[۷] للصفة كما في

(في النصب ۱۲ — في الجر ۱۲ — الرابع ۱۲ — مثال مستثنى منقطع ۱۲ — مثال كلام موجب ۱۲ — مثال مستثنى مقدم ۱۲ — نصب بنا بر استثناء ۱۲)

---

۱ قوله وحاشا عند الاكثر كان مجرورًا یعنی مجرور خواہد بود یا باضافت یا بحرف جر زیراکہ حاشا نزد اکثر نحاۃ حرف جر ست و مبرد بحاشا اجازت نصب دادہ بنا بریں کہ او فعل متعدی ست و فاعل او مضمر و معنی آن براءۃ المستثنیٰ عما نسب الی المستثنیٰ منہ مثل ضرب القوم عمروًا حاشا زیدًا ای برئہ اللہ تعالیٰ عن ضرب القوم و ازینجاست آنچہ در دعائے ماثورہ آمدہ است اللہم اغفرلی ولمن سمع دعائی حاشا الشیطان ۱۲ یوسفیہ و درایہ۔

۲ قولہ کان مجرورًا زیراکہ اینہا اسماء مضاف سوئے مابعد خود ہستند پس مابعد اینہا مجرور خواہد بود و پس حاشا بسبب اینکہ در استعمال حرف جر ست و فعل نیست ۱۲ درایہ ۳ قولہ کاعراب المستثنیٰ بالا یعنی اعراب غیر مثل اعراب مستثنیٰ بالا می باشد بر حسب تفصیل مذکور و آن وجوب نصب غیر در مستثنیٰ متصل از کلام موجب و مستثنیٰ منقطع و مقدم و جواز نصب غیر و بدل در کلام غیر موجب تام و اعراب غیر بر حسب عوامل در مستثنیٰ مفرغ و مثال ہر یک در متن مذکور ست و وجہ معرب بودن غیر بہ اعراب مستثنیٰ اینکہ ہرگاہ مستثنیٰ بجہت مضاف الیہ بودن از غیر مجرور شد اعراب مستثنیٰ بجانب غیر انتقال نمود و با وجود بودن غیر بمعنی حرف مبنی نہ شد زیراکہ مانع بنا کہ اضافت باشد موجود ست ۱۲ درایہ مع زیادۃ۔

۴ قولہ لفظۃ غیر موضوعۃ للصفۃ لا للاستثناء زیراکہ غیر بمعنی مغائر ست و استعمال او بمعنی مغائر یا در ذات باشد مثل مررت برجل غیر زید و فرمود اللہ تعالیٰ بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ و یا در صفات مثل دخلت بوجہ غیر الوجہ الذی دخلت بہ ۱۲ درایہ۔

۵ قولہ وقد تستعمل للاستثناء بسبب حمل غیر بر الا بر خلاف اصل و آن بجہت اشتراک ہر دو در مغائر بودن مابعد برائے ماقبل و غیر ہرگاہ برائے وصف باشد مستثنیٰ داخل مستثنیٰ منہ نبود مثل جاء نی القوم غیر اصحابک بالرفع بریں تقدیر اصحاب من جملہ قوم نیست و حینیکہ برائے استثناء بود مستثنیٰ داخل مستثنیٰ منہ باشد بریں تقدیر لفظ اصحاب در مثال مذکور منصوب و من جملۂ قوم بود و ازینجاست قول عرب کہ گویند لفلانٍ علیّ درہم غیر دانق برفع مراد ازاں درہم تام باشد زیراکہ مراد تقدیر درہم لا دانق خواہد بود و بنصب درہم ناقص مقصود بود زیراکہ تقدیرش درہم الا دانق باشد ۱۲

۶ قولہ موضوعۃ للاستثناء لا للصفۃ زیراکہ الا حرف ست و اصل در حرف اینکہ صفت نباشد ۱۲ درایہ۔

۷ قولہ وقد تستعمل للصفۃ زیراکہ معنی استثناء و صفت ہر دو متقارب یکدیگر ہستند پس استعمال یکے بجائے دیگر جائز شد لیکن استعمال الا در صفت وقت تعذر استثناء باشد کما فی قولہ تعالیٰ آہ درایہ

ع بکسر سین و ضم آں بالقصر و بفتح سین و کسر آں بالمد ۱۲ ش عہ رفع بنا بر بدلیت از ماقبل ۱۲ ص مثال کلام غیر موجب مستثنیٰ منہ غیر مذکور ۱۲۔

قوله تعالى لو كان[1] فيهما آلهة إلا الله لفسدتا أي غير الله[2] وكذلك[3] قولك لا إله إلا الله

اى لخرجتا عن الانتظام ١٢ ش — اے غیر الله ١٢

فصل خبر كان وأخواتها هو المسند بعد دخولها نحو كان زيد قائما وحكمه كحكم

تاسع — اى اشباه لفظة كان ١٢ درايه

خبر المبتدأ إلا أنه يجوز تقديمه على أسمائها مع كونه معرفة بخلاف خبر المبتدأ نحو

اى كان واخواتها ١٢

كان القائم زيد[4] فصل اسم إن وأخواتها هو المسند إليه بعد دخولها نحو إن زيدا قائم

عاشر ١٢

فصل المنصوب[5] بلا التي لنفي الجنس هو المسند إليه بعد دخولها يليها نكرة مضافة

حادى عشر ١٢

نحو لا غلام رجل في الدار أو مشابها لها نحو لا عشرين درهما في الكيس فإن كان[6] بعد لا

عطف است بر نكرة مضافة ١٢ — ای مشابه مضاف و بمفاف ١٢

---

[1] قوله لو كان الخ معنى آنكه سوائے خدائے يگانه كه پيدا كننده آسمانها و زمين ست اگر مدبر امر اينها معبودان ديگر بودندے بسبب تمانع و مزاحمت يكے ديگرے را ايں هر دو بريں نظام نماندے چنانكه در اصول مقرر ست ١٢ درايه۔

[2] قوله اى غير الله وجه استعمال الا در صفت ايں كه بر مذهب محققين استثناء از جمع منكر جائز نيست زيرا كه دراں عموم بآں درجه نيست كه دراں مستثنیٰ داخل گردد ١٢ درايه [3] قوله وكذلك آه يعنى چنانكه در كريمه سابقه استعمال الا در صفت ست همچنيں در كلمهٔ طيبه نيز و وجهش اينكه هر دو قسم استثناء دريں كلمه متعذر ست متصل بسبب ايں كه از اله بحق مراد باشد تا كه الله دراں داخل بود پس ازاں استثناء كرده اند دريں صورت تعدد لازم آيد و توحيد حاصل نمی شود و منقطع بعلت اينكه از اله آلهۂ باطله مراد باشد پس از نفی باطله نفی محقه لازم نيايد و توحيد مطلوب از دست رود ١٢ درايه شرح هداية النحو۔

[4] قوله نحو كان القائم زيد و ايں وقتی ست كه در هر دو يكے اعراب لفظی باشد مثل كان هذا زيد و هرگاه در هر دو اعراب تقديری باشد مثل كانت الحبلیٰ السكریٰ اول برائے اسميت باشد و ثانی برائے خبريت بدانكه خبر كان فعل ماضی مبود كه كان خود بران دلالت ميكند مگر وقت بودن قد مثل كان قد قعد يا وقت بودن او شرط مثل إن كان قميصه قد من دبر ١٢ درايه۔

[5] قوله المنصوب بلا التي آه فرق ميان لائے نفی جنس، ولا بمعنی ليس ايں كه اول برائے نفی ماهيت باشد و ثانی برائے نفی فردے از ماهيت مثلاً هرگاه گوئی لا رجل فی الدار بلائے نفی جنس معنی آں نيست جنس مرد در خانه و ايں قول هنگام نبودن يک مرد يا دو مرد يا سه مرد يا زياده ازاں در خانه صحيح خواهد بود بخلاف لا رجل فی الدار بلا بمعنی ليس زيرا كه معنی آں نيست يک مرد در خانه دريں هنگام بودن دو مرد يا سه مرد يا زياده ازاں در خانه صحيح باشد ١٢ ش

[6] قوله فان كان بعد لا چوں از تعريف منصوب بلا فارغ شد در فوائد قيود مذكوره در تعريف شروع نمود و گفت فان كان بعد لا الخ درايه شرح هداية النحو۔

ع ايں جمله حال است از ضمير مجرور كه در اليه است و نكرة مضافة حال بعد حال ١٢ عه اى بعد ورود اينها برائے عمل بر چيزے كه وارد شده اند بر د ١٢۔

سه حقيقة او حكماً كالنكرة المخصصة ١٢ لله اسم لا نگفت زيرا چه او از منصوبات على الاطلاق نيست ١٢

نكرةً مفردةً تبنى على الفتح نحو لا رجل في الدار وان كان[1] معرفةً او نكرةً مفصولاً بينه و بين لا كان مرفوعاً ويجب تكرير لا مع اسمٍ اٰخر تقول لا زيدٌ في الدار ولا عمرو ولا فيها رجلٌ ولا امرأةٌ ويجوز في مثل[2] لا حول ولا قوة الا بالله خمسة اوجهٍ فتحهما[3] ورفعهما[4] وفتح الاول ونصب الثاني[5] وفتح الاول[6] ورفع الثاني ورفع[7] الاول وفتح الثاني وقد يحذف اسم لا لقرينةٍ نحو لا عليك[8] اى لا باس عليك **فصل** خبر ما ولا المشبهتين بليس هو

اى بين ذلك المنصوب النكرة ١٢ — مثال تكرير لا با نكرة مفصولة ١٢ — لام بمعنى عند ١٢ — ثاني عشر ١٢

---

[1] قوله وان كان معرفة او نكرة الخ مصنف اگر لفظ نكرة بميان ان بنيفزودى سوائے اختصار شش صورت را شامل بودى ومعنيش چنيں شدى يعنى اگر مسند اليه غير مفعول معرفه باشد يا مفعول بود بريں تقدير معرفه بود خواه نكره و بر هر دو تقدير معرفه باشد خواه نكره رفع و تكرير واجب بود مثل لا زيداً و غلامه في الدار ولا عمرو ولا في الدار زيداً و غلامه، ولا عمرو ولا في الدار رجل او غلام رجل ولا امرأة ليكن بنظر سهولت تعليم و تعلم واظهريت مثال معرفه غير مفصوله نكره مفصوله لفظ نكره ايراد نمود و بر تحرير دو مثال اظهر كفايت فرمود ١٢ لكاتبه اللهم اغفر۔

[2] قوله في مثل لا حول آه يعنى در تركيبے كه لا مكرر باشد بسبيل عطف وما بعد هر دو نكره بغير فصل بود دراں پنج وجه باعتبار لفظ جائز ست وتقديرش لا حول لنا عن المعاصي الا بعصمة الله ولا قوة لنا على الطاعة الا بعصمة الله وتوفيقه ومعنى آں نيست برگشتن از گناه مارا ونيست توانائى مارا بر بندگى مگر به نگاه داشتن خدا وتوفيق او تعالىٰ ١٢۔

[3] قوله فتحهما آه يعنى اول فتح هر دو بنا بر آنكه لا هر در دو جائى برائے نفى جنس باشد ولا قوة معطوف بر لا حول بعطف مفرد بر مفرد و خبر هر دو محذوف اى لا حول ولا قوة موجودان الا بالله ١٢ اش۔

[4] ورفعهما اے الثاني رفعهما دريں صورت حول مبتدا وقوة عطف براو از قبيل عطف جمله بر جمله و بالله خبر او بسبب استغنا از خبر جمله ثانيه خبر جمله اولىٰ محذوف ست يا عطف مفرد بر مفرد و خبر هر دو محذوف اى موجودان و بريں هر دو تقدير لا عامل نخواهد بود ١٢۔

[5] قوله وفتح الاول ونصب الثاني اے الثالث فتح الاول آه زيراكه لائى اول برائے نفى جنس و ثانى زائده برائے تاكيد نفى يا ثانى معطوف بر اول پس ثانى منصوب گرديد بسبب محمول بودن ثانى بر لفظ اول بجهت مشابهت حركت ثانى حركت اعراب را و جائز ست برائے هر دو يک خبر مقدر نموده شود و نيز برائے هر يک خبر جداگانه ١٢۔

[6] قوله، وفتح الاول الخ اى الرابع فتح الاول۔ زيراكه لائى اول برائے نفى جنس و ثانى زائده است و ثانى معطوف ست بر محل اول زيراكه مرفوع با بتدا است و از قبيل عطف مفرد بر مفرد و برائے هر دو يک خبر مقدر خواهند كرد يا عطف جمله بر جمله پس برائے هر دو خبر جداگانه مقدر خواهد بود ١٢۔

[7] قوله ورفع الاول اى الخامس رفع آه زيراكه لائى اولى بمعنى ليس وآں ضعيف است چه عمل لا بمعنى ليس قليل است ولائى ثانيه برائے نفى جنس و جائز ست رفع اول بنا بر الغائے عمل بتكرار لا ايں بنا بر توجيه اول متعين ست بعطف جمله بر جمله اى لا حول الا بالله ولا قوة الا بالله بنا بر توجيه ثانى احتمال دارد كه از قبيل عطف مفرد بر مفرد خواهد بود يا از قبيل جمله بر جمله ١٢ درايه۔

[8] قوله نحو لا عليك۔ وقرينه دريں جا آمدن لا بر حرف وايں كلام گفته مى شود برائے تسلى كسيكه از چيزے ترسناک باشد ١٢ درايه۔

[9] في المفرد وعلى اليا في المثنى والمجموع نحو لا غلامين لك ولا مسلمين لک ١٢ [10] مثال تكرير لا معرفة ١٢۔

المسند بعد دخولهما نحو ما زيدٌ قائماً ولا رجلٌ حاضراً وإن وقع الخبر بعد الا نحو ما زيدٌ الا قائمٌ أو تقدم[1] الخبر على الاسم نحو ما قائمٌ زيدٌ أو زيدت إنْ[2] بعد ما نحو ما إنْ زيدٌ قائمٌ بطل[3] العمل كما رأيت في الأمثلة وهذه لغة أهل الحجاز أما بنو تميم فلا يعملونهما أصلاً قال الشاعر عن لسان بني تميم شعر ومُهَفْهَفٍ[4] كالغصن قلتُ له انتسب ❊ فأجاب ما قتل المحبِّ حرامٌ ❊ برفع حرام

ولا رجل الا افضل منك ۱۲ — جزاء — ای عمل ما ۱۲ — ای المذکورة ۱۲ — ای بودن خبر مسند بعد در آمدن ما ولا ۱۲ — یعنی زہیر ۱۲ — بمعنی اللغة ۱۲ احمد

المقصد الثالث في المجرورات

الأسماء[5] المجرورة هي المضاف إليه فقط وهو كل[6] اسمٍ نُسِبَ إليه شيءٌ بواسطة حرف الجر لفظاً نحو مررت بزيد

الاصلیة — خواه اسم باشد خواه فعل ۱۲ — ای ملفوظاً ۱۲

---

۱ قوله وتقدم آه اوتقدم ما لیس بظرف علی الاسم المتقدم علی الخبر نحو ما عمرداً زید ضارب بخلاف ما اذا کان ظرفاً نحو قوله تعالیٰ فَمَا مِنْكُمْ مِّنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِيْنَ ۱۲ درایہ ۲ قوله ان بعد ما نزد بصریہ ان زائدست ونزد کوفیہ برائے تاکید نفی ورنہ نفی بر نفی اثبات می شود ۱۲ درایہ۔

۳ قوله بطل العمل ای باطل شود عمل ما در صورت اول بجہت بطلان مشابہت بہ لیس بسبب انتقاض نفی بالا ودر ثانی بسبب ضعف ہر دو عامل پس در حالت تصرف عمل نہ خواہند کرد ودر ثالث بعلت آمدن فصل میان ما ومعمول او وضعف او در عمل ۱۲ یوسفیہ ودرایہ۔

۴ قوله ومهفهف آه واؤ بمعنی رب مہفہف باریک میان وسبک رو ای جلد وچالاک بہندی پھرتیلا۔ انتسب امر از انتساب نسبت داشتن قتل کشتن محب اسم فاعل از احباب بکسر اول دوست داشتن وبرگزیدن وحرام ناشائست وناروا ومعنی بیت این کہ بعضے از باریک میان وچالاک مانند شاخ کہ عبارت از محبوب ست گفتم برائے او نسبت بنہ یعنی بیان کن نژاد خود را جواب داد کہ نزد من کشتن عاشق ناشائست وناروا نباشد یعنی از معشوقانم کہ ایشان روا دارند قتل عاشق را وضمناً نژاد خود را بیان کرد کہ از بنی تمیم ہستم چہ حرام را کہ مسند پس ما است برفع خواند وعمل ما در آں ثابت نداشت ۱۲ یوسفیہ وبعضے فاضل انتساب را بمعنی میل ورجوع حمل کنند پس معنی این ست رجوع کن سوئے من برائے وصال واز فراق مرا مکش زیرا کہ قتل نفس ناحق حرام ست جواب داد ما قتل المحب آه یعنی اگر در محبت کشتہ خواہی شد بر من گناہے نیست چرا کہ بسیارے از دوستاں در محبت کشتہ می شود ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو این شعر در بحر کامل مضمر مقطوع است ارکانش متفاعلن مستفعلن فعلاتن انتسب بوقف وحرام باشباع ضمہ میم ہذا ہو الصحیح موافقاً لقواعد العروض ومطابقاً لما رواہ بعض الثقات عن الاستاذہ المولوی اوحد الدین البلگرامی رحمۃ اللہ علیہ۔

۵ قوله الاسماء المجرورة ای الاصلیة پس ایرادے نخواہد شد بکفی باللہ وبحسبک درہم وما جاءنی من احد بایں کہ اینہا مجرور ہستند وبسوئے ایشان چیزے بواسطہ حرف جر منسوب نیست زیرا کہ اینہا ملحق بمجرورات ہستند وکلام مصنف در مجرورات اصلیہ است ۱۲ اد۔

۶ قوله کل اسم خواه حقیقة خواه حکماً اکنوں جملہ ہا کہ مضاف الیہا باشند داخل مانند مثل یوم ینفع الصادقین صدقہم ۱۲ اش۔

ع زیرا کہ ان پس لا بحکم استقراء زیادہ نمی شود ۱۲

ع بمعنی الجارحة او بمعنی اللغة ۱۲ — ع تصریح اسم تنبیہ است برین کہ مضاف الیہ جز اسم نباشد ۱۲ درایہ

ويُعبّر عن هذا التركيب في الاصطلاح بانه جارٌ ومجرورٌ او تقديراً نحو غلامُ زيدٍ تقديرهٗ غلام لِزيد ويعبّر عنه في الاصطِلاح بانه مضاف ومضاف اليه ويجب تجريد المضاف عن التنوين او مايقوم مقامهٗ وهو نون التثنية والجمع نحو جاء ني غلام زيد وغلاما زيد ومسلمو مِصرٍ واعلم ان الاضافة على قسمين معنوية ولفظيّة امّا المعنويّة فهي ان يكون المضاف غير صفةٍ مضافةٍ الى معمولها وهي امّا بمعنى اللام نحو غلام زيد او

ای فی اصطلاح النحاۃ ۱۲ — ھو اجتماع آراء الناس علی شئی ۱۲ — اے مقدراً ۱۲ — ولملحقاتھا ۱۲ — ای جمع السلامۃ ۱۲ — دون المعنی اللفظ ۱۲ — ای علامتھا ۱۲ — کائنۃ ۱۲ — کائنۃ ۱۲

لے قولہ جار و مجرور زوزنی از رضی نقل کردہ کہ سیبویہ مجرور حروف جر لفظاً را مضاف الیہ نام نہادہ وآں خلاف اصطلاح مشہور است زیر کہ از مضاف الیہ مجرور بحرف جر تقدیری مراد باشد لیکن از روئے لغت درست ست زیراکہ بسوئے مجرور بواسطۂ حرف فعل مضاف ست ولبس ۱۲ درایہ۔

۲ے قولہ تجرید المضاف تجرید حقیقۃ باشد یا حکماً مثل الحسن الوجہ زیراکہ مضاف الیہ فاعل کہ قائم مقام تنوین ست لسبب اضافت محذوف شد ۱۲ درایہ۔

۳ے قولہ عن التنوین تنوین لفظاً باشد یا تقدیراً مثل حواج بیت اللہ کہ تنوین حواج تقدیری ست ۱۲ درایہ۔

۴ے قولہ واعلم آہ چوں از تعریف مضاف الیہ دو قسم بودن اضافت معلوم شد یکے آنکہ در و حرف جر ملفوظ باشد دوم آنکہ در و حرف جر مقدر بود و بحث قسم اول قلیل بود و قسم ثانی کثیر لہذا بیان قسم اول را موقوف بر بحث حرف داشت و بیان قسم ثانی را شروع نمودہ ۱۲ درایہ۔

۵ے قولہ معنویۃ ۔منسوب بمعنی زیراکہ ایں اضاف معنے کہ تعریف یا تخصیص باشد در مضاف افادت مے نماید و حقیقۃ نیز نام دارد بہمیں جہت بر لفظیہ مقدم آورد کہ آں غیر حقیقیہ است ۱۲ درایہ۔

۶ے قولہ فہی ان یکون المضاف آہ و شرط او تنکیر مضاف ست وہر گاہ معرفہ باشد پس اگر معرف باللام بود لام محذوف می شود و اگر علم باشد نکرہ می کنند بایں طریق کہ مضاف یکے از مجموع آں کسانے ست کہ بایں نام نامیدہ شدہ اند و وجہ تنکیر مضاف اینکہ معرفہ اگر بجانب نکرہ مضاف شود طلب ادنی کہ تخصیص باشد باوصف حصول اعلی کہ تعریف ست لازم آید و اگر بجانب معرفہ مضاف بود تحصیل حاصل لازم آید و اضافت ضائع شود چراکہ ہیچک از تعریف و تخصیص را مفید نیست ۱۲۔

ے قولہ غیر صفۃ مضافۃ الی معمولہا۔ اشارت است بایں کہ مضاف یا صفت نباشد بلکہ اسم جامد باشد مثل غلام زید یا صفت باشد لیکن مضاف سوئے غیر معمول خود باشد مثل کریم البلد بلد معمول کریم نیست زیراکہ کرم البلد گفتن درست نیست بل کرم من فی البلد گفتہ مے شود ۱۲ درایہ۔

۸ے قولہ اما بمعنی اللام آہ حاصل آنکہ مضاف الیہ یا مباین مضاف ست یا نہ بر تقدیر اول اگر برائے مضاف ظرف ست اضافت بمعنی فی باشد ورنہ بمعنی لام و بر تقدیر ثانی یا مساوی مضاف ست مثل لیث اسد یا اعم مطلق مثل احد الیوم کہ شامل ست ایام را کہ غیر یوم احد ست بریں ہر دو تقدیر اضافت ممتنع ست و یا اخص مطلق ست مثل یوم الاحد کہ مراد از احد الیوم الاحد ست و علم الفقہ و شجر الاراک دریں ہنگام نیز ایں اضافت بمعنی لام باشد و یا اخص من وجہ بریں تقدیر اگر مضاف الیہ اصل برائے مضاف است اضافت بمعنی من باشد ورنہ نیز بمعنی لام بود پس اضافت خاتم بجانب فضہ بیانیہ و اضافت فضہ بجانب خاتم بمعنی لام چنانکہ گفتہ مے شود فضۃ خاتمک خیر من فضۃ خاتمی ۱۲ شرح جامی۔

عہ کلمہ ایست کہ وقت بیان فائدہ جدیدہ برائے تنبیہ مخاطب گفتہ مے شود ۱۲۔ عہ در آنکہ مضاف الیہ از جنس مضاف و ظرف نباشد ۱۲

بمعنی من نحو خاتم فضةٍ او بمعنی فی نحو صلوة اللیل وفائدة هذه الاضافة تعریف المضاف

ای من بیانیه ۱۲ — کائنة ۱۲ — هرگاه مضاف الیه ظرف مضاف باشد ۱۲

ان اضیف الی معرفةٍ کما مرّ او تخصیصهٗ ان اضیف الی نکرةٍ کغلام رجلٍ واما اللفظیّة

ای قلت شرکت ۱۲

فهی ان یکون المضاف صفةً مضافةً الی معمولها وهی فی تقدیر الانفصال نحو ضارب

ای علامتها ۱۲ — فاعل باشد یا مفعول ۱۲

زیدٍ وحسن الوجه وفائدتها تخفیفٌ فی اللفظ فقط **واعلم** انك اذا اضفت الاسم

الصحیح او الجاری مجری الصحیح الی یاء المتکلم کسرت اٰخره واسکنت الیاء او فتحتها

زیراکه اصل در بنا سکون ست ۱۲ — لمناسبتها ۱۲ — بسکون و فتح هر دو ۱۲

کغلامی ودلوی وظبیی وان کان اٰخر الاسم الفًا تثبت کعصای ورحای خلافا للهذیل

بسکون و فتح هر دو ۱۲ — همه بسکون یا و فتح آں ۱۲ — المضاف الی یاء المتکلم ۱۲

کعصیّ ورحیّ وان کان اٰخر الاسم یاءً مکسورًا ما قبلها ادغمت الیاء فی الیاء وفتحت الیاء

الثانیة لئلا یلتقی الساکنان تقول فی قاضٍ قاضیّ وان کان اٰخره واوًا مضمومًا ما قبلها

---

۱ قوله تعریف المضاف الخ مگر اسمائیکه توغل در ابهام دارند چوں مثل وغیر ونظیر وشبه وسوے اگرچه بجانب معرفه مضاف باضافت معنوی شوند نکره باشند وبهمیں جهت وقت اضافت بر اینها دخول لام ممنوع نیست آرے اگر مضاف بمماثلت یا مغایرت یا مشابهت یا مضاف الیه شهرت داشته باشد معرفه باشند ۱۲ کذا فی المنهل۔

۲ قوله فی تقدیر الانفصال زیراکه ایں جا هرچه از روئے لفظ مجرور است باعتبار معنی مرفوع ست یا منصوب ۱۲۔

۳ قوله فی اللفظ اشارت بتعمیم تخصیص است اے تخفیف در لفظ متکلم باشد وآں یا در مضاف باشد فقط مثل حذف تنوین از لفظ ضارب در ضارب زید وسقوط نون از ضاربان در ضاربا عمرو یا در لفظ مضاف الیه فقط مثل حذف ضمیر از لفظ الغلام واستتار او در لفظ قائم در ترکیب القائم الغلام ویا در مضاف ومضاف الیه هر دو مثل حذف تنوین از لفظ قائم وحذف ضمیر از لفظ غلام واستتار آں در قائم در ترکیب زید قائم الغلام ۱۲ ۴ قوله وان کان الی آخر النسخة ایں عبارت در نسخ متعدده بنظر آمده لیکن صاحب یوسفیه ودرایه در شرح نیا ورده ۱۲۔

۵ قوله قاضی وجه باز آمدن یائے محذوف اینکه چوں مانع آنکه التقائے ساکنین یعنی یا وتنوین باشد بجهت سقوط تنوین بسبب اضافت مرتفع شد یائے محذوفه باز آمد ۱۲

عہ اے اسم فاعل واسم مفعول وصفت مشبه ۱۲۔

سے قوله اسکنت الیاء در تقدیم قوله اسکنت الیاء اشعارست بر اینکه مختار مصنف رح سکون ست ۱۲ درایه للعه قوله فتحتها زیراکه در مبنی علی الحرکة اصل فتح ست ۱۲

ل ای فی یاء المتکلم لاجتماع المثلین ۱۲۔ عہ سواء وجدت للتثنیة او للجمع او لغیرهما ۱۲ ۵ در آں که مضاف الیه از جنس مضاف باشد ۱۲ احمد

قلبتها ياءً وعملت[1] كما عملت الآن[2] تقول جاءني مسلمي وفي الاسماء

الستة مضافة الى ياء المتكلم تقول اخي وابي[4] وحمي[3] وهني وفي عند[5] الاكثر وفي عند

حال كونها ۱۲ — في الاسماء الخمسة ۱۲

قوم وذو لا يضاف[6] الى مضمر اصلاً وقول القائل (مبتدا ۱۲) شعر انما[7] يعرف ذا الفضل من الناس

بل يضاف الى اسم الجنس ۱۲

ذووه: شاذ (خبر ۱۲) واذا قطعت هذه الاسماء عن الاضافة قلت اخ[8] واب وحم وهن وفم و

ذو لا يقطع[9] عن الاضافة البتة هذا كله (للعه) بتقدير حرف الجر اما ما يذكر فيه حرف الجر

اي الى اسم الجنس

---

۱ قوله كما عملت اي يا در يا ادغام كنى ويائى ثانيه را فتح دهى تاكه التقائے ساكنين لازم نيايد ۱۲۔

۲ قوله الآن ظرف ومعرفه غير متمكن ست وتعريف آں بالف ولام نيست زيراكه شريك ندارد ومعنى آں اكنوں ۱۲ منتهى الارب۔

۳ قوله حمي بصيغۂ واحد مؤنث غائب زيراكه اضافت حم بجانب مذكر ممنوع ست چراكه حم نمى باشد مگر مؤنث ۱۲۔

۴ قوله اخي وابي وهني مثل يدي ودمي بغير رد محذوف بگردانيدن اونسياً منسيا ومبرد در اخي وابي بر دلام فعل كه واو باشد اجازت داده واو را يا كرده ويا را در يا ادغام نموده وابن حاجب در شرح خود جواب داد بايں طريق كه ايں خلافِ قياس وخلافِ استعمال فصحا ست ووجہ تقديم ذكر اخ بر اب اينكه حاجت اضافت اخ سوى يائے متكلم زائد ست به نسبت غير او ۱۲ ابو سفيه ودرايه۔

۵ قوله عند الاكثر وہماں افصح ست زيراكه تبديل واو بميم در حالت افراد بنا بر ضرورت ست وآں در حالت اضافت مفقود زيراكه اصل فمٌ فوه بسكون واو ها بسبب خفائے خود محذوف شد فو ماند اگر واو بميم بدل نگردد بسبب تحرك وانفتاح ما قبل بالف منقلب شود وبجهت التقائے ساكنين ساقط گردد وبقائے اسم متمكن بر يک حرف لازم آيد وايں وجه در حالت اضافت موجود نيست زيراكه بعد حذف ہرگاه بجانب يائے متكلم مضاف گردد نزد قومى مبنى باشد ومضاف باعراب تقديرى ونزد قوم ديگر بر حرف واحد نخواهد ماند زيراكه موجب حذف واو كه التقائے ساكنين باشد موجود نيست وچوں وقت اضافت بجانب يائے متكلم ها محذوف گشت فوى شد بقاعده مرمى قلب واو بيا وادغام يا در يا واجب گرديد ۱۲۔

۶ قوله لا يضاف الخ بل يضاف الى اسم الجنس ابداً چراكه ذو موضوع ست برائے آنكه اسم جنس را واسطه او صفت اسمائے نكره گردانند مثلاً وقتيكه مال را صفت چيزے بيارند خواهند گفت جاءني رجل ذو مال ووجہ تخصيص ذكر مضمر اينكه چوں ايں اسما وقت اضافت سوئے ضمير متكلم حكم خاص دارند تصريح ايں معنى كه ايں اسم سوى ضمير اصلا مضاف نمى شوند لازم افتاد ۱۲ د۔

۷ قوله انما يعرف آه ايں شعر مطابق قول مشہور ست ع قدر زر زرگر بداند قدر جوہر جوہرى + واللهم صل على محمد وذويه مثل قول قائل ست وآں كه در كلام بعض متاخرين واقع ست وآں واصلى على نبيه محمد وعلى آله وذويه باشد اقتباس ست از دعائے ماثوره ۱۲۔

۸ قوله اخ واب الخ يعنى وقتيكه بريدى ايں اسمائے پنجگانه را از اضافت گفتى اخ واب آه بحذف لام اينها وگردانيدى اعراب را بر عين فعل اينها وايں بحث غير مضاف ست بر سبيل استطراد وتبعيت مذكور شد ۱۲ د۔

۹ قوله وذو لا يقطع عن الاضافة البتة زيراكه وضعاً اضافت سوئے اسم جنس مظہر لازم ست چنانكه سابق مذكور شد ۱۲ درايه شرح ہدايه النحو۔

عه قليل لا يقاس عليه۔ — له جز ايں نيست كه شناسد صاحب بزرگى را از مردم مگر صاحب آں فضل ۱۲

للعه اي ما بينا من قسمي الاضافة المعنوية واللفظية ۱۲ درايه۔

لفظاً فسياتيك فى القسم الثالث ان شاء الله تعالى الخاتمة فى التوابع اعلم ان التى مرّت من الاسماء المعربة كان اعرابها بالاصالة بان دخلتها العوامل من المرفوعات والمنصوبات والمجرورات فقد يكون اعراب الاسم بتبعية ماقبله ويسمى التابع لانه يتبع ما قبله فى الاعراب وهو كل ثانٍ معرب باعراب سابقه من جهةٍ واحدة والتوابع خمسة اقسامٍ النعت والعطف بالحرف والتاكيد والبدل وعطف البيان

فصل

النعت تابع يدل على معنى فى متبوعه نحو جاءنى رجل عالم او فى متعلق متبوعه نحو جاءنى رجل عالم ابوه ويسمى صفة ايضاً والقسم الاول يتبع متبوعه فى عشرة اشياء فى

(حواشی بین السطور: ای بحث الحروف ۱۲ — لا بالتبعية — مفعول دوم يسمى ۱۲ — والاسمى تابعا الخ ۱۲ — من الرفع والنصب والجر ۱۲ — اول — اصل ۱۲ — ای مایدل علی معنی فی متبوعه ۱۲)

۱؎ قوله الخاتمة ہرگاہ مصنفؒ از بیان مقاصد سہ گانہ کہ مشتمل بر بیان اعراب معربات بالاصالت بود فراغ یافت در بیان اعراب بالتبعیة معربات شروع ساخت وگفت الخاتمة آہ ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔ ۲؎ قوله دخلتها ای دخلت العوامل علی نفس تلک الاسماء من غیر واسطة ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو ۳؎ قوله من المرفوعات آہ بیان الاسماء المعربة التی ہی مرجع الضمیر المنصوب فی دخلتها ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو

۴؎ قوله وہو کل ثان لفظ ثانی این جا برائے بیان حال ست نہ برائے قصر پس ایراد ے نخواہد شد بایں کہ صفت ثانیہ وثالثہ از تعریف خارج شد زیراکہ ہریک در مرتبۂ ثانی ست وبرائے داخل کردن نعوت مذکورہ بتاویل گرفتن ثانی بمعنی متاخر حاجت نخواہد افتاد بلکہ نقضے کہ بتقدیم معطوف بو او وفا وثم واو بر معطوف علیہ بر تاویل مذکور وارد نخواہد شد ۱۲ درایہ۔

۵؎ قوله من جهة واحدة اے من مقتضی واحد پس رفع عالم در قام رجل عالم بجہت فاعلیت موصوف اوست نہ بجہت فاعلیت دیگر وہمچنین نصب عالماً در رایت رجلاً عالماً جہت مفعولیت منعوت اوست نہ مفعولیت دیگر جز عالم در مررت برجل عالم بجہت اضافت موصوف اوست نہ اضافت دیگر وبریں قیاس ست توابع باقیہ واز قید جہة واحدة از خبر مبتدا واز مفعول ثانی وثالث باب علمت واعلمت احتراز شد ۱۲ درایہ۔

۶؎ قوله والتوابع خمسة اقسام وجہ انحصار توابع در اقسام پنجگانہ اینکہ تابع یا مقوی حکم ست یا نہ اول تاکید ست ثانی یا مبین ست یا نہ اول اگر مشتق باشد نعت ست ورنہ عطف بیان وثانی یا بواسطۂ حرف عطف ست عطف بحرف است ورنہ بدل ۱۲ درایہ۔

۷؎ قوله النعت بسبب بودن نعت شدید المتابعة وکثیر الاستعمال ووافر الفائدة واکثر البیان بر سائر توابع مقدم شد ۱۲ درایہ۔

۸؎ قوله تابع یدل علی معنی فی متبوعه یعنی نعت تابعی ست کہ با متبوع خود بہیئت ترکیبی دلالت کند بر حصول معنی در متبوع بدون خصوصیت مادہ وازیں قید احتراز شد از توابع باقیہ اعجبنی زید علمه واعجبنی زید وعلمه وجاءنی القوم کلهم کہ بدل ومعطوف بحرف وتاکید بالخصوص دریں امثلہ بر حصول معنی در متبوع دلالت مے کنند نہ در ہر مادہ ۱۲ الکاتبه اللهم اغفر۔

۹؎ قوله او فی متعلق متبوعه بان قام بالذی بینه وبین متبوعه علاقة اما قرینة عن نسبت نحو جاءنی آہ او ملک نحو رجل حسن غلامه او مخالطة نحو جاءنی رجل طویل ثوبه او بعیدة نحو جاءنی رجل عالم غلام ابیه او ابو غلام ابیه ۱۲ درایہ۔

۱۰؎ قوله فی عشرة اشیاء سہ ازاں کہ رفع ونصب وجر کہ در لفظ اعراب مجملاً مذکور شد وہفت باقیہ بتصریح ۱۲ درایہ۔

عہ من الروافع والنواصب والجوار ۱۲ عہ ای التابع فی اصطلاح النحاة کل آہ ۱۲۔

الاعرابِ والتعريفِ والتنكيرِ والافرادِ والتثنيةِ والجمعِ والتذكيرِ والتانيثِ نحو جاءَنی

(اے رفع ونصب وجر)

رجلٌ عالمٌ ورجلانِ عالمانِ ورجالٌ عالمونَ وزيدٌ العالمُ وامرأةٌ عالمةٌ والقسمُ الثانی

انما يتبعُ متبوعَه فی الخمسةِ الاول فقط اعنی الاعرابَ والتعريفَ والتنكيرَ كقوله تعالٰی

(بیان خمسہ اول ۱۲)

مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَا وَفائدةُ النعتِ تخصيصُ المنعوتِ ان كانا نكرتينِ نحو

(ازیں دہ) (کہ ظالم ہستند ساکنان او ۱۲) (اے تقلیل الاشتراک فی النکرات ۱۲)

جاءَنی رجلٌ عالمٌ وتوضيحُه ان كانا معرفتينِ نحو جاءَنی زيدٌ الفاضلُ وقد يكون

(ای رفع الاحتمال عن المعارف اعلاما ۱۲)

لمجردِ الثناءِ والمدحِ نحو بسمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ وقد يكون للذمِّ نحو اَعُوْذُ بِاللهِ مِنَ

(بنام خدائے) (بخشانیدہ) (مہربان) (ای لمجرد الذم ۱۲) (پناہ می طلبم) (بخدا) (از شیطان)

الشَّيْطٰنِ الرَّجِيْمِ وقد يكونُ للتاكيدِ نحو نَفْخَةٌ وَّاحِدَةٌ واعلم اَنَّ النكرةَ توصف

(سنگسار کردہ شدہ ۱۲)

---

۱ قولہ فی الخمسۃ الاول۔ در ہر ترکیب ازیں اشیاء پنجگانہ دو یافتہ شود یکے از اعراب و دیگر از تعریف وتنکیر ۱۲ ش۔

۲ قولہ فی الخمسۃ الاول ودر پنج باقی کہ افراد وتثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث باشد متابعت متبوع نمی کند بلکہ مثل فعل بود بجہت اینکہ ہریک مسند بما بعد بود پس چنانکہ تذکیر بہ فعل وقت تذکیر فاعل بود وتانیث آں وقت تانیث حقیقی آں وافراد آں وقت بودن فاعل مظہر مثنیٰ باشد یا مجموع ہمچنیں نعت پس گفتہ خواہد شد مررت برجل قائمۃ جاریۃ وبامرأۃ قائم غلاماہا برجلین قائم ابوہما وبرجال ذاہب غلمانہم چنانکہ گفتہ مے شود قامت جاریۃ وقام غلاماہا وقام ابوہما وذہب غلمانہم ۱۲ غایۃ التحقیق۔

۳ قولہ فقط اے لفظ فقط برائے تاکید حصر ست کہ از لفظ انما مستفاد می شود پس وارد نخواہد شد کہ در ایراد لفظ فقط فائدہ نیست زیراکہ حصر از کلمۂ الا مستفاد ست ۱۲ الکاتبہ اللہم اغفر۔

۴ قولہ وقد یکون للتاکید وگاہے برائے تعمیم باشد مثل کان ذلک فی یوم من الایام ووقت من الاوقات توصیف یوم بایام ووقت باوقات محض برائے تعمیم ست وگاہے برائے ترحم باشد مثل انا زید الفقیر وگاہے برائے کشف ماہیت بود مثل الجسم الطویل العریض العمیق کذا توصیف جسم بایں ہر سہ صفات محض برائے کشف ماہیت ست زیراکہ ہر جسم ہمچنیں مے باشد وفرق میان صفت کاشفہ وصفت مؤکدہ ایں کہ اول موضح ومفسر می باشد وثانی مقرر وثابت کنندہ ۱۲ عبد الرحمٰن۔

۵ قولہ نفخۃ واحدۃ وحدت از تای نفخۃ مفہوم می شد واحدۃ از د تاکید آمد ۱۲ شرح ہدایۃ النحو۔

ع۱ من غیر قصد تقلیل الاشتراک ورفع الاحتمال ۱۲

ع۲ اذا دل الموصوف علی معنیٰ ذلک الوصف بالتضمین ۱۲ غایۃ۔

بالجملة الخبرية نحو مررت برجلٍ ابوه عالمٌ او قام ابوه والمضمر لا يوصف ولا يوصف به

ای بشیء ای شیء — ای لایقع موصوفا ۱۲ عبد الرحمن ای لایقع صفة ۱۲ — شان ۱۲

فصل

العطف بالحرف تابعٌ يُنسبُ اليه ما نسب الى متبوعه وكلاهما مقصودان

ای باحدها ۱۲

بتلك النسبة ويسمّٰى عطف النسق وشرطه ان يكونَ بينه وبين متبوعه احد حروف

ای الواو العشر التی والفاء ثم و واما حتی واو ولا ولکن ام بل ۱۲

العطف وسياتي ذكرها في القسم الثالث ان شاء الله تعالى نحو قام زيدٌ وعمرٌو واذا عُطف

على الضمير المرفوع المتصل يجب تاكيده بالضمير المنفصل نحو ضربتُ انا وزيدٌ الا اذا

بارزا کان او مستترا ۱۲ درایه — همین ست مختار شیخ ابن حاجب ۱۲

۱؎ قوله بالجملة ويلزم فيها الضمير الراجع الى تلك النكرة للربط وينبغي ان يصرح به كما صرح بذلك عند كون الخبر جملة ۱۲ درايه ويوسفيه۔

۲؎ قوله الخبرية که در حکم نکره ست نه انشائیه که نعت واقع نمی شود مگر بتاویل بعید چنانکه گوئی جاءنی رجل اضربه ای مقول فی حقه اضربه ای مستحق لان یؤمر بضربه ۱۲۔ ۳؎ قوله والمضمر لا یوصف یعنی ضمیر موصوف نمی شود و نه صفت اول بجهت اینکه بعضے از مضمرات مثلاً انا وانت درنهایت وضوح اند که احتمال ازاں مرفوع ست پس توضیح آنها تحصیل حاصل باشد و برائے اطراد باب باقی ضمائر برانا وانت ووصف مادح و ذام بر وصف موضح محمول گردید سوال ضمائر غائبه موصوف واقع می شوند لا اله الا هو العزیز الحکیم جواب العزیز الحکیم بدل از ضمیر ست نه صفت جواب دیگر این که هو ضمیر نیست بلکه اسمی ست از اسمائے الٰهی درین هنگام هو بسکون واو خواهد بود زیراکه آنکه از اسمائے الٰهی ست بسکون واو است وثانی یعنی ضمیر صفت واقع نمی شود و آں بجهت اینکه بر معنے که در متبوع ست دلالت نمی کند ۱۲ کذا فی عبد الرحمن۔

۴؎ قوله وکلاهما آه سوال معطوف بلا وبل ولکن وام واما واو ازیں قول خارج شد زیراکه با ایں حروف مذکوره از تابع ومتبوع یک مقصود بالنسبة مے باشد نه هردو جمیعاً جواب مراد از بودن متبوع مقصود بالنسبة اینکه متبوع بطریق توطیه وتمهید تابع مذکور نه شود واز بودن تابع مقصود بالنسبة این که تابع مثل فرع بر متبوع نباشد وشکے نیست که معطوف ومعطوف علیه با ایں حروف بایں معنی مقصود بالنسبة هستند ۱۲ اش

۵؎ قوله النسق بفتح سین ماخوذ از قول عرب ثغرٌ نسقٌ که وقت استوائی دنداں میگویند وجه مناسبت اینکه توسط حروف عاطفه تابع و متبوع را باعتبار اعراب مستوی میگرداند ونسق بسکون سین مصدر نسقتُ الکلام هرگاه بعض را بر بعض عطف کنی کذا فی الصحاح ۱۲ منهل ودر شرح نحو میر نسق بالتحریک سخن ترتیب دادن ووجه تسمیه این که درینجا معطوف بعد معطوف علیه در چند مواضع بترتیب می آید چنانکه جاءنی زید فعمرو ثم بکر یعنی اول زید آمد پس ازاں عمرو پستر بکر ۱۲۔

۶؎ قوله المتصل الخ احتراز شد از منفصل که عطف براں بدون تاکید درست ست مثل انا وزید ذاهبان ۱۲ درایه شرح هدایة النحو۔

۷؎ قوله یجب تاکیده الخ زیراکه مرفوع متصل چوں بمنزله جزء فعل ست غیر مستقل بنفسه است ومعطوف اسم مستقل ومستقل قوی باشد وغیر مستقل ضعیف اگر بدون تاکید عطف کرده شود عطف قوی به ضعیف واختلاط متبوع از تابع وزیادتی تابع بر متبوع لازم آید وآں قبیح ست ۱۲۔ ۸؎ قوله اذا فصل الخ بجهت زیادتی در استقلال معطوف از حائل شدن فاصل فی ما بین تابع ومتبوع ترک تاکید جائز شد نه واجب زیراکه گاهے تاکید به منفصل باوجود فصل هم می آرند مثل قوله تعالٰی فَكُبْكِبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُنَ وفاصل عام ازیں که قبل حرف عطف باشد چنانکه گزشت خواه بعد آں چنانکه قول تعالٰے مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا که لائے زائده بعد حرف عطف فاصل ست ۱۲ درایه۔

۹؎ استثناء مفرغ ای یجب تاکیده فی جمیع الاوقات الا وقت وقوع الفصل ۱۲۔

فصل نحو ضربت اليوم و زيد واذا عطف على الضمير المجرور يجب[1] اعادة حرف الجر نحو مررت

بك وبزيد واعلم ان المعطوف فى حكم المعطوف عليه اعنى اذا كان الاول صفة لشئ او

خبر الامر او صلة او حالا فالثانى كذلك[2] ايضا والضابطة فيه انه حيث يجوز ان يقام المعطوف

مقام المعطوف عليه جاز العطف وحيث[3] لا فلا والعطف على معمولى عاملين مختلفين

جائز ان[4] كان المعطوف عليه مجرورا مقدما والمعطوف كذلك نحو فى الدار زيد والحجرة

عمرو وفى هذه المسئلة مذهبان آخران وهما ان يجوز مطلقا عند الفراء[5] ولا يجوز مطلقا

مثل جاءنى العاقل والعالم ۱۲ — مثل جاءنى زيد مشدودا مضروبا — مثل قام الذى صلى وصام ۱۲ — مثل زيد عاقل و عالم ۱۲ — يعنى قاعدة كليه ۱۲ — يجوز ان يقام المعطوف عليه ۱۲ — اى لا يجوز العطف ۱۲ — على بعض المعطوف المرفوع او المنصوب ۱۲

---

[1] قوله، يجب اعادة الخ يعنى اعادهٔ جار واجب ست در نثر و حالت اختيار نزد بصريه وجائزست ترک او وقت اضطرار ووجه وجوب اعاده اینکه تا عطف مستقل بر جزء کلمه لازم نیاید زیرا چه ضمیر مجرور بسبب شدت اتصال با جار که گاہے منفصل نمی شود مثل جزء جارست وکوفیه بترکِ اعاده مطلقاً اجازت داده اند واز جرمی عطف بدون اعادهٔ جار وقت تاکید ضمیر مجرور مروی ست مثل مررت بک نفسک وزید وقرأت حمزة والارحام بجرمیم در کریمہ واتقوا اللہ الذی تساءلون بہ والارحام بر صحیح بودن عطف بدون اعادهٔ خافض برائے کوفیہ حجت نیست زیراکہ شاذ ست وشاذ اعتماد را نشاید ویحتمل کہ واو برائے قسم باشد ۱۲ منهل ودرایه۔

[2] قوله، فالثانى كذلك وہمچنیں ہر گاه در معطوف علیہ ضمیر واجب باشد در معطوف نیز ضمیر واجب باشد مثل زید قام ابوه وقعد اخوه ورب شاة وسخلتها یا بتقدیر تنکیر ست اے رب شاةٍ وسخلةٍ لها ویا محمول بر نکارت ضمیر ست مثل ربه رجلا ۱۲ درایه۔

[3] قوله وحيث لا فلا واز ین جاست کہ رفع ذاہب واجب میشود در قول ما زید بقائم او قائما ولا ذاہب عمرو بنا بر آنکہ خبر مبتدا است کہ عمرو باشد واین جملہ معطوف بر جملهٔ اولیٰ زیرا چہ اگر او را منصوب یا مخفوض گردانند معطوف بر قائم یا قائما خواہد شد وخبر از زید خواه افتاد وآں بجہت نبودن عائد در ذاہب عمرو درست نیست پس عطف درست نباشد ۱۲ د۔

[4] قوله ان كان المعطوف عليه مجرورا مقدما آه این نزدیک اکثر ست زیراکہ سماع ہمیں وارد شده چنانکہ در بعض اشعار آمده است شعر اکل امرءٍ تحسبین امرءًا ونارٍ توقد بالليل نارا وہر گاه مجرور مؤخر باشد عطف ممتنع بود مثل زید فى الدار وعمرو فى الحجرة ۱۲ درایه۔

[5] قوله عند الفراء بسبب قیاس کردن او بر عطف دو معمول یک عامل مگر ہر گاه میان عاطف ومعطوف مجرور فصل واقع شود عطف درست نبود مثل ان زیداً فى الدار وعمراً فى الحجرة وذهب زيد الى عمرو وبكر الى خالد ۱۲ درایه۔

ع بان يكون المجرور فيه مقدما على المرفوع او المنصوب ۱۲ درايه

ع اے مجرور مقدم باشد خواه مؤخر ۱۲۔

عند سيبويه[1] **فصل** التاكيد[2] تابع يدل على[3] تقرير المتبوع فی ما نسب اليه[4] على شمول الحكم[5]
ثالث ۱۲ بهمزه و واو هر دو آمده ۱۲

لكل فرد من افراد المتبوع والتاكيد على قسمين لفظی[6] وهو تكرير[7] اللفظ الاول نحو جاء نی
حقيقة باشد نحو آ ۱۲

زيد زيد[8] وجاء جاء زيد ومعنوی[9] وهو بالفاظ[10] معدودة وهی النفس[11] والعين للواحد
ثانيهما يستعملان ۱۲

والمثنى والمجموع باختلاف الصيغة[12] والضمير[13] نحو جاء نی زيد نفسه والزيدان انفسهما

اونفساهما[14] والزيدون انفسهم وكذلك عينه واعينهما او عيناهما واعينهم جاء تنی
فی المذکر ۱۲ امثلہ مونث ۱۲

---

[1] قوله عند سيبویہ نزد مبرد وابن السراج وہشام وجماعتے از متقدمین بصریہ نیز وجہ عدم جواز اینکہ حرف عطف نائب عامل ست در مثل قام زید وعمرو لیکن چوں بجہت حرفیت او بنا بتش ضعیف ست لہذا قوت قیام مقام دو عامل نخواہد داشت ۱۲ منہل۔

[2] قوله التاکید چوں حرف عاطف مثل ثم وفا در تاکید لفظی زیادہ کردہ می شود چنانکہ گفتہ می شود واللہ ثم اللہ ومثل آیہ کریمہ کلا سوف تعلمون ثم کلا سوف تعلمون لہذا تاکید را بس عطف بحرف آورد ۱۲ درایہ۔

[3] علی تقریر المتبوع ازیں قید عطف بحرف وبدل خارج شد کہ بر تقریر متبوع دلالت نمی نمایند ۱۲ درایہ۔

[4] قوله فیما نسب الیہ ازیں قید از نعت وعطف بیان احتراز شد کہ ہر دو بر تعیین وتقریر ذات متبوع دلالت می کنند نہ بر تقریر فیما نسب الیہ ۱۲ درایہ۔ [5] قوله علی شمول الحکم آہ ازیں قید تاکید بکل واجمع وتوابع او داخل مے ماند ۱۲ درایہ۔

[6] قوله لفظی ای منسوب الی اللفظ زیراکہ او بدون تکرار لفظ حاصل نمے شود ۱۲ درایہ۔

[7] قوله تکریر اللفظ اسم باشد یا فعل یا حرف جملہ باشد یا مرکب تقییدی یا غیر ۱۲۔

[8] قوله جاء جاء زید یا حکما مثل ضربت انت وضربت انا وضربتک ایاک ۱۲ درایہ۔

[9] قوله معنوی اے منسوب الی المعنی زیراکہ از ملاحظۂ معنی حاصل می شود ۱۲ د۔

[10] قوله بالفاظ معدودۃ وآں آنچہ درمتن مذکور ہستند ومالکی گفتہ کہ کلمۂ جمیع وعامہ بمنزلہ کل ست نزد سیبویہ اگرچہ از وتمامی نحویاں غافل بودہ اند ۱۲ درایہ۔

[11] قوله وہی النفس والعین سوآں تاکید معنوی سوائے الفاظ مذکورہ بالفاظ دیگر ہم میباشد مثل ان ولام ابتداء ونون تاکید وغیر آں جواب مراد از تاکید معنوی تاکید معنوی محدود ست کہ از توابع ست نہ مطلق معنوی ۱۲ درایہ۔

[12] قوله باختلاف الصیغۃ ای صیغتہما من حیث الافراد والتثنیۃ والجمع ۱۲ درایہ۔

[13] قوله والضمیر ای ضمیر ہما الراجع الی المتبوع المذکور ۱۲ درایہ۔

[14] قوله اونفساہما از بعض عرب ابن کیسان نفساہما بجائے انفسہما حکایت کردہ واول اولیٰ ست زیراکہ اجتماع دو تثنیہ در جائیکہ اتصال ہر دو مؤکد لفظاً ومعنی باشد مکروہ می دانند ۱۲ عبد الرحمن۔

هندٌ نفسُها وجاءتني الهندان انفسهما او نفساهما وجاءتني الهندات انفسهنّ وكلا[1] و كلتا للمثنّى[2] خاصّةً[ع] نحو قام الرجلان كلاهما وقامت المرأتان كلتاهما وكلّ[3] واجمع و اكتع وابتع[4] وابصع[5] لغير المثنّى باختلاف[6] الضمير في كلّ والصيغة في البواقي تقول جاءني القوم كلهم اجمعون اكتعون ابتعون ابصعون وقامت[7] النساء كلهنّ جُمَعُ كُتَعُ بُتَعُ بُصَعُ واذا اردتَّ[8] تاكيد الضمير المرفوع المتصل بالنفس والعين يجب[9] تاكيده بالضمير المنفصل نحو ضربتَ انت نفسك ولا يؤكد[10] بكلّ واجمع الّا ماله[11] اجزاء[12] وابعاض يصحّ افتراقها

(حواشی بین السطور: في المؤنث ١٢ — قول كلمة من اسم تام ١٢ — من واحد وجمع ومذكر او مؤنث ١٢ — دون الصيغة ١٢ — دون الضمير ١٢ — مستكنا كان او بارزا ١٢ دراية — بالنفس ثم العين ١٢ — اولا)

١ے قوله، كلا وكلتا للمثنى يعنى خواه مثنى اصطلاحى باشد خواه مفرد كه بواسطه حرف عطف بر دو دلالت كند مثل قام زيد وعمرو كلاهما ١٢ـ

٢ے قوله، للمثنى احتراز ست از مفرد و جمع كه بلفظ كلا و كلتا تاكيد اينها نمے آيد ١٢ درايه ـ

٣ے قوله، كل واجمع واكتع وابتع وابصع لغير المثنى خواه جمع اصطلاحى باشد و خواه مفرد بواسطه حرف عطف بر زياده از دو دلالت كند چوں جاء زيد وعمرو وبكر كلهم ١٢ ٤ے قوله، ابتع، بتقديم موحده بر مثناة فوقيه من البتع بفتحتين وهو طول العنق ١٢ـ

٥ے قوله، ابصع، مشهور بصاد مهمله وبضاد معجمه هم گفته اند من بصع العرق اى سال ١٢ رضى ومناسبت معنى تاكيدى اين الفاظ كه شمول حكم برائے تمامى افراد متبوع باشد با معنى لغوى بادنىٰ تامل معلوم مے شود ١٢ـ

٦ے قوله، باختلاف الضمير فى كل يعنى در تاكيد كلمه كل در لفظ كل باعتبار تكلم وخطاب وغيبوبت وافراد وتثنيه وجمع وتذكير وتانيث ضمير مختلف مے شود مثل اشترانى زيد كلى واشترانا كلنا واشتراك كلك واشتراكم كلكم واشتراكن كلكن واشتراه كله واشتراهما كلهما واشتراها كلها واشتراكن كلكن واشتراه كله واشتراهما كلهما واشتراها كلها واشتراهن كلهن كذا فى المنهل ١٢ـ

٧ے قوله، قامت النساء كلهن آه و در شرح درايه بجائے آں قامت النساء كلهن جمعاء كتعاء بتعاء بصعاء برائے مؤنث بتاويل جماعت و در واحد مؤنث بدون تاويل مذكور مثل اشتريت الجارية كلها جمعاء كتعاء بصعاء، جمع وكتع وبصع وبتع بالخصوص در جمع مؤنث ١٢ـ

٨ے قوله اذا اردت تاكيد الضمير المرفوع المتصل از قيد مرفوع متصل ايماست بايں كه تاكيد ضمير منصوب ومجرور و تاكيد ضمير مرفوع منفصل بدون تاكيد بمنفصل ديگر درست ست مثل ضربتك نفسك ومررت بك نفسك وما ضرب الا انت نفسك ١٢ درايه ـ

٩ے قوله، يجب تاكيده الخ وجه وجوب ايں كه نفس وعين اكثر فاعل واقع مى شوند مثل زيد ضرب نفسه وبشر جاء عينه اگر تاكيد مرفوع منفصل بغير تاكيد منفصل مى آمد بفاعل ملتبس مے شد و برائے اطراد باب صور غير ملتبسه بر صورت ملتبس محمول ست ١٢ درايه شرح هداية النحو ـ

١٠ے قوله، ولا يؤكد بكل واجمع آه يعنى كل واجمع برائے جمع تاكيد آرند و برائے مفرد نيز مگر مفرديكه برائے او اجزا و ابعاض باشد آه و ايں به نسبت بعض افعال باشد كه تجزيه آنها صحيح ست خواه از روئے حس مثل ضربت زيدًا كله يا از روئے حكم چنانكه در اشتريت العبد كله بخلاف جاء زيد كله كه تجزى به نسبت مجئ صحيح نيست بايں طريق كه بعض آيد وبعض نيايد ١٢ كذا فى المنهل ـ

١١ے قوله، الا ماله اے شئ مفردًا كان او جمعًا يكون له، الخ ١٢ے مراد از اجزاء امور متعدده است پس اجزاء وافراد هر دو را شامل شد ١٢ـ

عے اى يستعملان لتاكيد المثنى خاصةً ١٢ عے حال از مثنى و تا برائے مبالغه ١٢ درايه ے لا بكلا وكلتا وكل واجمع واخواته ١٢ درايه ـ

حِسًّا كالقومِ اوحكمًا كما تقولُ اشتريتُ العبدَ كلَّه ولا تقولُ اكرمتُ العبدَ كلَّه واعلم أنّ أكتعَ وأبتعَ وأبصعَ أتباعٌ لأجمعَ وليس لها معنًى ههنا بدونه فلا يجوز تقديمها على أجمعَ ولا ذكرُها بدونه

فصل

البدلُ تابعٌ يُنسبُ اليه ما نُسبَ الى متبوعِه وهو المقصود بالنسبةِ دونَ متبوعِه واقسام البدلِ اربعةٌ بدلُ الكلِّ من الكلِّ وهو ما مدلولُه مدلولُ المتبوعِ نحو جاءَني زيدٌ اخوكَ وبدلُ البعضِ من الكلِّ وهو ما مدلولُه جزءُ مدلولِ المتبوعِ نحو ضربتُ زيدًا رأسَه وبدلُ الاشتمالِ وهو ما مدلولُه متعلّقُ المتبوعِ كسُلِبَ زيدٌ ثوبُه وبدلُ الغلطِ وهو ما يُذكرُ بعدَ الغلطِ نحو جاءَني زيدٌ جعفرٌ ورأيتُ رجلًا حمارًا والبدلُ

---

۱ قوله، كالقوم وكالرجال كه افتراق اجزاء يعنى افراد هر دو كه زيد و عمرو وغيره باشد در حس صحيح ست مثل اكرمت القوم كلهم ۱۲ درايه۔

۲ قوله، اتباع لاجمع اے استعمالا يعنى اجمع بر ہمه اخوات خود مقدم باشد از روئے استعمال نه ايں كه آنها توا كيد اجمع باشد و اكتع بر ما بقى مقدم باشد در لغت فصيحه و ابتع بر ابصع نزد زمخشرى و نزد بغداديه و جز ولى البصع بر ابتع مقدم باشد و ابن كيسان گفته كه بعد اجمع بهر چه خواهى ابتدا كنى ۱۲ رضى و درايه ۳ قوله، ههنا اے در مقام تاكيد زيرا كه در غير مقام تاكيد ايں ہر سه لفظ در اصل برائے معنى موضوع هستند چنانكه از حواشى معلوم شده ۱۲ درايه ۴ قوله، بالنسبة ازيں قول احتراز ست از نعت و تاكيد و عطف بيان كه اينها مقصود بالنسبة نمى باشند ۱۲۔

۵ قوله، دون متبوعه ازيں قول احتراز ست از عطف بحرف كه متبوع او مقصود بالنسبة مى باشد ۱۲۔

۶ قوله، اقسام البدل اربعة زيرا كه يا مدلول بدل مدلول مبدل منه باشد و آں بدل الكل من الكل است يا نه و آں يا مدلول او بعض مدلول مبدل منه بود و آں بدل البعض من كل است يا نه و آں يا ميان مبدل و مبدل منه سوائے كليت و جزئيت تعلقى باشد آں بدل الاشتمال است يا نه آں بدل الغلط باشد ۱۲ درايه ۷ قوله، بدل الكل در جميع ابدال اضافت بمعنى لام ست ليكن بادنىٰ ملابست اے بدل يختص بان ينتسب الى الكل والى البعض والى الاشتمال والى الغلط ۱۲ درايه۔

۸ قوله وهو ما مدلوله مدلول آه بمعنى ايں كه مصداق ہر يك از بدل و مبدل منه واحد باشد نه ايں كه مدلول بدل عين مدلول مبدل منه باشد كه آں در مترادفين بود زيرا كه اخ در جاءنى اخوك بر چيزيكه زيد صادق مے آيد صادق ست نه ايں كه مدلول ہر دو يكے است يعنى مترادف هستند كه آں مراد نيست ۱۲ منهل ۹ قوله وهو ما مدلوله جزء مدلول المتبوع آه ولا بالعكس يعنى نه ايں كه مدلول مبدل منه جزو بدل باشد و نام نهاده شود ببدل الكل من البعض كذا فى المنهل ۱۲۔ ۱۰ قوله، وبدل الاشتمال اے اشتمال بدل بر مبدل منه نحو سلب زيد ثوبه و بالعكس نحو يسئلونك عن الشهر الحرام قتال فيه وجه تسميه ايں كه مبدل منه بدل را باعتبار تشويق مبدل جانب بدل و دلالت نمودن او بران بوجهيكه سامع مبدل منه منتظر ذكر بدل ميماند شامل ست ايں وجهے ست مشهور مختار حاجبى و ابو البقاء ۱۲ درايه۔

ع ورنه ذكر تابع بدون متبوع لازم آيد ۱۲ درايه لله زيرا كه غلط سبب آوردن اوست نه ايں كه آں غلط ست ۱۲۔

ان کان نکرة من معرفة یجب نعتُه کقوله تعالٰی بالنّاصیة ناصیةٍ کاذبةٍ ولا یجب ذٰلک فی عکسه ولا فی المتجانسین

(سفعًا — کھینچیں گے ہم — پیشانی — موئے پیشانی کے بال — دروغ زن ۱۲)

فصل عطفُ البیانِ تابعٌ غیرُ صفةٍ یوضح متبوعه وهو اشهر اسمی شیءٍ نحو قام ابو حفص عمرُ وقام عبدُ اللهِ بن عمرَ ولا یلتبس بالبدل لفظًا فی مثل قول الشاعر **شعر**:

(خامس ۱۲ — احتراز ست از صفت ۱۲ — کنیت امیر المؤمنین حضرت عمر رضی اللہ عنہ ۱۲ — اے قول المرار الاسدی ۱۲ منہل)

انا ابنُ التّاركِ البكريِّ بشرٍ ∴ علیه الطیرُ ترقبُه وقوعًا

۱؎ قوله، یجب نعتُه، اے نعت بدل نکرة تا مقصود از غیر مقصود از ہر وجہ انقص نباشد لہٰذا صفت آوردند تا نقص نکارت را جبر نماید ۱۲ اش بریں وجوب نعت بر تقدیر ست مستفاد مبدلین یک باشد و در نعت ضرور نیست چنانکہ احد در قل ہو اللہ احد بدل از اللہ وطوی در بالواد المقدس طوی بدل از الواد ہرگاہ طوی اسم الواد نباشد بلکہ بمعنی مکرر بود۔ لکاتبہ اللہم اغفر۔

۲؎ قوله، وهو اشهر اسمی الخ وہمچنین معلوم مے شود از عبارت صاحب مفصل لیکن قول صحیح ایں کہ شہرت ثانی مشروط نیست بلکہ سزاوار ایں کہ از اجتماع ہر دو ایضاحی حاصل شود کہ از منفرد حاصل نگردد پس جائز ست کہ اول اوضح باشد چنانکہ وقتیکہ فرض نمودہ شود کہ کنیت زید درمیان بست کس مشترک ست واسم او درمیان سی کہ مغائر بست اول ہستند چوں کنیت عطف بیان از اسم آید مفید تعیین صاحب او باشد اگرچہ کنیت در حالت انفراد اوضح ست وہمچنین جائز ست کہ اول اشہر باشد از ثانی چنانکہ زید بہ نسبت کنیت باسم خود زیادہ مشہور بود وکنیت عطف بیان از اسم آید باوجود آنکہ متبوع اشہر ست ۱۲۔

۳؎ قوله، ولا یلتبس آہ در بعضے از نسخ متون ہدایة النحو بجائے لفظ لا لفظ قد دیدہ شد بریں تقدیر بعد لفظًا لا معنًی مقدر باشد یعنی عطف بیان یا بدل گاہے لفظًا ملتبس می شود نہ معنی چہ بدل در حکم تکریر عامل باشد پس تقدیرش انا ابن التارک بشر خواہد بود وآں مثل الضارب زید جائز نیست لیکن نسخہ لا را شارح منبع الفوائد درایہ اختیار نمودہ وبسیارے از نسخ متن موافق او ہستند ۱۲۔

۴؎ قوله، لفظًا آہ ومعنی عدم التباس لفظی از قول شاعر واضح وعدم التباس معنوی میان بدل وعطف بیان ایں کہ بدل مقصود بالنسبة باشد وذکر مبدل منہ برائے توطیہ وتمہید بخلاف عطف بیان کہ برائے توضیح متبوع بود۔

۵؎ قوله انا ابن التارک الخ انا مبتدا ابن مضاف بجانب التارک کہ بمعنی قاتل ست والتارک مضاف بجانب البکری کہ مفعول بہ اوست و نام مردیست در عرب کہ قوی بود ومراد شاعر بایں بیت مدح خود ومدح البکری نمودہ والبکری معطوف علیہ وبشر عطف بیان نہ بدل زیراکہ بدل در حکم تکریر عامل باشد پس تقدیرا وانا ابن التارک بشر بود وآں جائز نیست چنانکہ الضارب زید وعلیہ الطیر مفعول ثانی برائے تارک ست ہرگاہ بمعنی مصیر باشد زیراکہ ترک بمعنی ودع وبمعنی صیّر آمدہ است وصاحب قاموس تصریح کردہ کہ ترک معنی بجعل ست ومفعول اول او البکری واگر بمعنی مصیّر نباشد از البکری کہ مفعول بہ است حال بود وترقبہ حال از الطیر کہ جمع طائر بمعنی پرندہ ست اگر فاعل علیہ باشد واگر مبتدا

(باقی بر صفحہ آئندہ)

۶؎ زیراکہ مقصود از غیر مقصود اکمل ست در صورت اول وبرابر در صورت ثانی ۱۲۔

۷؎ زیراکہ فیما بین ہر دو التباس معنی نیست لہٰذا البقید لفظًا مقید ساخت ۱۲ ۸؎ اے در ترکیبے کہ از معرف بلام کہ مضاف الیہ صفت معرف بلام باشد عطف بیان آید ۱۲ ۹؎ اے فیما اذا کان البدل معرفة من نکرة نحو جاءنی اخ لک زید ۱۲۔

۱۰؎ ای فیما اذا کانا نکرتین او معرفتین ۱۲۔

الباب الثانی فی الاسم المبنی

وهو اسم وقع غیر مرکب مع غیرہ مثل اب ت ث ومثل واحد واثنان وثلثة وکلفظة زید وحدہ فانہ مبنی بالفعل علی السکون ومعرب بالقوة او شابہ[1] مبنی الاصل بان یکون فی الدلالة علی معناہ محتاجا الی قرینة کالاشارة نحو هؤلاء ونحوها او یکون علی اقل من ثلثة احرف او تضمن[2] معنی الحرف نحو ذا ومن واحد عشر الی تسعة عشر وهذا القسم[3] لایصیر معربا اصلا وحکمہ ان لایختلف اخرہ باختلاف العوامل وحرکاتہ[4] تسمی ضما وفتحا وکسرا وسکونہ

وآں سائر حروف وفعل ماضی وامر بغیر لام ست ۱۲ ش

مثال قرینة ۱۲ — مثال اسم مشابہ مبنی اصل محتاج قرینة ۱۲

بضم الشفتین موصولہ

لانفتاح الشفة العلیا فی التلفظ ۱۲ — لانکسار الشفة السفلی فی التلفظ ۱۲

لالفظا ولا تقدیرا لکونہ مقابلاً للمعرب ۱۲

حاشیہ متعلقہ از صفحہ گزشتہ

بود از ضمیریکہ درعلیہ متمکن ست حال خواہد بود وقوع جمع واقع حال از فاعل ترقبہ کہ ضمیر راجع بجانب طیر ست معنی بیت اینکہ من پسران آں شخص ہستم کہ گرداننده بکری بشر برہماں بکری بشر پرندہ ہا را حال آنکہ امید میدارند اور افرود آیند گا نند از ہوا گرد او یعنی امیدوار برآمدن روح او ہستند زیراکہ تا وقتیکہ قدرے از روح باقی ماند جانوران نزد او نمی آیند واین ہرگاہ تارک را بمعنی مصیر گیرند وچوں تارک بمعنی قاتل باشد معنی بیت چنیں باشد کہ من پسر آں کس ہستم کہ قاتل بکری بشر ست حال آنکہ بر وجانوران امید میدارند کہ او را فرود آئند گا نند از ہوا گرد او کہ روح از وئے زائل شود بریں تقدیر علیہ جملہ ظرفیہ خواہد بود ۱۲ عبد الرحمن وشرح جامی ومنہل۔

[1] قولہ او شابہ اے ناسب مناسبة مؤثرة فی البناء لیتناول تضمن بمعنی مبنی الاصل کاین وما وقع موقعہ کنزال وما اضیف الیہ نحو یومئذ فان کلا منہا مناسب مبنی الاصل ولیس مشابہ لہ ۱۲۔

[2] قولہ او تضمن معنی الحرف تحقیقا انہ تو ہما پس ایراد بہ بنائے تثنیہ نخواہد شد زیراکہ تضمن او واو عطف را وہمی ست نہ تحقیقی ۱۲ درایہ۔

[3] قولہ وہذا القسم الخ بدانکہ وجوہ مشابہت بنابر استقراء ہفت ست تضمن اسم معنی مبنی اصل را احتیاج سوی قرینہ در دلالت بر معنی آمدن اسم بجائے مبنی اصل مشابہت باسمیکہ بجائے مبنی اصل آمدہ آمدن اسم بجائے مشابہ مبنی مثل منادی مضموم اضافت سوی مشابہ مبنی اصل بنا بر کم از سہ حروف ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

[4] قولہ وحرکاتہ آہ بسیارے از مؤلفین تصریح کردہ اند بایں کہ بصریہ حرکات اعرابی را رفع ونصب وجر گویند وحرکات بنائی را ضم وفتح وکسرہ وکوفیہ فرقے نمی نمایند واین تصریح حق نیست بلکہ حق آن ست کہ نزد بصریہ درمیان القاب معربات والقاب مبنیات فرق ست در معرب مرفوع ومنصوب ومجرور گویند ودر مبنی مضموم ومفتوح ومکسور ودر القاب حرکات ہیچ فرق نمی سازند خواہ حرکات مبنی بود مثل حیث مبنی بر ضم ست وخواہ حرکات معرب مثل زید در حالت رفع بضم مے باشد وسکون معرب را وقف نمی گویند مثل لیستم کذا فی المنہل۔

ـــ مراد از اسمائے ایں حروف است نہ مسمیات آنہا کہ حروف ہجا باشند زیراکہ بحث از اسم مبنی است ۱۲۔

عـ اے لا بالفعل ولا بالقوة بخلاف القسم الاول فانہ معرب بالقوة ۱۲ درایہ

عـ ہر دو مثال مبنی بر کم از سہ حروف مشابہ بحرف مثل من وعن ۱۲ درایہ

وقفًا وهو علىٰ ثمانية انواعٍ المضمراتُ واسماءُ الاشاراتِ والموصولاتُ واسماءُ الافعال والاصوات والمركباتُ والكناياتُ وبعضُ الظروف

فصل المضمر اسمٌ وضِعَ ليدلَّ علىٰ متكلّم او مخاطب او غائب تقدم ذكره لفظًا او معنًى او حكمًا وهو علىٰ قسمين متصل وهو ما لا يستعمل وحدهٗ اِمّا مرفوعٌ نحو ضَرَبْتُ الىٰ ضُرِبْنَ او منصوب نحو ضَرَبَنِي الىٰ ضربهنّ واَنّنِي الىٰ اِنَّهُنَّ او مجرور نحو غلامي ولي الىٰ غلامِهِنَّ ولهنّ ومنفصِل وهو ما يُستعمل وحدهٗ اِمّا مرفوعٌ نحو اَنَا اِلىٰ هُنَّ او منصوب نحو اِيّايَ الىٰ اِيّاهُنَّ فذلك

(حواشی: اولٰی ۱۲ — مفردًا ۱۲ — بصيغه معروف ومجهول ۱۲ — متصل بالفعل ۱۲ — متصل بحرف نحو انني ۱۲ — وهو باعتبار الاعراب قسمان اما الخ)

۱؎ قوله، وهو اے مبني مطلقا یعنی خواه غیر مرکب یا غیر باشد یا مشابه مبني اصل وکسیکه مرجع ضمیر مشابه مبني اصل را لفظ قرار داده سهو نموده زیرا که اصوات بریں تقدیر از مقسم خارج مے شود که بنائے اینها بسبب عدم مشابهت یا مبني اصل نیست بلکه بسبب عدم ترکیب یا غیر ست ۱۲ درایه شرح هدایة النحو

۲؎ قوله المضمرات، بدل عن انواع مجرور او خبر بتقدیر احدها او هي او مفعول للفعل المقدر اعني المنصوب ۱۲۔

۳؎ قوله، وبعض الظروف زیرا که کل ظروف مبني نیستند وبعض الموصولات وبعض الكنايات نفرمود با آنکه مثل ایّ ودابة وفلان وفلانة معرب است زیرا که اکثر ایں دو قسم مبني ست وللاکثر حکم الکل ۱۲ درایه۔

۴؎ قوله، المضمر مضمر در لغت بمعنی پنهاں داشته وجائے پنهاں داشتن ودر اصطلاح چنانکه در کتاب مذکور ست ووجه تقدیم او بر سائر مبنیات ایں که در بنائے او نزاعی وقسمے از اقسام او معرب نیست وعلت بنائے او مشابهت با حروف ست در احتیاج سوئے تقدیم ذکر یا حضور یا خطاب مکنی عنه ۱۲ ۵؎ قوله، اسم تصریح لفظ اسم برائے آں که کاف خطاب ذلك ودیلك ودراک خارج شود زیرا که حرف ست ۱۲ درایه۔

۶؎ قوله، لیدل آه یعنی دلالت کند بماده نه بصیغه یا مراد از متکلم ومخاطب کسیکه در وجهت غیبت نه باشد یا مراد از هر دو اصطلاحی ست نه لغوی پس بلفظ متکلم ومخاطب ایراد نخواهد شد زیرا که متکلم ومخاطب بصیغه دلالت می کنند واز اسمائے ظاهره هستند وآں غائب باشند وهر دو باعتبار لغت متکلم ومخاطب نامیده می شوند نه باصطلاح ۱۲ درایه۔

ع؎ وهو ما متصل بالاسم او بالحروف نحو غلامي الخ۔

ع؎ اي الذي يصح التلفظ به منفردا في الاصطلاح ۱۲۔

س؎ اے الذي لا يصح التلفظ به منفردا في الاصطلاح اے ما كان كالجزء لما قبله وبعض حروف وانما قلنا في الاصطلاح لانه صح التلفظ بالضمير المتصل البارز عقلاً ۱۲ درایه

لل؎ بجهت توقف نفس از روانگی بایں اسم موسوم شد ۱۲ عبد الرحمٰن۔

ستون ضميرًا [1] واعلم ان المرفوع المتصل خاصّةً يكون مستترًا في الماضي للغائب والغائبة كضرب اي هو وضربت اي هي وفي المضارع المتكلم مطلقًا نحو اضرب اي انا ونضرب اي نحن وللمخاطب كتضرب اي انت وللغائب والغائبة كيضرب اي هو وتضرب [2] اي هي وفي الصفة اعني اسم الفاعل والمفعول وغيرهما مطلقًا [3] ولا يجوز استعمال المنفصل الا عند تعذّر [4] المتصل كاياك نعبد وما ضربك الا انا وانا زيد وما انت الا قائمًا واعلم ان لهم ضميرًا يقع قبل جملة تفسّره ويسمّى ضمير الشان [5] في المذكر وضمير القصّة في المؤنث نحو قل هو الله

من غير تقدم معنًا ۱۲ درایه

---

۱ قوله، ستون ضميرًا يعني شصت ضمير برائے نود معنی باین تفصیل مرفوع متصل دوازده لفظ برائے هیجده معنی مثل ضربت ضربنا دو لفظ مشترک در شش معنی یعنی اول در واحد مذکر و مؤنث متکلم و ثانی در مذکر و مؤنث تثنیه و جمع متکلم واز ضربت تا ضربتن پنج برائے شش معنی باشتراک ضربتما واز ضرب تا ضربن نیز همچنین باشتراک الف ضربتا در فاعل مذکر و مؤنث و این تا که هست حرف تانیث ست در ضمیر فاعل دخلے ندارد مرفوع منفصل نیز دوازده لفظ برائے هیجده معنی باشتراک انا ونحن در شش معنی وانتما وهما در چار معنی و منصوب متصل نیز بر طریق مذکور باشتراک ایای وایانا وایاکما وایاهما و مجرور متصل بدستور سابق باشتراک لی ولنا ولکما ولهما چنانکه معلوم شد ۱۲ درایه۔

۲ قوله، وتضرب اے هی در صیغه ہائے مذکوره مضارع بجهت قرائن داله بر ضمائر که همزه و نون و تا و یا باشد ضمیر مستتر شد بخلاف واحد مؤنث حاضر بر مذهب صحیح و تثنیه مذکر و مؤنث غائب و حاضر و جمع هر دو که درینها ضمیر مستتر نمی شود ۱۲۔

۳ قوله، مطلقًا یعنی صفت خواه مفرد باشد خواه مثنی و مجموع مذکر باشد یا مؤنث وقتیکه بجانب اسم ظاهر مسند نباشد مثل اقائم الزیدان و مثل زید ضارب و هند ضاربة و الزیدان ضاربان والهندان ضاربتان والزیدون ضاربون والهندات ضاربات والف در ضاربان و واو در ضاربون حرف تثنیه و جمع است ضمیر نیست زیراکه اگر ضمائر بودی بیا بدل نگردیدی چنانکه یائے تضربین و نون تضربن و الف تضربان گاہے متغیر نمی شود کذا فی شرح الجامی ۱۲ ۴ قوله، عند تعذر المتصل زیراکه اصل در کلام عرب ایجاز ست و ضمائر برائے ایجاز موضوع شده اند و بسبب کمی حروف متصل به نسبت منفصل اخصر ست پس تا وقتیکه آوردن متصل ممکن خواهد شد عدول از اصل درست نخواهد بود مگر وقت تعذر متصل و تعذر متصل در چند مقام میباشد اول جائیکه ضمیر متصل بر عامل مقدم باشد دوم هر جاکه ضمیر برائے غرضے آرند که از متصل حاصل نشود سوم مقامے که عامل ضمیر محذوف باشد چهارم موضعے که عامل ضمیر معنوی باشد پنجم محلے که عامل حرف باشد و ضمیر مرفوع ششم در جائیکه بجانب ضمیر صفتے مسند بود که خبر یا صله از چیزے آید که برائے او نباشد و مصنف مثال ثالث و سادس ذکر نکرده مثال ثالث ایاک والشر و مثال سادس هند زید ضاربة هی ۱۲ فوائد ضیائیه و درایه۔

۵ قوله، ضمیر الشان وجه تسمیه بضمیر شان و قصه این که این ضمیر سوئے معهود فی الذهن که شان و قصه باشد رجوع مے نماید ۱۲ درایه۔

ع اى قبل الجملة الخبرية لا قبل المفرد والانشائية ۱۲ وافی۔

لل سوائے منصوب و مجرور متصل که درایں هر دو استتار نیست ۱۲۔

ص مذکر باشد خواه مؤنث واحد باشد یا مثنی و مجموع ۱۲ ے مثل صفت مشبه وافعل التفضیل ۱۲۔

اَحَدٌ وانّها زینبُ قائمۃٌ ویدخل بین المبتدأ والخبر صیغۃ[1] مرفوعٍ منفصلٍ مطابق[2] للمبتدأ

قبل دخول العوامل اللفظیۃ وبعدہا ۱۲ — ای صورۃ مرفوع ۱۲

اذا کان الخبرُ معرفۃً اوافعل من کذا ویسمّی فصلاً[3] لانّہ یفصل بین الخبر والصّفۃ نحو[4] زیدٌ

ای اسم تفضیل مستعمل من ۱۲ — عند البصریین ۱۲

ھوالقائم وکان زیدٌ ھوافضل من عمرٍو وقال اللہ تعالیٰ کُنْتَ اَنْتَ الرَّقِیْبَ عَلَیْھِمْ فصلٌ

بودی تو نگہبان برایشان ۱۲ فتح الرحمٰن — ثان ۱۲

اسماء الاشارۃ ما وُضع لیدلّ علی[5] مشارٍ الیہ وھی خمسۃ[6] الفاظ لستّۃ معانٍ وذٰلِکَ ذاللمذکر

ای اسماء ۱۲ — ضمیر واحد باعتبار ما ۱۲

وذانِ[7] وذین لمثنّاہ وتاوتی وذی وتِہ وذِہ وتھی وذِھی للمؤنث وتانِ وتین لمثنّاہ واولاء بالمد

فی حالت الرفع ۱۲ — فی حالۃ النصب والجر ۱۲ — بقلب الالف یاء ۱۲ — بقلب الالف والیاء ہاء من غیروصل الیاء ۱۲

والقصر لجمعھما وقد[8] یلحق باوائلھا ھاءُ التنبیہ نحو ھٰذا وھٰذان وھٰؤلاءِ ویتّصل[9] باواخرھا

علی صورۃ الیاء ۱۲ — ای جمع المذکر والمؤنث عاقلا کان اوغیرہ ۱۲ — وھذین دہاتا وہانان وہاتین ۱۲

۱ے قولہٗ صیغۃ مرفوع وضمیر موضوع نہ گفت زیرا کہ ضمیر بودن او متحقق نیست بلکہ مختلف فیہ است چنانچہ نزد خلیل حرف ست ہمیں ست اصح واسم ست نزد غیر او بعضے گفتند برائے او محلے از اعراب نیست وکوفیہ برخلاف آں ونزد کسائی محل او بر حسب مابعد او باشد ونزد فراء محل او بر حسب ماقبل او باشد ۱۲ منہل ودرایہ۔

۲ے قولہٗ مطابق در افراد وتثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث وتکلم وخطاب وغیبت وگاہے مطابق خبر نیز گرداینده می شود ۱۲ درایہ۔

۳ے قولہٗ فصلاً وکوفیہ عماد می نامند زیرا کہ مابعد خود را از خبر بودن افتادن نمی دہد بلکہ حافظ او مثل عماد مے باشد ۱۲۔

۴ے قولہٗ نحو زید آہ مثال فاصل میان مبتدا وخبر قبل در آمدن عامل لفظی وبودن خبر معرفہ وقولہٗ کان زید آہ مثال فاصل میان مبتدا و خبر بعد آمدن عامل لفظی وبودن خبر افعل من کذا وقولہٗ کنت انت آہ مثال فاصل میان مبتدا وخبر بعد در آمدن عامل لفظی وبودن خبر معرفہ ۱۲ درایہ۔

۵ے قولہٗ علیٰ مشار الیہ بالاشارۃ الحسیۃ وآں بجوارح باشد یا باعتقاد پس ایراد نخواہد شد بضمیر غائب ومثل او کہ سوئے معاد آنہا اشارۂ ذہنیہ باشد وبہ مثل ذٰلکم اللہ ربکم نیز کہ محمول بر مجاز ست بگردانیدن او مثل محسوس مشاہد ووجہ بنائے اسم اشارہ یا بودن وضع بعض اینہا مثل وضع حرف مثل ذا ومحمول بودن مابقی بر او یا مشابہ بودن او بحرف در احتیاج سوئے دیگر وآں دریںجا قرینہ اشارہ باشد ۱۲ درایہ۔

۶ے قولہٗ خمسۃ الفاظ لستۃ معان زیرا کہ مشار الیہ یا مذکر خواہد بود یا مؤنث وبہر دو تقدیر یا مفرد باشد یا مثنیٰ یا مجموع ومجموع مشترک ست فیما بین مذکر ومؤنث پس پنج لفظ برائے شش معانی حاصل شد ۱۲ درایہ۔

۷ے قولہٗ ذان وذین نزد بعضے بجہت انقلاب الف بیا در حالت نصب وجر مثل مثنیٰ معرب ہستند ونزد بعضے بسبب موجود بودن علت بنا در اینہا مثل مفرد وجمع مبنی ہستند واز ابو اسحاق زجاج ایں کہ مثنیٰ مطلقاً بسبب تضمن او معنے واو عطف را مبنی ست زیرا چہ اصل رجلان رجل ورجل بودہ است ودر بعضے لغات ذان در ہر سہ حال آمدہ واز دست آیہ کریمہ اِنَّ ہٰذٰنِ لَسٰحِرٰنِ بر یکے از وجوہ سہ گانہ ۱۲ درایہ۔

۸ے قولہٗ وقد یلحق آہ مگر بالام لہٰذا ہٰذالک گفتن جائز نیست زیرا کہ لام عوض حرف تثنیہ است پس ہا بالام جمع نخواہد شد ۱۲ ام۔

۹ے قولہٗ یتصل باواخرہا الخ یعنی در آخر جمیع اسمائے اشارہ سوائے تہ وذہ حرف خطاب کہ کاف باشد متصل میشود وایں کاف حرف ست زیرا کہ آں معنی را افادہ می کند کہ در غیر اوست وآں خطاب کردہ شدن اسم اشارہ یک باشد یا دو یا جماعت از قبیل مذکر باشد خواہ مؤنث بکاف خطاب وامتناع آمدن اسم ظاہر بجائے کاف مذکور از روئے لفظ مؤید حرفیت اوست چرا کہ اگر اسم بودی آمدن اسم ظاہر بجائے او ممتنع نگشتی چنانچہ وقوع اسم ظاہر بجائے کاف ضربتک ممنوع نیست کذا فی المنہل ۱۲۔

حرف الخطاب وهو ایضا خمسة الفاظ لستة معانٍ نحو كَ كما كم كِ كُنّ فذلك خمسة و

یعنی حرف خطاب مثل اسم اشارہ پنج ہستند ۱۲ بجہت اشتراک تثنیہ در مذکر و مؤنث ۱۲

عِشرون الحاصل من ضرب خمسة في خمسة وهي ذاكَ الى ذاكنّ وذانكَ الى ذانكنّ وكذلك

لستة وثلثين معنى ۱۲ منهل

البواقي واعلم ان ذا للقريب وذلك للبعيد وذاك للمتوسط **فصل** الموصول اسم

یعنی القریب والبعید ۱۲ — ثالث ۱۲

لا يصلح ان يكون جزأ تامًا من جملة الا بصلة بعده والصلة جملة خبرية ولا بُدّ من

وال عائد غالبا ضمیر باشد نہ غیر ۱۲

عائد فيها يعود الى الموصول مثاله الذي في قولنا جاء الذي ابوه قائم او قام ابوه والذي

للمذكر واللذان واللذين لمثناه والتي للمؤنث واللتان واللتين لمثناها والذين والالى لجمع

الواحد ۱۲ — فی حالت الرفع ۱۲ — فی حالت النصب والجر ۱۲ — در ہر سہ حال ۱۲ — بروزن علی وہدی ۱۲

---

۱ قوله، حرف الخطاب وهو الكاف ليدل على حال المخاطب من الافراد والتثنية والجمع والتذكير والتانيث ۱۲۔

۲ قوله الحاصل صفت خمسة وعشرون باعتبار اینکہ علم ست یعنی ازو عدد محض مراد ست ۱۲۔

۳ قوله، وهي ذاك الى آخره مثل ذاك ذاكما ذاكم ذاك ذاكن برائے مشار الیہ واحد مذکر و ذانک ذانکما ذانکم ذانک ذانکن برائے مشار الیہ تثنیہ مذکر در حالت رفع ۱۲ اد ۴ وكذلك البواقي اى تاك تاكما تاكم تاك تاكن برائے مشار الیہ واحد مؤنث و تانک تانکما تانکم تانک تانکن برائے مشار الیہ تثنیہ مؤنث در حالت رفع اولئک اولئکما اولئکم اولئک اولئکن برائے مشار الیہ جمع مذکر و مؤنث در ہر سہ احوال ۱۲ درایہ۔

۵ قوله، وذلك للبعيد ہمچنین تلک وذانک وتانک مشددتین واولالک بلام نیز برائے بعید و تاک وذانک وتانک مخففین واولائک بغیر لام برائے متوسط باشد وانچہ برائے متوسط ست بعد حذف حرف خطاب برائے قریب باشد۔ ۶ قوله للمتوسط چوں شناخت متوسط موقوف بر ہر دو طرف یعنی قریب وبعید بود لہذا ذکرش آخر آورد ۱۲ درایہ ۷ قوله الموصول وجہ بنائے موصول مشابہت با حرف در احتیاج سوئے غیر کہ از ینجا صلہ باشد ۱۲۔ ۸ قوله جزأ تامًا من جملة مراد از جزو تام جملہ ایں کہ مبتدا باشد یا خبر یا فاعل یا غیر آں ۱۲ درایہ

۹ قوله الا بصلة احتراز است از سائر اسما کہ بدون صلہ جزو تام مے شوند مثل زید ورجل ۱۲۔

۱۰ قوله جملة خبرية کہ مضمونش مخاطب را معلوم باشد تا تعریف شئے با مساوی در معرفت وجہالت و یا اخفی ازو لازم نیاید وجہ جملہ بودن صلہ ایں کہ موصولات برائے گردانیدن جملہ صفت معرفہ موضوع ہستند وانشائیہ را ثبوت فی نفسہا نیست وثابت گردانیدن چیزے برائے چیزے فرع ثبوت آں چیز ست فی نفسہا ۱۲ درایہ۔

۱۱ قوله، الذي اسم منقوص ست اصلش الذی مثل عمی ودریں لغات دیگر ہم ہست الذی بتشدید یا والذ بحذف یا وبقائے کسرہ والذْ بسکون ذال ۱۲ اد ۱۲ قوله، واللذان واللذين گاہے ازیں ہر دو نون برائے تخفیف محذوف می شود ۱۲ عبد الرحمن۔

۱۳ قوله، والذين لفظ الذين بیک لام نوشتہ می شود تا مجموع یا مثنی در حالت نصب وجر خطا با مشتبہ نہ شود وبالعکس نشد زیرا کہ مثنی بر جمع سابق ست لہذا بر اصل خود کہ اجتماع دو لام باشد باقی ماند شرح صمدیہ ۱۲ درایہ۔

۱۴ قوله، والالى بروزن علی بضم عین وفتح لام بقصر وایں مشہور ست ازمد نگاشتہ می شود بغیر واو چناں کہ ابن ہشام در شرح لمعہ گفتہ ۱۲ شرح صمدیہ ۱۵ قوله لجمع المذكر ای برائے جمع مذکر عاقل کثیر وبرائے غیر او قلیل اول مثل قَالَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وثانی مثل اِنَّ الَّذِيْنَ تَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ عِبَادٌ اَمْثَالُكُمْ ۱۲ شرح صمدیہ۔

المذكر واللاتی واللواتی واللاء واللائی لجمع المؤنث وما[1] ومن وایّ وایّة وذو[2] بمعنی الذی

کلاهما ۱۲ — بتائی فوقانیه ۱۲ — بدون یاء ۱۲ — بهمزه ولیس او یائی ساکنه بروزن قاضی ۱۲ — او التی ۱۲

فی لغة بنی طی کقول الشاعر[3] شعر:

فَاِنَّ[4] الماءَ ماءُ ابی وجدّی ❊ وبیری ذو حفرتُ وذو طویتُ

خبر ۱۲ — مضاف ومضاف الیه مبتدا ۱۲

فائی فان برائے تعلیل ست ۱۲

ای الذی حفرتُه[5] والذی طویتُه والالفُ واللام بمعنی الذی صِلتُه[6] اسم الفاعل و

صحیح التی حفرتها والتی طویتها بسبب تانیث بیر ۱۲ — ای مجموعهما ۱۲ — والتی وفرعیهما ۱۲

اسمُ المفعول نحو جاء نی الضاربُ زیدًا ای الذی یَضرِبُ زیدًا او جاء نی المضروبُ غلامُه

لا غیر ۱۲

ویجوز[7] حذف العائدِ من اللفظ ان[8] کان مفعولا نحو قام الذی ضَربتُ ای الذی ضربتُه

دون المعنی ۱۲

---

[1] قوله وما ومن هر دو بمعنی الذی مفرد ومثنی ومجموع ومذکر ومؤنث عاقل وغیر عاقل در وهمه یکساں ست مگر من مختص بذوی العقول باشد وما بغیر آں وگاہے یکے بجائے دیگرے مستعمل می شود ۱۲۔

[2] قوله، ذو۔ در دو معنی مستعمل میشود یکے بمعنی صاحب وآں معرب باشد چنانکه در اسمائے ستہ گذشت۔ دوم بمعنی الذی در لغت خاص بنی طے وآں دریں جا مُراد ست وآں مبنی باشد ومتغیر نه شود مثل جاءنی ذو قام ورائیت ذو قام ومررت بذو قام ومذکر ومؤنث وواحد ومثنی ومجموع وغائب وحاضر درو یکساں ست ۱۲ درایه۔

[3] قوله کقول الشاعر وآں سنان بن الفحل از بنی طے در قصیده که در بحر وافر واقع ست ۱۲ شواهدے۔

[4] قوله، فان الماء الخ قال المبدانی المعنی الماء الذی فیه النزاع ماء ابی وجدی ای ورثتها اباً والبیر المتنازع فیها بیری التی حفرتها وطویتها ۱۲ درایه۔

[5] قوله، حفرته، حفر بالفتح زمین کندیدن وطوی مُدوّر کردن چاه ست بسنگ یعنی چاه من چناں چاہے که کندیده ام او را وچناں چاہے که مدور بسنگ کرده ام او را ۱۲ درایه

[6] قوله، صلته اسم الفاعل آه بسبب دلالت ہر دو بر ثبوت بتقدیر جملهٔ فعلیه سوائے صفت مشبه یعنی صلهٔ الف ولام در صورت مفرد می باشد ودر تقدیر جمله بجهت ایں که ایں الف ولام موصول بالف ولام حرفے که بجز بر مفرد داخل نمی شود مشابهت دارد لهذا صله او اسم فاعل واسم مفعول اختیار نمودند تا هر دو غرض حاصل شود یعنی بجهت مفرد بودن صلهٔ او بر حسب لفظ آنچه بمشابهت او با حرف تعریف میخواهد حاصل شد وجمله بودن صله او بر حسب معنی آنچه اسم موصول بودن او اقتضا کرده است واو کذا فی المنهل ۱۲۔

[7] قوله ویجوز حذف العائد الخ یعنی حذف عائد از صله بحذف لفظ جائز ست مگر در جمله الف ولام حذف قلیل می باشد زیراکه در موصولیت او خفاست وضمیر یکے از دلائل موصولیت اوست وہمچنیں حذف ضمیر منفصل واقع لیس الا نیز جائز نیست مثل الذی ما ضربت الّا ایاه زیراکه اگر حذف کرده شود حذف ضمیر منفصل معلوم نه شود باحتمال ایں که محذوف ضمیر متصل قبل الا است دریں هنگام غرضیکه برائے آں ضمیر منفصل آورده بودند فوت خواهد شد ۱۲ درایه شرح هدایة النحو۔

[8] قوله ان کان مفعولاً یعنی حذف عائد لفظا از صله جائز ست اگر عائد مفعول به باشد نه فاعل که حذفش جائز نیست وہمچنیں جائز ست حذف مرفوع بشرطیکه مبتدا باشد وخبرش جمله وظرف نبود ونیز جائز است حذف مرفوع بعد ای وبسبب طول صله او مثل آیت کریمه وَهُوَ الَّذِىْ فِى السَّمَآءِ اِلٰهٌ وَّفِى الْاَرْضِ اِلٰهٌ وچنیں است حال مجرور نیز بشرطیکه بحرف جر متعین مجرور باشد مثل آیت کریمه اَنَسْجُدُ لِمَا تَاْمُرُنَا ای به یا باضافت صفت ناصبه تقدیراً مجرور بود مثل الذی انا ضارب ای ضاربه ۱۲ د۔

واعلم انّ ايًّا[1] وايّةً معربة الا اذا حُذِفَ[2] صدرُ صِلَتِها كقوله تعالى ثمّ لننزعنَّ من
(اباز بركشيم از هر امتے آں را) (اي صلة كلمة اي ١٢)

كلّ شيعةٍ ايُّهم اشدُّ على الرحمن عِتيًّا اي هو اشدُّ **فصل** اسماء الافعال هو
(از ايشان جرأت كننده ترست بر خدا — خدا از روئے نافرمانی ١٢ فتح الرحمن) (رابع ١٢)

كلّ اسمٍ[3] بمعنى الامر والماضي نحو رُوَيدَ زيدًا اي امهِلْهُ وهيهاتَ زيدٌ اي بعد او كان
(وضعاً ١٢)

على وزن فعالِ بمعنى الامر وهو من الثلاثي قياسٌ كنزالِ بمعنى انزِلْ وتراكِ بمعنى اترك
(اي قياسي اذ ذو — الكائن ١٢) (قياس)

ويلحق به فعالِ مصدرًا معرفةً[4] كفجارِ بمعنى الفجور او صفةً للمؤنّث نحو يا فساقِ
(حال كونه ١٢) (حال كونها صفة ١٢ مختصة بالنداء ١٢) (زن نافرمان از حكم خدا ١٢)

بمعنى فاسقةِ ويا لكاعِ بمعنى لاكعةِ او علمًا للاعيان المؤنّثة كقطامِ وغلابِ وحضارِ وهذه
(علمان للمؤنث ١٢) (نام ستاره ١٢)

الثلاثة ليست من اسماء الافعال وانما ذكرت ههنا للمناسبة[5] **فصل** الاصوات[6] كلّ
(خامس ١٢)

لفظٍ حُكِيَ به صوتٌ كغاقِ لصوت الغراب او صُوِّتَ[7] به البهائم[8] كنَخٍ لاناخة البعير **فصل**
(اللام بمعنى عند ١٢) (چارپايها ١٢) (فرد خوابانيدن شتر ١٢ ص) (سادس ١٢)

۱ـ قوله ايًّا وايّةً معربة زيرا كه اضافت دريں هر دو بجانب مفرد لازم ست واضافت مانع بنا ست بسبب نازل كردن مقام تنوين كه منافى بنا ست پس ايراد نخواهد شد بحيث كه لازم الاضافة سوئے جمله است زيرا كه اضافت عهده مانعة بنا است نه رافعه ١٢ درايه۔

۲ـ قوله حذف صدر صلتها بشرطيكه صدر صله ضمير راجع بجانب موصول بود دريں هنگام مبنى بر ضم خواهد بود وجه بنا اينكه بسبب حذف بعض صله كه مبين وموضح موصول ست نقصان عارض گشته پس از ضمه كه اقوى حركات ست جبر نقصان مذكور نموده شد مثل ايهم اشد كسے كه ايهم بضم خوانده ١٢ درايه

۳ـ قوله كل اسم الخ اي وضعاً از قيد اسم نفس امر وماضى خارج شد كه اسما نيستند واز لفظ وضعاً ضارب امس در زيد ضارب امس زيرا كه بر ماضى بقرينه دلالت مى كند نه وضعا ١٢۔

۴ـ قوله معرفة زيرا كه قول عرب فجار القبيحة بسبب معرف بلام بودن صفت فجار بر معرفه بودن او دلالت مى نمايد ١٢ درايه۔

۵ـ قوله للمناسبة بينها وبين افعال التي من اسماء الافعال عدلاً ووزنًا ولذا ألحقت في البناء۔

۶ـ قوله الاصوات بسبب قائم بودن اينها مقام اسمائيكه دراں تركيب نيست مبنى شدند سوال اصوات وقت تركيب چرا مبنى شدند واسمائے حروف مثل باد تا كه اسامى ب وت اند برائے چه معرب گشتند جواب اسمائے حروف مثل رجل برائے مسميات خود موضوع هستند پس وقت تركيب مستحق اعراب خواهند شد بخلاف اصوات كه از اينها وقت تركيب مسمى اراده كرده نميشود بلكه حكايت صوت مراد ميگيرند ١٢ درايه۔

۷ـ قوله او صوت به البهائم مثلاً قيد مثلاً برائے آں افزوده شد تا تعريف آں آوازها را كه برائے پرندگان بلكه برائے بعض افراد انسان مثل كودكاں ومردم ديوانه مى نمايند شامل باشد ١٢ درايه شرح هداية النحو۔

۸ـ قوله البهائم اے لزجرها ودعائها وخشيتها او وحشتها وغير ذلك ١٢ درايه۔

لعـ يعنى لفظے كه باو آواز حكايت كرده شود خواه آواز حيوانات باشد خواه جمادات ١٢۔ عـه زن خوار ولئيم وبنده نفس ١٢ صراح۔

سـ بان يصوّت به الانسان تشبيهاً بصوت الغراب ١٢ درايه عـ بفتح تا در حجازيه وكسر او در بنى تميم وبضم در لغت بعضے ١٢۔

المرکبات کل اسم رکب من کلمتین لیست بینهما نسبۃ فان تضمن الثانی حرفا یجب بناؤهما علی الفتح کاحد عشر الی تسعۃ عشر الا اثنی عشر فانها معربۃ کالمثنی وان لم یتضمن ذلک ففیها لغات افصحها بناء الاول علی الفتح واعراب الثانی غیر منصرف کبعلبک نحو جاءنی بعلبک ورأیت بعلبک ومررت ببعلبک **فصل** الکنایات هی اسماء تدل علی عدد مبهم وهی کم وکذا او حدیث مبهم وهو کیت وذیت واعلم ان کم علی قسمین استفهامیۃ وما بعدها منصوب مفرد علی التمییز نحو کم رجلا عندک

برای تحصیل خفت ۱۲ — دراصل احد وعشر بود ۱۲ — باشد ۱۲ — از اصوات — جزء ثانی — ای حرفا ۱۲ — صالح ۱۲ — جرے بینک وبین مخاطبک ۱۲ — الدالۃ علی الاستفهام ۱۲

۱ے قولہ المرکبات، در المرکبات لام جنس ست پس معنی جمعیت باطل شد و ترکیب المرکب کل اسم صحیح گشت و یحتمل کہ لام عہد باشد پس تقدیر این کہ ہذا فصل المرکبات المذکورۃ فی حصر المبنیات وکل اسم مبتداء خبرش محذوف ای کل اسم رکب الخ فهو مرکب ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۲ے قولہ من کلمتین۔ واسمین نہ گفت تا مثل بخت نصر وسیبویہ داخل ماند چراکہ جزو ثانی اول فعل ست وجزو ثانی ثانی صوت ۱۲ درایہ۔

۳ے قولہ لیست بینهما نسبۃ اے اصلا یعنی نہ نسبت اسناد باشد ونہ اضافت ونہ عمل ونہ افادت کدامے معنی پس مثل تابط شرا کہ دراں سبب بناء ترکیب نیست بلکہ جملہ بودن ست وآں خارج از بحث ست وعبداللہ وزید والنجم علم خارج شد ۱۲ درایہ۔

۴ے قولہ، یجب بناؤهما۔ بنائے جزو اول بجہت ایں کہ در وسط ست ووسط محل اعراب نیست وبناء جزو ثانی بسبب آنکہ متضمن حرف ست پس اصل احد عشر احد وعشر بودہ برائے فرق میان امتزاج دو اسم وترکیب آنہا واو محذوف شد ۱۲ درایہ۔

۵ے قولہ کالمثنی۔ یعنی چنانکہ مثنی معرب است ہمچنین جزو اول ایں کلمہ نیز معرب ست بسبب مشابہت او با مضاف از جہت حذف نون زیراکہ حذف نون از احکام اضافت ست پس برائے حکم او معرب دادہ شد وجزو دوم او مبنی ست کہ متضمن حرف نمودہ است ۱۲ درایہ۔

۶ے قولہ، الکنایات ای بعض ما یکنی بہ کہ مبنی ہستند نہ تمامی کنایات زیراکہ بعضے معرب نیز باشد مثل فلان وفلانۃ کنایت از اعلام ۱۲ درایہ۔

۷ے قولہ عدد مبهم ای متوسط بین القلیل والکثیر من احد عشر الی تسعۃ وتسعین دون القلیل ما دون العشرۃ والکثیر من المائۃ الی ما فوقها لئلا یلزم الترجیح بلا مرجح ۱۲ اد ۸ے قولہ کم وکذا وجہ بنائے کم استفهامیہ تضمن او معنی الاستفهام را ودر کم خبریہ حمل بر کم استفهامیہ ودر کذا ترکیب از دو مبنی کہ کاف وذا باشد یا وضع ہر دو مثل وضع حرف کہ دو حرف باشد ۱۲ درایہ بزیادہ۔

۹ے قولہ کیت وذیت بفتح التاء والکسر فیهما چنیں وچنین ۱۲ اصراح وگاہے مضموم ہم میباشد وہر دو مستعمل نمی شود مگر بواو عطف مثل قال فلان کیت وذیت ۱۲ تکملہ

ع وہمچنین از عرب مسموع شد ۱۲ منہل للعہ اصلا لا فی الحال ولا قبل الترکیب ۱۲ ش۔

ص بعلت یافتہ شدن دو سبب کہ علمیت وترکیب باشد ۱۲۔

وخبريّةٌ[عه] وما بعدها مجرورٌ مفردٌ نحو كم مالٍ انفقتُهٗ او مجموعٌ[1] نحو كم رجالٍ لقيتهم ومعناه

مرة ١٢ — اخرى ١٢ — لفظ ١٢ كم خبريه ١٢ اے لفظ

التكثير وتدخل[2] من فيهما تقول كم من رجلٍ لقيتهٗ وكم من مالٍ انفقتهٗ وقد يحذف

اى انشاء التكثير ١٢ — البيانيه ١٢

التمييز لقيام[3] قرينةٍ نحو كم مالك اى كم دينارا مالك وكم ضربتُ اى كم ضربةً ضربتُ

لام بمعنى عند ١٢ — نظير كم استفهاميه ١٢ — مثال خبريه ١٢

واعلم انّ كم في الوجهين[لله] يقع منصوبًا اذا كان بعده فعلٌ غيرُ[4] مشتغلٍ عنهُ بضميره

او شبهه ١٢ — اى غير معرض ١٢ — او متعلقه ١٢ اش

نحو كم رجلًا ضربتُ وكم غلامٍ ملكتُ مفعولًا[5] به ونحو كم ضربةً ضربتُ وكم ضربةٍ

ضربتُ مصدرًا وكم يومًا سرتُ وكم يومٍ صمتُ مفعولًا فيه ومجرورًا اذا[6] كان قبله حرف

اى مفعولًا مطلقًا ١٢

---

[1] قوله او مجموع آه وجه مجرور ومفرد بودن تمیز کم خبریه اینکه ہرگاه کم خبریه برائے تکثیر بود مشابه عدد کثیر صریح مثل مائة و الف گردید تمیز عدد صریح کثیر مجرور ومفرد می باشد وہمچنین تمیز چیزے که مشابه او باشد مجرور مفرد خواہد بود ووجه مجموع بودن تمیز این که کم خبریه در تصریح کثرت مثل عدد صریح الکثرة نیست لہذا برائے نیابت از معنی صراحت تمیزش جمع آوردند ١٢۔

[2] قوله وتدخل من فیهما اے جوازاً یعنی من بیانیه جوازاً در تمیز ہر دو می آید پس تمیز ہر دو بجر خواہد بود وفرق از قرینه مقام معلوم خواہد شد واین وقتی است که فعل متعدی فاصل فیما بین تمیز وکم نباشد ورنه آمدن من بیانیه واجب بود تا تمیز بمفعول مشتبه نشود مثل کَمْ اَہْلَکْنَا مِنْ قَرْیَةٍ وکَمْ اٰتَیْنَا مِنْ اٰیَةٍ ١٢ اد

[3] قوله لقیام قرینة آن بودن بعد کم استفهامیه وخبریه اسم مرفوع با فعل یا پس استفهامیه جمع مثل کم لک غلمانا درین صورت سه گانه تمیز محذوف خواہد شد ومعنی کم لک غلمانا کم نفسا لک فی حالة کونهم غلمانا عامل در حال جار مجرور است وہمین ست مذہب بصریه پس نزد شان کم غلمانا لک جائز نباشد مگر بر مذہب اخفش که بجواز تقدیم حال بر عامل او که ظرف باشد قائل ست درست خواہد بود کذا فی المنہل ١٢۔

[4] قوله غیر مشتغل عنه احتراز ست از مثل کم رجلا او رجل ضربته، وقتیکه کم را مبتدا گردانند وبعدا وفعل غیر مشتغل مقدر نه نمایند ١٢ درایه۔

[5] قوله مفعولاً به، خبر یکون محذوف است وہمچنین مصدراً ومفعولاً فیه ومبتدأ وخبراً بسبب عطف اینها بر مفعولاً به تقدیر عبارت ویکون کم فی ہذین المثالین مفعولاً به آه۔ ومے تواند که نصب مفعولاً به بنا بر حالیت از ہر یک کم رجلاً وکم غلام ونصب مصدراً بنا بر حالیت از کم ضربة وکم ضربة و نصب مفعولاً فیه بنا بر حالیت از کم یوماً وکم یوم باشد واین وجه به نسبت وجه اوّل وجیه است چه درین وجه سلامت از حذف ست بخلاف وجه اول ومجروراً مفعول به یقع ست بسبب عطف او بر منصوباً وہمچنین مرفوعاً وچوں مفہوم منصوب وجودی ست لہذا بر مرفوع مقدم گشت وظرفیت ومصدریت کم باعتبار تمیز اوست ١٢ اش۔ فائده۔ بدان که از لفظے که برائے مخاطب بود پس کم استفهامیه ضرور ست فعل باشد یا غیر او نه برائے متکلم مثل کم رجلاً ضربت بصیغه مخاطب وکم مالاً عندک زیرا که استفهام از نفس خود معنی ندارد وآنکه پس خبریه بود برائے متکلم باشد فعل بود یا غیر او نه برائے مخاطب زیرا که این کم برائے انشائے معنی تکثیر بود ومناسب آن متکلم باشد مثل کم مال انفقت بصیغهٔ متکلم وکم مال عندی ١٢۔

[6] قوله اذا کان قبله، آه سوال کم صدارتِ کلام خواہد وآں وقت بودن حرف جر خواه مضاف بر سر او زائل شد جواب چوں فیما بین حرف جار ومجرور ومضاف ومضاف الیه اتحاد جزئیت مے باشد صدارت او بسوئے جار ومضاف منتقل شد ١٢ درایه۔

عه اى تمیز کم خبریه واستفهامیه ١٢ ــه محلاً وکذا مجرورا ومرفوعاً ١٢ لله اى فی الاستفهام والخبر ١٢۔

جرٍّ او مضافٌ نحو بكم رجلاً مررتَ وعلى كم رجلٍ حكمتُ وغلامَ كم رجلاً ضربتَ

ومالَ كم رجلٍ سلبتُ ومرفوعًا اذا لم يكن شيئًا من الامرين مبتدأً ان لم يكن ظرفًا نحو

كم رجلاً اخوك وكم رجلٍ ضربته وخبرًا ان كان ظرفًا نحو كم يومًا سفرُك وكم شهرٍ

صومي **فصل** الظروف المبنية على اقسامٍ منها ما قُطِع عن الاضافة بان حُذِف

المضافُ اليه كقبلُ وبعدُ وفوقُ وتحتُ قال الله تعالى لِلّٰهِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ اي

من قبل كلِّ شيئٍ ومن بعد كلِّ شيئٍ هٰذا اذا كان المحذوف منويًّا للمتكلم والا لكانت

معربة وعلى هٰذا قرئ لِلّٰهِ الامر من قبلٍ ومن بعدٍ وتسمّى الغايات **ومنها** حيثُ

۱؎ قوله، الظروف یعنی ظروف که معدود از مبنیات اند، وتعبیر نموده شد از انها وقت شمار ببعض ظروف پس احتیاج بجانب ذکر بعض نخواهد افتاد ۱۲ اش ۲؎ قوله، منها ما قطع عن الاضافة وجه بنائے تضمن اینها معنی حرف اضافت است ونیز تشبیه با حرف در احتیاج سوئے مضاف الیه وبنا برضمه برائے جبر نقصان که بحذف مضاف الیه باینها راه یافته ۱۲ اشرح هداية النحو۔

۳؎ قوله، کقبل وبعد آه همچنیں چیزیکه مشابه او باشد مثل امام بفتح اول وقدام بضم اول وتشدید دال هردو بمعنی پیش وورا، بالمد بمعنی پس و پیش وآں از اضداد ست وخلف بمعنی پس واسفل ودون واول بمعنی قبل وغیراو وجه بنائے اینها تضمن اینهاست حرف را مثل تضمن این همزهٔ استفهام را وقائم مقام اینها الفاظے ست که ظروف نیست لیکن بسبب کثرتِ استعمال خود با ظروف تشبیه داده شده اند مثل حسب چنانکه گوئی افعل هذا حسب اے حسبک وازیں قول افعل هذا لاغیر مراد ست ومثل حسب لاغیر ولیس غیر ست در قطع اضافت وبنا برضم ۱۲۔

۴؎ قوله والا لکانت آه ای وان لم یکن المحذوف منویا للمتکلم بل یکون نسیًا منسیًا اوکان واضیف الیه مذکورًا ۱۲۔

۵؎ قوله، الغايات بسبب غایت بودن اینها در نطق بعد حذف مضاف الیه بلا عوض ۱۲۔

۶؎ قوله حیث برائے مکان ست واخفش گفته که گاهے برائے زمان هم مستعمل می شود مثل اجلس حیث زید جالس" یعنی بنشیں در زمانیکه زید نشینده ست کذا فی عبد الرحمٰن

ع؎ ای بناءها مقطوعة عن الاضافة ۱۲ ع؎ مع التنوين لزوال علّة البناء ۱۲۔

بُنِيَت تشبيهًا لها بالغايات لملازمتها[1] الاضافة الى الجملة في الأكثر[2] قال الله تعالى

(بپایہ کشیم ایشاں را کل ہلاک ازاں راہ کہ ندانند ۱۲)

سَنَسْتَدْرِجُهم مِن حيثُ لا يعلمونَ وقد يضافُ الى المفرد كقول الشاعر ع اما ترى[3]

(فتح الرحمن ۱۲)

حيثُ سُهيلٍ طالعًا ؛ اى مكان سهيل ــــــــــ فنجيثُ هذا

بمعنى مكان وشرطه[4] ان يضاف الى الجملة[5] نحو اجلِس حيث يجلِس زيدٌ ومنها

(فى الاستعمال الغالب ۱۲) (الفعلية ۱۲) (او اسمية كاجلس حيث زيد جالس ۱۲)

اذا وهى للمستقبل واذا دخلت على الماضى[6] صار مستقبلًا نحو اذا جاء نصرُ الله و

(غالبًا ۱۲) (وقتیکہ بیاید نصرت خدا ۱۲)

فيها[7] معنى الشرط ويجوز ان تقعَ بعدها الجملة الاسمية نحو اتيك اذا الشمسُ طالعة

(لعدم وضعها للشرط ۱۲)

---

۱ قوله لملازمتها الاضافة الى الجملة معنى لا لفظًا اما اول پس معنى اجلس حيث زيد جالس اجلس مكان جلوس زيد ست وثانى يعنى عدم الاضافة لفظًا پس بسبب آنكہ مضاف بجانب جملہ در حقيقت مضاف بجانب مصدر ست كہ جملہ او را تضمن نمودہ پس اضافت حيث بجانب جملہ مثل لا اضافت گرديد ومشابہ بغايات مقطوع الاضافہ شد مبنى بر ضم گشت كذا فى الشرح ۱۲۔

۲ قوله فى الاكثر اى فى الاستعمال الاكثر يعنى اضافت بجانب جملہ اكثر ست از روئے استعمال وگاہے ثائے او مفتوح مى شود وگاہے مكسور وگاہے يائے او بواؤ بدل مى گردد وگفتہ مى شود حوث ۱۲ كذا فى الرضى۔

۳ قوله اما ترى آه وآخره نجم يضئ كالشهاب ساطعا حيث دريں بيت مضاف بجانب سہيل كہ مفرد ست وآں نادرست دريں ہنگام نزد بعضے معرب ست كہ علت بنا كہ اضافت سوئے جملہ باشد موجود نيست واشہر ايں كہ مبنى ست بنا براں كہ حيث مفعول بہ ترے باشد چنانكہ بعضے تصريح كردہ اند كہ حيث لازم الظرفية نيست پس در بيت مفعول ترى باشد اى مكان سہيل چنانكہ در كريمہ الله اعلم حيث يجعل رسالته وايں بنا برآں ست كہ نجم بجر بود بدل از سہيل وظاہر ايں است كہ حيث بر ظرفيت خود باقى ست ونجم بہ نصب مفعول بہ ترى از رؤية البصر چنانكہ بعضے از شراح ابيات گفتہ اند پس طالعا حال از سہيل باشد وساطعًا حال از نجمًا تقدير آں كہ شاعر ميگويد برائے كسے اما ترى فى مكان سہيل حال كونہ طالعًا نجمًا يضئ كالشہاب ساطعًا معنى آں كہ آيا نمى بينى در جائے كہ سہيل ستارہ اليت مشہور در حاليكہ آں برآئندہ است ستارہ ديگر را كہ روشن باشد مثل زبانۂ آتش در حاليكہ آں ستارۂ درخشندہ باشد كذا فى العلوى ۱۲۔

۴ قوله وشرطه اى شرط بنائه وبہميں جہت بعضے حيث را در حالت اضافت بجانب مفرد بسبب زوال علت بنا كہ اضافت بجانب جملہ باشد معرب گردانند ۱۲ عبد الرحمن ۵ قوله الى الجملة لاحتياجه اليها بتعين معناها كاحتياج الموصول الى ما يتم به لانه موضوع لمكان يقع فيه النسبة ۱۲۔

۶ على الماضى۔ گاہے در ماضى مستعمل شود بے آنكہ مستقبل گرديدہ باشد مثل حتى اذا ساوى بين الصدفين ۱۲ درايہ۔

۷ قوله وفيها معنى آه يعنى در اذا كہ برائے مستقبل است معنى شرط بود وايں اكثر است وگاہے استقبال بجانب ماضى خارج مى شود چنانكہ در قول بعض اذا برائے مستقبل مى آيد وگاہے برائے استمرار زمان مى آيد مثل واذا قيل لهم لا تفسدوا فى الارض قالوا انما نحن مصلحون يعنى ہرگاہ برائے شان گفتہ مى شود كہ در زمين فساد مكنيد عادت مستمرۂ شان بود كہ مے گفتند ما يان جز اصلاح كنندگان نيستم وگاہے از شرطيت خارج مى شود ۱۲ درايہ ۸ قوله الشرط وهو ترتيب مضمون جملة على الاخرى فتضمنت بمعنى حرف الشرط وهو وجه آخر لبنائها ۱۲ درايہ۔

والمختار[1] الفعلية نحو آتيك إذا طلعت الشمس وقد تكون[2] للمفاجأة فيختار بعدها المبتدأ نحو خرجت[3] فإذا السبع واقفٌ (بمعنى ناگاه ۱۲) ومنها[4] إذ وهي للماضي وتقع بعدها (اگرچه در مستقبل در آید ۱۲) الجملتان الاسمية والفعلية نحو جئتك إذ طلعت الشمس وإذ الشمس طالعةٌ ومنها أين[5] وأنّى للمكان بمعنى الاستفهام نحو أين تمشي وأنّى تقعد وبمعنى[6] الشرط نحو أين (الكائنتان ۱۲) (حال كونهما متلبستين ۱۲) تجلس أجلس وأنّى تقم أقم ومنها متى للزمان شرطًا أو استفهامًا نحو متى تصم أصم (مثال الاول ۱۲) (هردو تمییز باشند یا حال ۱۲) ومتى تسافر ومنها كيف[7] للاستفهام حالًا نحو كيف أنت أي في أيّ حالٍ أنت (مثال الثاني ۱۲) ومنها أيّان[8] للزمان استفهامًا نحو أيّان يوم الدين ومنها مذ[9] ومنذ بمعنى (مبني بر سكون مبني بر ضم ۱۲)

---

[1] قوله والمختار الفعلية یعنی فعلیه خواه مبدا بماضی باشد خواه بمضارع واول بسیار است وچوں اذا موضوع برائے شرط نیست بودن فعل پس او مختار ست نه واجب ۱۲ منهل ودرایه۔

[2] قوله وقد تكون للمفاجاة آه در اذا فجائیه سه قول ست اوّل آنکه ظرف ست واین قول اخفش ومختار ابن مالک ست دوم آنکه ظرف مکان ست واین قول مبرد ومختار ابن عصفور ست سوم آن که ظرف زمان واین قول زجاج ومختار زمخشری است ۱۲۔

[3] ای بیروں شدم پس ناگاه درنده ایستاده شده است ۱۲۔

[4] قوله ومنها اذ آه وبرائے مفاجاة هم می آید نص کرده است بر وسیبویه وآں پس لفظ بینا وبینما در آید ۱۲ منهل۔

[5] قوله واین وانی آه وبنائے این بر حرکت نه بر سکون بسبب احتراز از اجتماع ساکنین وبر فتح بسبب ثقیل دانستن ضم وکسر پس یا، کذا فی المنهل۔

[6] قوله وبمعنی الشرط وانی بمعنی کیف نیز آید ووقتیکه پس فعل باشد مثل آیه کریمه فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ اے کیف شئتم ۱۲ درایه۔

[7] قوله کیف قائم مقام ظروف ست وظرف نیست ومعنی او سوال از حال ست وبالفظ ما نزد بصریه در شرط مستعمل می شود ونزد کوفیه مطلقًا وبدلیل عمل او در حال ظرف مکان ست نحو کیف زید ضاحکًا مثل این زید قائم ۱۲ عبد الرحمن ودرایه۔

[8] قوله ایّان للزمان استفهامًا مثل متی استفهامیه مگر متی در ماضی ومستقبل هردو مستعمل می شود وایان اختصاص بمستقبل دارد وبجز امور عظام در دیگر چیزے استعمال نمے پذیرد وکسرهٔ همزه ایان لغت سلیم ست واندلسی گفته که کسرهٔ نون او لغت ست وبسبب همسائیگی او بالف فتحه اولیٰ ووجه بنائے او تضمن او ست معنی حرف استفهام را چناں که در کیف ومتی وغیره ۱۲ منهل ودرایه۔

[9] قوله مذ ومنذ باوجودیکه مُذ فرع ست ومنذ اصل که تصغیر مذ منیذ آمده وآں اشیاء را سوئے اصل مے برد مگر بسبب مقصود بودن بجهت خفت بر منذ مقدم نموده شد ووجه بنائے این هردو وقتیکه اسم باشند مشابهت آنهاست بامُذ ومنذ حروف جاره یا بودن وضع مذ مثل وضع حرف وحمل مُنذ بر مُذ یا مشابهت اینها بغایات در قطع اضافت معنویه لیکن اینها همیشه مبنی مے آیند که مقطوع از اضافت معنوی مے باشند بخلاف غایات ۱۲ درایه ورضی۔

ع وجه بنا وضع او مثل وضع حرف باشد ۱۲ ـ قوله فی ای حال ای فی ای صفة من الصحة والمرض وغیره ۱۲ درایه ع للمفاجاة آه ای برائے ناگهاں بودن چیزے ۱۲ للعـ دریں هنگام پس او مفرد معرفه خواهد بود ۱۲ درایه ـ کدام وقت روز پاداش است ۱۲ ـ لیستعملان لمعنیین احدهما بمعنی آه ۱۲ درایه۔

اَوَّلُ[1] المدة ان صلح جواباً لمتٰى نحو ما رأيتُهٗ مذ او منذ يوم الجُمعةِ فی جواب من قال

متٰى ما رأيتَ زيداً ای اول مدة انقطاع رؤيتی اياه يوم الجمعة وبمعنٰی جميع[2] المدة ان صلح

جواباً لكم نحو ما رأيتُهٗ مذ او منذ يومان فی جواب مَنْ قال كم مدةً ما رأيتَ زيداً ای

جميع مدة ما رأيتهٗ يومان ومنها لَدٰى ولَدُنْ[3] بمعنٰی عِنْدَ نحو المال لَدَيكَ والفرق بينهما

اَنَّ عند لا يشترط[4] فيه الحضور ويشترط ذلك فی لدٰى ولدن[5] وجاء فيه لغات اُخر لَدْنِ

وَلُدُنَ ولَدَنْ ولَدُ[6] ولُدْ ولُدُ ومنها قط[7] للماضی[8] المنفی نحو ما رأيته قط ومنها عوضُ[9]

(حواشی السطور: ثانيهما ۱۲ — بالف مقصوره ۱۲ — ای عندک ۱۲ — استعمالا ۱۲ — بنون ۱۲ — دال ۱۲ سكون لام وبضم بضمتين — عموماً ۱۲ — المنهی الضاد ۱۲ مثلث)

---

[1] قوله اول المدة ای مدة الزمان الذی بعدہما ۱۲ كذا فی المنهل۔

[2] قوله جميع المدة۔ بریں تقدیر پس او متعدد یعنی زمان مقصود ما بعد متلبس بالعدد باشد ۱۲ منهل۔

[3] قوله بمعنی عند آہ مگر لدن ولغات او را معنی ابتدا لازم ست وبہمیں جہت او را مع لغات لفظ من لازم مے باشد ملفوظ بود وایں اکثر ست یا مقدر پس لدن ولغات او بمعنی من عند خواہد بود ولدی بمعنی عند است واو را معنی ابتدا لازم نیست ۱۲ رضی۔

[4] قوله لا يشترط فيه الحضور تا ایں کہ گفتہ می شود المال عند زید اگرچہ مال نزدیک زید نباشد بلکہ در خزانہ باشد والمال لدی زید وقت بودن مال نزدیک زید نہ در خزانہ پس عند عام باشد بہ نسبت لدی واخوات او ۱۲ درایہ۔

[5] قوله لدی ولدن مبنی بودن اینہا بسبب وضع بعض لغات اینہا مثل وضع حروف ومحمول بودن ما بقی بروے ۱۲ درایہ۔

[6] قوله لد بفتح لام وسکون دال وگاہے لدْ مثل مذ ہم آمدہ است وایں نہایت قلیل ست ۱۲۔

[7] قوله قط افصح لغات در قط فتح قاف وتشدید طائے مضمومہ است وگاہے قاف او در ضم تابع طاے آید وگاہے بتخفیف طا بالضم وسکون او مبنیا شد ۱۲ منهل۔ [8] قوله للماضی المنفی نفی خواہ لفظاً باشد مثل ما رأيته الخ وخواہ معنی نحو ہل رأيت ذئباً قط وگاہے در اثبات ہم مستعمل می شود مثل كنت اراہ قط ای دائماً وقط مخففہ مبنی است بجہت وضع او مثل وضع حروف ودیگراں بسبب مشابہت با او یا تضمن آنہا یا لام تعریف را زیرا کہ بر زمان معین دلالت مے نمایند ۱۲ درایہ [9] قوله عوض بضم الضاد وبفتح بلا تنوین ہرگز وہو فی تاکید النفی للمستقبل من الزمان كما ان قط للماضی من الزمان يقال عوض لا افارقك یعنی ہرگز جدا نہ شوم از تو كما تقول قط ما فارقتك ہرگز جدا نہ شدم از تو عوض را در ماضی وقط را در مستقبل استعمال نہ کنند ۱۲ صراح ومبنی بودن او بر ضم بجہت ایں کہ او مثل قبل وبعد مقطوع الاضافت ست چرا کہ با مضاف الیہ اعراب او جائز ست چنانکہ گفتہ می شود لا آتيك عوض العائضين اے دہر الداہرین معنی آں نخواہم آمد در خانہ تو در روزگار گزراں شدہ ۱۲۔

ع بضم لام وسکون دال وکسر نون وفتح نون نیز ۱۲۔ عہ بفتحتین وسکون نون وبکسر دال نیز ۱۲۔

للعہ ای مدة الزمان الذی بعدہما ۱۲ احمد۔

للمستقبل المنفي نحو لا اضربه[1] عوض واعلم انه اذا اضيف الظرف الى الجملة او الى[2] اذ جاز
على سبيل الاستغراق ١٢ — التي ليست مشبهة ١٢ — خواه اسميه باشد خواه فعليه ١٢

بناؤها على[3] الفتح كقوله تعالى هٰذا يومُ ينفعُ[س] الصّٰدقين صدقُهم وكيومئذٍ وحينئذٍ
بر قرأت فتح

وكذلك[ع] مثل وغير مع ما وأن وأنّ تقول ضربته مثل ما ضرب زيد وغير أن ضرب
مفتوحة مثقلة — كلمة ١٢ — مقرونة اي مضافة الى احدهما ١٢

زيد و منها امسِ[4] بالكسر عند اهل الحجاز والخاتمة في سائر احكام الاسم ولواحقه
اي باقي ١٢

غير الاعراب والبناء وفيها فصول **فصل** اعلم[5] ان الاسم على قسمين معرفة ونكرة المعرفة
عشرة ١٢ — اول ١٢

اسم وضع لشيء[6] معين وهي ستة اقسام المضمرات والاعلام والمبهمات اعني اسماء[7] الاشارات
بالاستقراء ١٢

---

[1] قوله، لا اضربه عوض ای لا اضربه، دهراً معنی آں نخواهم زد اورا در روزگار گزران شدها ١٢ درایه۔

[2] قوله، الی اذ یعنی ظروف هرگاه بجانب جمله یا بجانب اذ که مضاف بسوئے جمله باشد مضاف شوند بنائے شان بر فتح جائز ست برائے خفت مثل من خزیِ یومئذٍ ای یوم اذ کان کذا بر قرأت فتح میم ومبنی بودن اینها بر فتح بجهت اضافت بجانب جمله که در حکم عدم اضافت ست پس در قطع مثل غایات باشند ١٢

[3] قوله علی الفتح لاکتساب بنائها من المضاف الیه المبنی ولو بواسطة کما فی اذ لان الجملة من حیث هی هی مبنیة ١٢ درایه۔

[4] قوله، امس بمعنی دی کو نزد بعضے مبنی بر کسر ومعرفه است ونزد بعضے معرب ومعرفه وهرگاه مضاف شود یا بر والف ولام در آید یا نکره نموده شود بالاتفاق معرب باشد گفته می شود مضی امسنا ومضی الامس المبارک وکل غد صائر امسا ١٢ صراح۔

[5] قوله، اعلم ان آه چوں در مبنیات ذکر معرفه در آمده لهذا ذکرش پس مبنیات مناسب شده بسبب مقصود اصلی وکثیر الاستعمال بودن معرفه بر نکره مقدم گردید ١٢ درایه

[6] قوله لشیٔ معین عام ازیں که فرد معین باشد مثل زید والرجل یعنی رجل معهود خارجی وانا وانت یا جنس معین مثل اسامه که علم جنس اسد است یا اسد محلی بلام جنس یا جملهٔ معینه از کل افراد جنس یا بعض فرد مثل معرف بلام استغراق وجمع معهود ١٢ درایه۔

[7] قوله، اسماء الاشارات والموصولات چوں اسم اشاره بدون اشاره حسی سوی مشار الیه وقت تلفظ متکلم نزد مخاطب مبهم مے باشد وهمچنیں موصولات بدون صله لهذا هر دو بمبهم نامیده شدند ١٢ درایه۔

[س] بر قرأت ایں روزیست که نفع کند راست گویاں را راستی ایشان ١٢۔

[ع] ای بجانب لفظ اذ که از ظروف ست ١٢ احمد۔

والموصولات والمعرّف[۱] باللام والمضاف الى احدها اضافة[۷] معنوية[۸] والمعرف بالنداء والعلم[۲]
(اى اسم ۱۲)

ما وضع لشئ[۸] معين لا يتناول غيره بوضع واحد واعرف[۹] المعارف المضمر المتكلم[۱۰] نحو انا و
(اى اكملها تعريفا ۱۲) (لامكان الاشتباه فيه ۱۲)

نحن ثم المخاطب نحو انت ثم الغائب نحو هو ثم العلم ثم[۱۱] المبهمات ثم المعرف باللام ثم المعرف
(لامكان الاشتباه فيه ۱۲)

بالنداء والمضاف[۳] فى قوة المضاف اليه والنكرة[۵] ما وضع لشئ[۶] غير معين كرجل وفرس

فصل اسماء العدد ما وضع ليدل[۱۰] على كمية[۱۱] احاد الاشياء واصول العدد اثنتا عشرة كلمة
(ثان ۱۲)

---

۱ قوله، والمعرف باللام۔ بدانکه الف ولام بر دو قسم ست زائد که برائے تحسین لفظ آید مثل الحسن والحسين واللئيم در قول شاعر مصرعه: ولقد امرّ على اللئيم يسبّنى ؛ وغیر زائد وآں بر دو نوع ست اسمی وحرفی اول اسم موصول ست که مدخول او اسم فاعل واسم مفعول باشد مثل الضارب والمضروب وثانی بر چہار گونہ باشد۔ جنسی[۱] استغراقی[۲] عہد ذہنی[۳]۔ عہد خارجی[۴]۔ اوّل اشارت کند بجانب ماہیت حرفہ قطع نظر از فرد وافراد وحدت وکثرت مثل اہلک الناس الدینار والدراہم وثانی اشارت کند بجانب ماہیت بایں طریق که در جمیع لغویه وعرفیه یافته میشود مثل اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِیْ خُسْرٍ ای جمیع افراد انسان وثالث ایما نماید بجانب ماہیت بایں طریق که در فرد غیر معین که فیما بین متکلم وسامع که در ذہن معہود ست یافته شد چناں که ادخل السوق یعنی در آور بازارے که در ذہن من وتو معہود است ورابع مشیر ست بسوئے ماہیت بایں طریق که در فرد معین که در خارج میان متکلم وسامع معہود ست حاصل گردیده وآں اول منکور مذکور می کنند من بعد ہماں منکور را معرفه اعاده می نمایند مثل کریمه کَمَآ اَرْسَلْنَآ اِلٰی فِرْعَوْنَ رَسُوْلاً فَعَصٰی فِرْعَوْنُ الرَّسُوْلَ واز اقسام معارف اسمی است که معرف بیکے ازیں الف ولام چہارگانه بود ونکره باشد چنانکه عبد الرحمٰن تصریح کرده وعبد الحکیم در تکمله گفته که مدخول الف ولام عہد ذہنی نکره می باشد وبہمیں جہت جملۂ خبریه صفت او می آید ومصنف؁ تعرض بمعرف بمیم ننمود چنانکه در حدیث آمده است۔ لیس من امبر امصیام فی امسفر زیراکه میم بدل از لام ست در اصل لیس من البرّ الصیام فی السفر بوده ۱۲ یوسفیه ودرایه۔

۲ قوله، والعلم آه خواه منقول باشد مثل افضل خواه مرتجل مثل عمران مفرد باشد مثل زید یا مرکب مثل عبد اللہ اسم باشد مثل عمر یا لقب مثل صدیق خواه کنیت مثل ابو البقا موضوع برائے معنی ذات باشد مثل بشر یا برائے معنی حدث مثل سبحان علم تسبیح یا بمعنی وقت مثل بکرة یا باوزن نمایند مثل فعلان الذی مؤنثه فعلے یا لفظ محض مراد بود مثل سعید کر زیا محض عدد چنانکه ستة ضعف ثلثة ۱۲ درایه۔

۳ قوله، والمضاف فی قوة المضاف الیه یعنی مضاف در مراتب تعریف در قوت مضاف الیه است زیراکه مضاف از مضاف الیه اکتساب تعریف مے کند پس در مرتبه او خواہد بود ایں مذہب سیبویه است ونزد مبرد تعریف مضاف از مضاف الیه انقص مے باشد چراکه او تعریف از مضاف الیه حاصل مے نماید وبہمیں جہت مضاف۔ بجانب مضمر موصوف مے آید وایں ترتیب که مصنف؁ ذکر کرده باعتبار رائے اکثر نحات ست ۱۲ منہل۔

۴ چوں معرف بلام ونداء محتاج تعریف نه بود سوائے علم تعریف ما بقی سابق گزشت لہذا بذکر تعریف علم اختصاص کرد وگفت العلم آه ۱۲۔

۸ سوی غیر ومثل وشبه ونظیر وغیره ۱۲ ۷ زیراکه اضافت لفظی مفید تعریف نباشد ۱۲ ۱۰ لاستحالة الاشتباه فیه عند المخاطب ۱۲۔

۵ قوله والنكرة قبول کردن حرف تعریف خواه در آمدن رُبّ یا کم خبریه بر دیا بودن حال خواه تمیز یا اسم لا بمعنی لیس از علامات نکره است ۱۲ اش۔

۶ چوں اسماء عدد اکثر بنکره تفسیر کرده می شوند لہذا ذکر آنہا پس نکره مناسب شد ۱۲ درایه۔

۱۱ ای مقدار افرادہا۔ ای المعدودات فیدخل فی الحد الواحد والاثنان ۱۲ درایه

واحدةٌ الی عشرة ومائةٌ والفٌ واستعمالُهٗ من واحدٍ الی اثنین علی القیاس[1] اعنی للمذکر
دما عدا تلک الکلمات تتولد منہا ۱۲

بدون التاءِ وللمؤنث بالتاء تقول فی رجل واحدٌ وفی رجلین اثنان وفی امرأةٍ واحدةٌ وفی
بصیغة الخطاب ۱۲ — بدون التاء ۱۲

امرأتین اثنتانِ وثنتانِ ومن ثلثةٍ الی عشرة علی خلافِ القیاسِ اعنی للمذکر[2] بالتاءِ تقول
بالتاء — والاصل

ثلثة رجالٍ الی عشرة رجالٍ وللمؤنثِ بدونہا تقول ثلث نسوة الی عشر نسوة وبعد العشرة

تقول احد[3] عشر رجلًا واثنا عشر رجلًا وثلثة[4] عشر رجلًا الی تسعة عشر رجلًا واحدی
بتانیث الجزء الاول ۱۲ — بتذکیر الجزء الثانی ۱۲

عشرة امرأةً واثنتا عشرة امرأةً وثلث عشرة امرأةً الی تسع عشرة امرأة وبعد ذلک تقول
بتانیث الجزء الثانی ۱۲ — بتانیث الجزء الثانی

عشرون رجلًا وعشرون امرأة بلا فرقٍ بین المذکر والمؤنث الی تسعین[5] رجلًا وامرأةً واحدٌ

---

[1] قوله علی القیاس اے مبنی علی ما یقتضیہ القیاس فے الافراد والترکیب والعطف ۱۲۔

[2] قوله للمذکر بالتاء زیراکہ ثلثہ مادّل بجماعت باشد پس مؤنث خواہد بود والحاق تا لازم خواہد شد وچوں در مذکر لاحق شد برائے فرق در مؤنث لاحق نخواہند نمود وہرگاہ عشر در آیہ کریمہ مَنْ جَآءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهٗ عَشْرُ اَمْثَالِهَا اکتساب تانیث از مضاف الیہ نمودہ لہذا ایراد وارد نخواہد شد ۱۲ درایہ۔ [3] قوله احد عشر رجلًا بتغیر الواحد والواحدة الی احد واحدی سببًا للتخفیف ۱۲ درایہ۔

[4] ثلثة عشر رجلا باسقاط التاء عن الجزء الثانی واثباتہا فی الاول فی المذکر وبالعکس فے المؤنث لرجوع العشرة بعد الترکیب فی الاصل فیہما دون الجزء الاول تقلیلًا بخلاف الاصل ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

[5] قوله الی تسعین رجلًا آہ یعنی عقود ہشت گانہ کہ عشرون وثلثون واربعون وخمسون وستّون وسبعون وثمانون وتسعون باشد وقیاس دریں عقود چناں بود کہ عشران رجلًا بلفظ مثنیٰ وثلث عشرات رجلا تا تسع عشرات رجلًا گفتہ شود زیراکہ مضاف مع مضاف الیہ بجہت دلالت آنہا بر عدد معین مانند عشرة ومائة والف یک کلمہ شدہ مثل کلمۂ گردید کہ مؤنث او بتا آمدہ ہرگاہ بقصد تخفیف مضاف الیہ را حذف کردند مثل کلمۂ محذوفۃ اللام کہ ثبۃ وقلۃ وغیرہ باشد گردیدہ لیکن ثلثۃ بسبب مشابہۃ او بالثلثۃ کہ از آحاد ست بمعنی ثلث عشرات مستعمل نمی شود چنانکہ ثبۃ باوصف حذف لام بمعنی خود استعمال مے یابد واز وضع الفاظ اعداد بیان کمیت معینہ مقصود ست وآں حاصل نشد واز ینجاست کہ در الفاظ عدد لفظ مشترک را نخواہی دید وجمع اسم مؤنث بتا کہ لام او محذوف باشد بواو ونون بسیار آمدہ مثل قلون وثبون ومائتون لہذا بسبب مشابہۃ آنہا عشرون وثلثون گفتہ شد واز ابتدائی تغیر از عشران مثنی بجانب لفظ عشرون کہ صیغۂ مجموع مصنوعی ست غرض آن ست کہ برائے جمع غیر قیاسی در اخوات او مثل ثلثون وغیرہ کہ پس او ہستند ایں تغییر مثل توطیہ وتمہید باشد ولفظ واحد بمعنی عشرة در عشرون فقط بکسر عین تغیر یافتہ زیراکہ در اخوات او بجہت امکان معنی جمع تغیر جائز نیست چنانکہ ثلثون را مثلًا اگر جمع ثلثۃ گویند بعید نباشد زیراکہ در ثلثون ثلثۃ دہ بار ست وہمچنین ست حال اربعون تا آخر کذا فی الرضی ۱۲۔

[للع] زیراکہ قیاس تذکیر مذکر وتانیث مؤنث است ۱۲۔

وعشرون رجلًا واحدى وعشرون امرأةً واثنان وعشرون رجلا واثنتان وعشرون

امرأة وثلثة وعشرون رجلا وثلث وعشرون امرأةً الى

تسعة[1] وتسعين رجلًا وتسع وتسعين امرأةً ثم تقول مائة رجل ومائة امرأة والف رجل

والف امرأة ومائتا رجلٍ ومائتا امرأةٍ والفا رجُلٍ والفا امرأةٍ بلا فرقٍ بين المذكر والمؤنث

فاذا زاد على المائة والالف يستعمل على قياسِ[2] ماعرفت ويقدم الالف على المائة والمائة
اى العدد ١٢

على الاحاد والاحاد على العشراتِ تقول عندي الف ومائة واحد وعشرون رجلًا

والفان ومائتانِ واثنان وعشرون رجلًا واربعة الافٍ وتسعمائةٍ وخمس واربعون

امرأةً وعليك بالقياسِ واعلم ان الواحد والاثنين لاميز لهما لان[3] لفظ المميز
اى الزم ١٢ — وكذا الواحدة والاثنتان ١٢

يغني عن ذكر العدد فيهما تقول[4] عندي رجلٌ ورجلان واما سائر الاعداد فلابد لها
باقى غير الواحد والاثنين ١٢

---

[1] قوله تسعة وتسعين آه وجه مركب نشدن آحاد باعقود چناں كه باعشرات مركب شده اندايں كه واو ويا درعشرون وغيره علامت اعراب ست وتركيب موجب بنا پس يك جا شدن هر دو ممنوع باشد ١٢ درايه۔

[2] قوله على قياس ماعرفت يعني هرگاه تجاوز كني ازمائة آنچه زياده برمائة است استعمال كني برطريقے كه ازواحد تا تسعة وتسعين شناختي وعطف سازى برمائة دگوئى مائة وخمسة رجال ومائة وخمس نسوة همچنين تا مائة وتسعة وتسعين استعمال كني ماداميكه بمائتين نرسى وبرهميں طريق است تا مادون الف وچون برالف زياده شود استعمال اومثل استعمال زائد برمائة خواهد بود پس خواهى گفت عندى الف ومائة واحد وعشرون رجلًا والف ومائة واحدى وعشرون امرأة وعكس عطف نيز درهمه جائزست پس خواهى گفت واحد ومائة آه كذا فى الشرح ١٢۔

[3] قوله لان لفظ المميز يعني چيزے كه صلاحيت تميز شدن دارد وآں بماده وجوهر خود دلالت برجنس خواهد كرد وبهيأت وصيغهٔ خود بروحدت وتثنينيت دال خواهد بود ١٢ شرح ۔

[4] قوله تقول عندى رجل ورجلان ونخواهى گفت عندى واحد رجل واثنا رجلين زيراكه درصورت جمع تميز ومميز ذكر عدد ضائع خواهد بود واين وجه در واحد رجال واثنا رجال واثنا رجل تمام نيست زيراكه هريك ازمميز وتميز مفيد ومستقل بفائده ايست كه ديگرے ازاں مشعر نيست وقول شان رجل واحد ورجلان اثنان محمول برتاكيد تميزست ١٢۔

من مميزٍ فنقول مميز الثلثة الى العشرة مخفوض[1] مجموعٌ[2] تقول ثلثة رجالٍ وثلث نسوةٍ
(جهت اضافت اعداد سوئے مميزات خود ۱۲)

اِلّا اذا كان[3] المميز لفظ المائة فحينئذٍ يكون مخفوضًا مفردًا تقول ثلث مائةٍ وتسع[4] مائةٍ
(اى مميز ثلثة تا عشرة ۱۲)

والقياس ثلث مِئاتٍ او مِئِيْنَ ومميز[5] احد عشر الى تسعة وتسعين منصوبٌ مفردٌ
(برائے مذکر ۱۲ — برائے مؤنث ۱۲)

تقول احد عشر رجلًا واحدى عشرة امرأةً وتسعة وتسعون رجلا وتسع وتسعون

امرأة ومميز مائةٍ والفٍ وتثنيتهما وجمع[ع] الالف مخفوض مفردٌ تقول مائة رجلٍ ومائة
(که الفان و مائتان باشد ۱۲ — و آں آلاف و الوف است ۱۲)

امرأةٍ والفُ رجلٍ والف امرأةٍ ومائتا رجلٍ ومائتا امرأةٍ والفا رجلٍ والفا امرأةٍ وثلثة

الاف رجلٍ وثلث الاف امرأةٍ وقس على هذا **فصل**[6] الاسم[7] اما مذكر واما مؤنث
(سائر اسماء الاعداد الى ما لا يتناهى ۱۲ — ثالث ۱۲)

۱ے قوله مخفوض مجموع وجه مخفوض بودن اینکه تمیز اینها در حقیقت موصوف ومقصود ست اصل ثلثة رجال رجال ثلثة باشد اگر منصوب باشد برصورت فضلات بود پس مخفوض شد تا برصورت فضلات نباشد ومجموع بودن باین سبب که مدلول سه و ما فوق او جماعت ست پس بهتر آں که بجماعت بیان کرده شود تا موافقت میان عدد ومعدود پیدا آید زیرا چه عدد از روئے معنی عبارت از معدود ست ۱۲ درایه شرح هداية النحو۔

۲ے قوله مجموع یعنی مجموع از روئے لفظ باشد خواه از روئے معنی وجمع از روئے معنی یا اسم جنس باشد مثل تمر وعسل ویا اسم جمع مثل رهط وقوم ۱۲ کذا فی الرضی

۳ے قوله الا اذا كان المميز آه یعنی مگر چون تمیز ثلثة تا عشرة لفظ مائة باشد دریں هنگام مفرد مجرد خواهد بود و اگرچه قیاس آں بود که ثلث مئات یا ثلث مئين آمدی چرا که درآوردن لفظ مائات یا مئين معنی تانیث مکرر می شود چه جمع مؤنث می باشد معنی ومائة نیز مؤنث ست و در لفظ مفرد که مائة باشد تخفیف ست پس برائے تخفیف مفرد آوردند وجر تمیز بجهت ایں که تا حکم ثلثة بکلی باطل نشود ۱۲ کذا فی المنهل مع زیاده۔

۴ے قوله تسع مائة بجهت استغنا از لفظ الف عشر مائة مستعمل نه شد ۱۲ درایه۔

۵ے قوله مميز احد عشر الى تسعة وتسعين آه یعنی تمیز در احد عشر تا تسعة وتسعين بسبب تعذر اضافت منصوب شد زیرا که در احد عشر رجلاً بر تقدیر اضافت بجانب تمیز سه اسم را یک اسم گردانیدن لازم می آید و ایں جائز نیست و در عشرون واخوات او نیز اضافت غیر متصور چرا که یا باثبات نون باشد ویا بغیر آں در اول اثبات نون که مشابه نون جمع ست در حالت اضافت لازم مے آید و ثانی حذف نونے را مستلزم ست که در حقیقت برائے جمع نیست بلکه اصلی است که کلمه برآں موضوع ست لهذا نصب دادند وچوں منفرد به نسبت جمع خفیف واخصر ست وجمعیت از عدد مقدم مفهوم می شد بنا براں بر مفرد اقتصار نمودند ۱۲ منهل۔

۶ے قوله فصل چوں ذکر تذکیر وتانیث در فصل عدد درآمد لهذا ذکر آنها پس اسمائے عدد ضروری شد وگفت فصل آه ۱۲۔

۷ے قوله الاسم اما مذكر واما مؤنث مرد چوں از روئے پیدائش ورتبه بر زن مقدم ست وبجهت عدمے بودن تعریف او مؤخر لهذا در تقسیم مقدم شد و در تعریف مؤخر تا اختصار بیان رعایت مرتبه از دست نرود ۱۲ درایه۔ عے وجمعهما نه گفت زیرا که جمع مائة متروک ست ۱۲۔

فالمؤنث ما فيه علامة التانيث لفظاً[1] او تقديراً والمذكر ما بخلافه وعلامة[2] التانيث ثلثة التاء[3] كطلحة والالف[4] المقصورة كحبلى والالف الممدودة كحمراء والمقدرة انما هو التاء فقط كارض ودار بدليل اريضة ودويرة[ع] ثم المؤنث على قسمين حقيقي[5] وهو ما بازائه ذكر من الحيوان كامرأة وناقة ولفظي وهو ما بخلافه كظلمة وعين[6] وقد عرفت احكام الفعل اذا اسند الى المؤنث فلا نعيدها[7][ع]

فصل

المثنى[8] اسم الحق باخره الف او ياء مفتوح ما قبلها ونون مكسورة ليدل[9] على ان معه اخر مثله نحو رجلان ورجلين هذا[10] في الصحيح

(حواشی بین السطور: التی تصیر عند الوقف ہاء ۱۲ — لا عیرہا ۱۲ — ای خلقی — وجد فیه علامة التانیث او لم یوجد کاتان ۱۲ — مثال تانیث لفظی حقیقة ۱۲ — ای باخر مفرده علی حذف المضاف ۱۲ — ای مع الملحوق ۱۲ — مماثله فی الوحدة و الجنس جمیعاً ۱۲ — ای الالحاق المذکور ۱۲)

---

[1] قوله لفظاً حقيقة: مثل امرأة وطلحة او حكماً كعقرب لان الحرف الرابع فى حكم تاء التانيث ۱۲۔

[2] قوله وعلامة التانيث آه وياۓ ذى وتى كه نزد بعض از علامات تانيث ست مصنفؒ ذکر نه کرد زیراچه جائز است که تانیث در الفاظ مذکوره وضعی باشد مثل تانیث انت وہی یا ایں که کلام در مذکر و مؤنث ست که از اقسام معرب است نه مبنی ۱۲ درایه۔

[3] قوله التاء در ذکر تا اشارت بردِ مذہب کوفیه است که نزد ایشاں علامت تانیث ہاست وتا از و تغیر یافته ۱۲ درایه۔

[4] قوله الالف المقصورة التى بعد ثلثة ولا يكون للالحاق ولا لمجرد الزيادة مثل فتىٰ وارطى وقبعثرىٰ ۱۲ درایه۔

[5] قوله حقيقى آه نزد صاحب صمدیه وشارح او آں صاحب فرج باشد خواه علامت در وحقیقةً بود مثل ضاربة وحبلى ونفساء یا حکماً مثل زینب وآں دائماً حیوان باشد ولفظی آنکه چناں نباشد اگرچه علامت ظاہری درو بود مثل ظلمة وصحرا، یا مقدر چنانکه عین وایں گاہے حیوان ہم باشد مثل دجاجة بمعنی خروس وحمامة بمعنی کبوتر ۱۲۔

[6] قوله وعين مثال تانيث لفظى تقديراً بدليل عُيَيْنَة که تصغیر اسما را باصل خود برد ۱۲۔

[7] قوله فلا نعيدها زيرا که اعادة تکرار را واجب می کند وآں زشت ست ولیکن اعادة تعریف مؤنث حقیقی بعد ذکرا و در بحث فاعل موجب تکرار نیست چه سابق تقریباً واستطراداً مذکور شد وایں جا قصداً وبالذات ۱۲۔

[8] قوله المثنى آه از انجا که در ضمن بیان تمیز ذکر مذکر ومؤنث ومفرد ومثنی ومجموع بمیان آمد ومذکر ومؤنث بمنزله ذات بود ومفرد ومثنی ومجموع از صفات ومثنی از مفرد قریب است ونیز عدد او بر عدد مجموع سبقت دارد۔ لہٰذا بیان مثنی مقدم بر مجموع مناسب افتاده بعد دریافت مثنی ومجموع حاجت بتعریف مفرد نماند که ما سواۓ مثنی ومجموع مفرد ست وبس ۱۲ درایه مع زیادة کثیرة۔

[9] قوله ليدل على ان معه، آخر مثله اشارت ست بایں که تثنیه اسم مشترک باعتبار دو معنی مختلف درست نیست پس گفته نخواہد شد قرءان بمعنی طہر وحیض وبقمران وعمران وابوان منتقض نخواہد گشت زیرا که از باب اطلاق یک لفظ ست بر دیگرے تغلیباً ۱۲ درایه۔

[10] قوله هذا فى الصحيح این حکم در جاری مجری صحیح یعنی منقوص یائی نیز جاری ست پس قول مصنفؒ هذا فى الصحيح براۓ حصر نباشد ۱۲۔

[ع] قوله ودويرة آه زيرا که تصغیر اسماء باصل خود برد ۱۲ درایه [ع] قوله فلا نعيدها آه فليرجع الى مامر فى المرفوعات فى مبحث الفاعل ۱۲۔

اما المقصور[1] فان كانت الفه منقلبة عن[2] واو وكان[3] ثلاثيا رد[4] الى اصله كعصوان في عصا وان كانت عن ياء او واو وهو اكثر من الثلاثي او ليست منقلبة عن شئ تقلب ياء كرحيان[5] في رحى وملهيان في ملهى وحباريان في حبارى وحبليان في حبلى واما الممدود فان كانت همزته اصلية تثبت كقرّاءان في قرّاء[6] وان كانت للتانيث تقلب[7] واوا كحمراوان في حمراء وان كانت بدلا من اصل واو او ياء جاز فيه الوجهان[8] ككساوان وكساءان ويجب[9] حذف نونه عند الاضافة تقول جاءني غلاما زيد ومسلما مصر وكذلك

(اي الاسم المقصور ۱۲ — اي عوضا ۱۲ — اي مجردا او ذا ثلثة احرف ۱۲ — اصلش عصو ۱۲ — يعني چار حرفي باشد يا زائد ۱۲ — واو و عن ياء ۱۲ — عند التثنية ۱۲ — آسيا ۱۲ — لكونها اصلية ۱۲ — زن باردار ۱۲ — غير زائدة ولا منقلبة عن اصلية دكما سيجئ ۱۲ — وهمچنين همزه كه براے الحاق باشد مثل علباء رضي ۱۲ — گليم ۱۲ — گردار ۱۲ — بمثنى ۱۲)

---

[1] قوله اما المقصور. وجه تسميه بمقصور اينكه قصر بمعنى حبس ست وچوں آخر اين اسم از حركات محبوس ست لهذا مقصور نام شد ۱۲۔

[2] قوله عن واو حقيقة كعصا او حكما بان كان مجهول الاصل ولم يمل كالمسمى بالے ولدے ۱۲۔

[3] قوله وكان ثلاثيا۔ اي مجردا وغير ثلاثي مجرد مثل معلى ومصطفى رد باصل نمى شود زيراكه چوں ثلاثي مجرد سبك مى باشد لهذا واو با او ثقيل نيست ۱۲۔

[4] قوله رد الى اصله وبسبب اجتماع ساكنين محذوف نخواهد شد تا وقت حذف نون در حالت التباس بمفرد نرود ۱۲۔

[5] قوله كرحيان آه رحيان مثال اسمى ست كه الف او عوض يا آمده وملهيان مثال اسمى ست كه الف او عوض واؤ آمده واسم زائد بر سه حرف و حباريان مثال ست براے اسميكه الف از چيزے بدل نيست وحبارى بالضم نام پرنده ايست از جنس مرغابي وآں را سرخاب گويند جبليان مثال ست براے اسم رباعى كه الف او بدل از چيزے نيست ۱۲۔

[6] قوله في قراء بضم قاف وتشديد را جيد القراءة وابو علي فارسي از بعض عرب حكايت كرده كه همزاش مثل سائر نظائر او كه حمراء وصحراء باشد بواو منقلب شود ۱۲ رضي [7] تقلب واو وثابت نداشته شود زيراكه آمدن صورت علامت تانيث را در وسط زشت مى پندارند ليكن تلے مسلمتان كه درميان افتاده بضرورت ايں كه تثنيه مؤنث به تثنيه مذكر ملتبس نشود روا داشتند وهمزهٔ مذكور ويا بدل نه شد كه در حالت نصب وجر دو يا يك جا مجتمع مى شد وزمخشري گفته كه گاہے صحيح هم مى دارند ورضي مازني بنقل مبرد قلب همزه بيا ۱۲ درايه بزيادة۔

[8] قوله الوجهان قلب همزه بواو بجهت مشابهت او بهمزه تانيث در اصلي نبودن واثبات همزه بجهت اينكه بجاے حرف اصلي آمده ۱۲۔

[9] قوله ويجب حذف نونه وهمچنين حذف نون جمع نيز واجب ست باز آوردن ايں قاعده دريں جا باايں كه در مجرورات گزشت بجهت اينكه از احكام مثنى ومجموع ست ۱۲ درايه۔

ع قوله عن ياء اي حقيقة مثل رحى يا حكما بايں طريق كه مجهول يا عدم الاصل باشد واورا اماله كرده باشند مثل مسمى بمتى وبلى ۱۲ درايه۔

ع از الهاء بمعنى مشغول كردن ودر دهن آسيا غله باز كردن ۱۲۔

ص وگاہے بنا بر ضرورت شعري بدون اضافت محذوف مى شود ۱۲ ے مقصود از مماثلت تثنيه در حذف ست نه غير ۱۲۔

تحذف تاء التانیث فی تثنیة الخصیة والالیة خاصة[1] تقول خصیان والیان لانهما[2]
متلازمان فکانهما شئ واحد واعلم[3] انه اذا ارید اضافة مثنی الی المثنی یعبر عن الاول
بلفظ الجمع[4] کقوله تعالی فقد صغت قلوبکما وفاقطعوا ایدیهما وذلک[5] لکراهة اجتماع
تثنیتین فیما تاکد الاتصال بینهما لفظا ومعنی **فصل** المجموع اسم دل علی احاد
مقصودة بحروف[6] مفردة بتغیر ما اما لفظی کرجال فی رجل او تقدیری کفلک علی وزن
اسد فان مفرده ایضا فلک لکنه علی وزن قفل فقوم ورهط ونحوه وان دل علی احاد

بالضم خایه ۱۲ — بالفتح دم ۱۲ — وانما جاز حذف التاء فی تثنیتهما — لشدة اتصالهما ۱۲ — ای ضمیر — ای المضاف الیه ۱۲ — لا الثانی المضاف — ہر آئینه — ای قلبکما — ای یدایهما ۱۲ — کج شده است دلهائے شما — پس ببرید دستہائے ایشان را ۱۲ — ای التعبیر المذکور ۱۲ — لکونهما متلثلین ۱۲ — بالاضافة ۱۲ — خامس ۱۲ — جملة ۱۲ — ظرف مستقر حال از حروف ۱۲ — دعامة المجموع ۱۲ — مثل بقر وابل وغنم وخیل ۱۲

---

۱ قوله خاصةً یعنی نه درغیر اینها از مثنی که دران تائے تانیث باشد مثل شجرتان وثمرتان وغیره ۱۲ درایه۔

۲ قوله، لانهما آه این وجه بوجهیکه ابوعلی ذکرکرده قریب است وآں این که یکے ازدیگرے ہرگاه منفصل نمی شود لفظیکه برہردو دلالت می کند یعنی لفظ تثنیه موضوع بوضع اول بمنزلهٔ مفرد باشد ودروسط مفرد تائے تانیث درنمی آید وخصیة والیة مفرد خصیان والیان نیست بلکه مفرد ہردو خصی والی درتقدیر ست ومثنی خصیة والیة خصیتان والیتان ست وبعضے گفته اند که خصیتان والیان بجهت ضرورت شعر تثنیه خصیة والیت آمده است ودرغیر ضرورت تامحذوف نمی شود وبعضی گفته اند که خصی والی دولغت ہستند که درخصیه والیه مستعمل باستعمال قلیل می شوند ۱۲ رضی بزیادة۔

۳ قوله، واعلم۔ آوردن این فائده اگرچه دربحث مجرورات مناسب بود مگر چونکه ذکر وجوب حذف نون مثنی وقت اضافت درآمده وفائده مذکوره ازفوائد اضافت نبوده لهذا ذکرشش دربحث مثنی چسپاں گشت ۱۲ درایه۔

۴ قوله الجمع اولویة لاوجوبا زیراکه جمع بجهت بودن مثل اویا از جنس او به نسبت مفرد مناسبت بمثنی دارد ولهذا تعبیر مثنائے اول بلفظ جمع اولی باشد ۱۲ د

۵ قوله، وذلک لکراهة اجتماع تثنیتین آه یعنی دراضافت لفظیه بسبب اضافت اتصال لفظی ست وبجهت بودن مضاف جزء مضاف الیه اتصال معنوی وازترک تثنیه التباس ہم لازم نمے آید وازیں جاست که بجز تثنیه نزدکوفیه درچیزے جائز نیست وہمیں حق ست و اضافت معنوی براضافت لفظی محمول ست ۱۲ کذا فی الرضی۔

۶ قوله، بحروف مفردة وآں مفرد خواه محقق باشد چناں که دررجال خواه فرضاً وتقدیراً اکنوں عبادید بمعنی گروہے ازمردم دوندہ بہرسو داخل ماند سیبویه گفت که برائے او مفرد نیست پس برائے او مفردے برحسب قیاس مقدر نموده شد که اگر مفردش بودی برہمیں وزن بودی وآں عُبدود بضم عین یا عبداد بکسر عین باشد ۱۲ منهل وہم چنیں نسوة که برائے او مفردیکه مستعمل نشده ومقدر کرده شود وآں نساء بضم نون بروزن غلام که فعلة از اوزان مشهوره که جمع برائے مفرد لیست که بروزن فعال بالضم باشد ۱۲ درایه ومجموع بروزن فعل بفتح فا وسکون عین نمی آید مثل رکب وتمر زیراکه دلالت برجماعت از حروف راکب وتمر بفتح میم مقصود نیست ونیز تمر ورکب مصغر می شوند واگر جمع بودندے جمع کثرت بودندے وجمع کثرت بلفظ خود تصغیر نمی شود پس جمع نباشند ۱۲ ع قوله معنی آه لان معنی المضاف جزء المضاف الیه ۱۲ عه المعنی المجموع اسمٌ دل علی افراد تقصد بحروف مفردة متلبسة بتغیر ما ای تغیر کان اما لفظی آه ۱۲ ـه قوله آحاد جمع احد وہو الفرد ۱۲ لله مذکر باشد یا مؤنث مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور ۱۲۔

له علی غیر القیاس والشذوذ مع جواز اثباتها فیهما علی القیاس اتفاقاً ۱۲ درایه۔

لكنه ليس بجمع اذ لا مفرد له ثم الجمع على قسمين مصحح وهو ما لم يتغير بناء واحده ومكسر

حتى يقصد الاحاد بحروفه ١٢ — جمع سلامت نيز نام وارد ١٢ — نحو — كفتى — اى جمع تكسير

وهو ما تغير فيه بناء واحده والمصحح على قسمين مذكر وهو ما الحق باخره واو مضموم ما

اولهما ١٢ — اى بآخر مفرده ١٢

قبلها ونون مفتوحة كمسلمون او ياء مكسور ما قبلها ونون كذلك ليدل على ان معه

في حالة الرفع لموافقة الواو ١٢ — اى مفتوحة ١٢

اكثر منه نحو مسلمين وهذا في الصحيح اما المنقوص فتحذف ياؤه مثل قاضون وداعون و

اى الالحاق المذكور ١٢ — كقاض وداع ١٢

المقصور يحذف الفه ويبقى ما قبلها مفتوحا ليدل على الف محذوفة مثل مصطفون

كالمصطفى ١٢ — لالتقاء الساكنين — اى الفتح ١٢ — وبفتح الراء وسكون او نيز ١٢

ويختص باولي العلم واما قولهم سنون وارضون وثبون وقلون فشاذ ويجب ان لا يكون

اى ذوي العقول — بالكسر جمع سنة بمعنى سال ١٢ — جمع ١٢ — اى الاسم الذي

١ـ قوله ونون مفتوحة واين نون پس يا در شعر گاہے مكسور مى آيد شعر عرفنا جعفرا وبنى رياحٍ ؛ وانكرنا زعانف آخرين ؛ زعانف بزائے معجمه وعين مهمله ونون وفا جمع زعنفه بكسر كه آن گروہے ست ترجمه شناختيم جعفر وبنى رياح را ونشناختيم طائفه ديگر را ١٢ منهل. بدآنكه بيان فتحهٔ اين نون يكبار در ضمن بيان اصناف اعراب اسم گزشت ويك بار درين جا وحذف نون سه بار اوّل در مقام مذكور دوم در مجرورات سوم درين جا وهر يك را محلے ست صحيح بيانش بجهت ضيق مقام اعتماد بر ذهن متعلم فرو گذاشته شد ١٢۔

٢ـ قوله اكثر منه ولم يقل ههنا مثله لاخراج الاسم المشترك كما قال في المثنى اعتماداً على ذهن الطالب فتذكر ١٢۔

٣ـ ياؤه حال الجمع لالتقاء الساكنين بعد النقل والاسكان والاستثقال ١٢۔ ٤ـ قوله قاضون وداعون اصلش قاضيون وداعوون بود بسبب وقوع واو در طرف ومخالفت حركت ما قبلش بيا بدل شده بعده در هر دو در قاضيون نيز ضمه بر يا دشوار داشته نقل كرده بما قبل دادند وباجتماع ساكنين يا را افگندند قاضون وداعون شد ١٢ ٥ـ قوله ويختص باولى العلم وعالمين از باب تغليب ست كه عقلا را بر غير آنها غلبه داده جمع ساخته اند وساجدين در آيت كريمه انى رايت احد عشر كوكباً والشمس والقمر رايتهم لى ساجدين از قبيل دادن حكم عقلا غير ذوى العقول را كه اين جا ستارگان باشند بسبب صدور فعل ذوالعقول كه سجده باشد از ايشان ١٢ ٦ـ قوله واما قولهم مفرد يكه ارادهٔ جمعش باين جمع داشته باشند يا اسم محض بود دران سه چيز شرط است علميت عقل تذكير وهر گاه تمثيل سنون وغيره اين قاعده منتقض مى شد جواب داد بقوله اما قولهم آه ويا صفت دران شش شرط ست يك وجودى وآن برائے مذكر عاقل بود وپنج عدمى يكے دران تا نباشد مثل علامة وسوائے چار باقى مصنف بقول ويجب آه ارشاد فرمود ١٢۔

٧ـ قوله بكسر قاف وضم آن جمع قلة كه مثل ثبة است بمعنى غوك چوب هندى گلى ڈنڈا ١٢۔

٨ـ قوله يجب ان لا يكون آه وجه وجوب اين كه افعل فعلے را كه اسم تفضيل است بواو ونون جمع كرده افضلون گفتند وعكس آن نه نمودند چرا كه اسم تفضيل بجهت بودن معنى زيادت در وا شرف است بخلاف افعل فعلا كه اكثر برائے عيوب مے باشد وهمچنين فعلان فعلے زيرا كه فعلان كه مؤنث او فعلانة آمد بواو ونون مجموع شده مثل ندمان وندمانة والعكس نشد زيرا كه باب ندمان بجهت دخول تا در مؤنث او اصل ست در همين قياس ست جريح وصبور كه هر دو صفت مذكر مؤنث مى آيند چوں در حالت افراد ميان هر دو موافقت ديدند در حالت جمع هم موافقت ورزيدند وگفتند در جمع صبور صبر ودر جمع جريح جرحے ونمى گويند صبورون وجريحون وصبورات وجريحات كذا فى المنهل الصافى شرح الكافى ١٢۔

ع ـ فى حالتى النصب والجر لموافقة الياء ١٢ عـ اى الملحوق او اللاحق فقط او مع الملحوق ١٢ ـ اصل مصطفيون يا الف شد وافتاد ١٢۔

للعـ جمع ثبة بالتخفيف بمعنى جماعت وگروه ١٢۔

افعل مؤنثه فعلاء كاحمر وحمراء ولا فعلان مؤنثه فعلى كسكران وسكرى ولا فعيلا

بمعنى مفعول كجريح بمعنى مجروح ولا فعولا بمعنى فاعل كصبور بمعنى صابر ويجب حذف

نونه بالاضافة نحو مسلمو مصر ومؤنث فهو ما الحق باٰخره الف وتاء نحو مسلمات وشرطه

ان كان صفة وله مذكر ان يكون مذكره قد جمع بالواو والنون نحو مسلمون وان لم يكن

له مذكر فشرطه ان لا يكون مؤنثا مجردا عن التاء كالحائض والحامل وان كان اسما غير

صفة جمع بالالف والتاء بلا شرط كهندات والمكسر صيغته في الثلاثي كثيرة تعرف

بالسماع كرجال وافراس وفلوس وفي غير الثلاثي على وزن فعالل وفعاليل قياسا كما عرفت

في التصريف ثم الجمع ايضا على قسمين جمع قلة وهو ما يطلق على العشرة فما دونها وابنيته

۱؎ قوله وله، مذکران یکون قد جمع بالواو والنون ازیں قید فعلاء افعل وفعلی فعلان ودیگر امثلہ کہ در مذکر ومؤنث ہر دو بدون فرق مستعمل می شوند مثل جریح وصبور خارج شد وثیبات شاذ ست ونیز صفت ذوالتاء کہ در مذکر ومؤنث مشترک ست مثل علامۃ ومعطارۃ نیز بیرون شد کذا فی الرضی وجمع خضراء باوجود آنکہ صفتی ست کہ مذکر او اخضر بواو ونون مجموع نہ شد بجہت غلبۂ اسمیت در قول آنحضرت صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم وان لیس فی الخضراوات صدقۃ کہ بالف وتا آمدہ پس از باب صفت بیرون گردیدہ باسماء لاحق شد ۱۲ منہل۔

۲؎ قولہ، کالحائض والحامل زیراکہ اگر جمع اینہا بالف وتا آمدی بہ حائضات وحاملات کہ جمع حائضہ وحاملہ است ملتبس گردیدی چہ حائضہ زنیکہ حیض داشتہ باشد ہمچنین حاملہ زن باردار راگویند وحائض بدون تا زنیکہ بحد حیض رسیدہ باشد وبالعکس نشد زیراکہ ایں جمع برائے مؤنث باشد ورعایت تانیث در اسمیکہ در وتائے ظاہرہ است اظہر ست ۱۲ عبدالرحمن۔

۳؎ قولہ، وان کان اسما آہ یعنی اسم غیر صفت کہ در وعلامت تانیث ملفوظ باشد اگرچہ علم مذکر بود مثل طلحۃ وخواہ مؤنث معنی بود مثل زینب بغیر شرائط مذکورہ وجمع او بالف وتا آید مثل طلحات وزینبات وہندات مگر در اسمائیکہ تانیث آنہا بتائے مقدرہ باشد مثل قدر بالکسر دیگ و نار وشمس ودلو وعقرب ویمین ودیگرے از اسماء کہ تانیث آنہا حقیقی نیست در اینہا ایں جمع یعنی جمع بالف وتا مطرد نباشد بلکہ تعلق بسماع دارد مثل سموات وکائنات وشمالات ونیز جمع مذکر لایعقل بالف وتا می آید مثل سجلات جمع سجل بکسر سین مہملہ وفتح بائے موحدہ وسکون حائے مہملہ پس اولام بمعنی شترفربہ وحمامات جمع حمام وسرادقات جمع سرادق ۱۲۔

۴؎ قولہ، فی التصریف چوں لفظ تصریف علم علم صرف گشتہ لہذا بتقدیر مضاف کہ علم باشد حاجت نیست وبسبب اینکہ در لفظ تصریف بنسبت لفظ صرف مبالغہ است لفظ تصریف اولیٰ تر شد زیراکہ علم تصریف علمی ست شریف کہ در اں تصرفات کثیر افتادہ است ۱۲ درایہ۔

عــہ جمعہا علی حوائض وحوائل ۱۲ درایہ۔

افعُل وافعال وافعلة وفعلة وجمعًا الصحيح بدون اللام كزيدون ومسلمات وجمع كثرة
(افلس جمع فلس ۱۲ — کافراس جمع فرس ۱۲ — غلمة جمع غلام ۱۲ — اللام ۱۲ — کلما بدون — حال کون — ثانیہا ۱۲)

وهو ما يطلق على ما فوق العشرة وابنيتهٗ ما عدا هٰذه الابنية **فصل** المصدر اسمٌ
(سادس — باعتبار المنتهى)

يدلّ على الحدث فقط ويشتقّ منه الافعال كالضرب والنصر مثلًا وابنيتهٗ من

الثلاثي المجرد غير مضبوطة تعرف بالسماع ومن غيره قياسية كالافعال والانفعال
(محفوظة — من العرب ۱۲ — لا یقاس علیه ۱۲)

والاستفعال والفعللة والتفعلل مثلًا فالمصدر ان لم يكن مفعولًا مطلقًا يعمل عمل
(لانه اذا کان مفعولًا مطلقًا فحکمه یجیئ فی المتن ۱۲)

فعله اعني يرفع الفاعل ان كان لازمًا نحو اعجبني قيام زيد وينصب مفعولًا ايضًا

---

۱ قوله علی ما فوق العشرة پس برائے یازده وما فوق او خواهد بود سوال فقهاء اتفاق کرده اند بر اینکه هرگاه کسے اقرار دراهم کند وتفسیر او بسه درهم نماید قول او مقبول می شود ودراهم جمع کثرت ست واقل او باتفاق نحات یازده اند پس وجه موافقت فیما بین هردو کلام نحات وفقهاء چیست جواب مولانا سعد الدین تفتازانی در تلویح توضیح فرموده که جمع قلت وکثرت هردو باعتبار مبدأ متفق وباعتبار منتهیٰ مختلف پس مبدأ هر یک سه باشد ومنتهائے جمع قلت ده وبرائے جمع کثرت نهایتے نیست وگفت که این وجه اوفق باستعمال کثیر ست اگرچه برخلاف آن بسیاری از ثقات تصریح کرده اند کذا فی المنهل ۱۲

۲ قوله علی الحدث. حدث معنی ست که قائم بغیر خود باشد خواه از غیر خود صادر بود مثل ضرب ومشی یا نه مثل طول وقصر ۱۲۔

۳ قوله فقط اے اذا دل المصدر علی الحدث فانه عن ان تجعله دالاً علی غیره من الزمان والنسبة الی فاعل ما ۱۲۔

۴ قوله یشتق منه الخ اشتقاق در لغت گرفتن کلمه از کلمهٔ دیگر ودر اصطلاح مناسب بودن دو لفظ در لفظ ومعنی وآن مناسبت میان دو لفظ در حروف وترتیب هردو باشد مثل ضرب مشتق از ضرب آن صغیر باشد ویا در حروف فقط مثل جبذ از جذب آن کبیر بود ویا در مخرج فقط نه در حروف ونه در ترتیب مثل نعق مشتق از نهق وآن اکبر ست واز این جا مراد اول ست۔

۵ قوله مثلاً ای مثلنا ها مثلاً لما ان الابنیة من غیر الثلاثی المجرد یجئ الی غیر ذلک مما عرفت فی علم التصریف ۱۲ درایه شرح هدایة النحو۔

۶ قوله اعجبنی قیام زید. خواندن قیام برفع وتنوین بدون اضافت جائز ست لهذا دریں هنگام زید مرفوع خواهد بود وهمچنین ضربٌ زیدٌ در اعجبنی ضرب زید عمرًا ۱۲ عبد الرحمٰن۔

ع نزد سیبویه سی وده بنا باشد وبرطبق قول صاحب تسهیل به پنجاه ابنیه میرسد ۱۲ منهل

ع المشتق منه سواء کان بمعنی الماضی او الحال او الاستقبال ۱۲۔

ع قیام مصدر لازم ست که زید را رفع نموده ۱۲

ع جمعاً مثنی است اصلش جمعان نون باضافت ساقط گردید ۱۲

ان کان[1] متعدیا نحو اعجبنی ضربُ زیدٌ عمروًا ولا[2] یجوز تقدیمُ معمول المصدر علیه فلا یُقال اعجبنی زیدٌ ضربُ عمروًا ولا عمروًا ضربُ زیدٌ ویجوز اضافتُه الی الفاعل نحو کرهتُ ضربَ زیدٍ عمروًا او الی المفعول به نحو کرهتُ ضربَ عمرٍو زیدٌ واما ان کانَ مفعولا مطلقا فالعمل للفعل الذی قبلَه نحو ضربتُ ضربًا عمروًا فعمروٌ منصوب بضربتُ

بتقدیم الفاعل بر مصدر ۱۲ — بتقدیم مفعول بر مصدر ۱۲ — مع ان اعمالہ منونا اولی ۱۲ فوائد ضیائیہ

فصل

اسم الفاعل اسمٌ مشتق[3] من فعلٍ لیدُلَّ علی مَن قامَ به الفعل بمعنی[4] الحدوث وصیغتُه من الثلاثی المجرد علی وزن فاعلٍ کضاربٍ وناصرٍ ومن غیره علی صیغة المضارع من

۱؎ قولہ، ان کان متعدیا۔ در شرح تسہیل مذکور است کہ تعدی در لغت بمعنی تجاوز و در اصطلاح بمعنی تجاوز کردن فعل از فاعل خود بجانب مفعول بہ بغیر واسطۂ حرف جر پس فعل بہ تجاوز خود از فاعل بجانب غیر مفعول بہ مثل مصدر و ظرف وغیرہ بمتعدی موسوم نخواہد شد انتہی و اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر باعتبار فعل خود بوصف تعدی موصوف خواہد شد چنانکہ مصنف گفتہ ویعمل عمل فعلہ کذا فی تکملۂ عبد الحکیم و لزوم در لغت بمعنی ملازم نمودن و در اصطلاح بمعنی ملازم بودن فعل مر فاعل را پس اتصاف مصدر و اسم فاعل بوصف لزوم نیز باعتبار فعل او باشد و طریق شناخت متعدی از لازم باسہل طرق اینکہ اگر در ترجمۂ جملۂ فعلیہ کہ مبتد الفعل ماضی معروف باشد بزبان ہندی در آخر فاعل لفظ "نے" بر آید اکثر متعدی باشد مثل ضرب زید بمعنی مارا زید نے ورنہ لازم ست مثل کرم زید بمعنی بزرگ ہوا زید مگر در بعض افعالے کہ از لازم خواہ بحرف جر خواہ بہ تضعیف عین خواہ بہمزہ متعدی شدہ اند این طریق مسدود ست مثل اذہب زید عمرًا بمعنی لے گیا زید عمرو کو یاد کن این فائدہ را کہ از فوائد مختصۂ این حواشی ست ۱۲

۲؎ قولہ، ولا یجوز آہ زیرا کہ مصدر ہنگام عمل تقدیرا فعل ست با حرف مصدری و حرف مصدری حرف موصول ست معمول مصدر در حقیقت معمول فعلے ست کہ صلۂ حرف ست و معمول صلہ بر موصول مقدم نمی باشد مگر در ظرف باوصف تاخر عمل می نماید زیرا کہ در و رائحہ از فعل کافی بود ۱۲ منہل۔

۳؎ قولہ، من فعل آہ گفت من فعل و نگفت من مصدر برائے اشارت جریان اصطلاح بقول اینکہ اشتقاق صفات از مصدر بواسطۂ فعل بود ۱۲ درایہ۔

۴؎ قولہ، بمعنی الحدوث از یں قول احتراز ست از صفت مشبہ زیرا کہ مراد از حدوث تجدد وجود حدث برائے ذات و قیام آں حدث بآن ذات مقید بیکے از ازمنہ سہ گانہ است یعنی ضرب مثلاً در زمانے قائم بذات زید بود در وقت دیگر منفک گردید من بعد بسبیل تجدد باز قائم شد بخلاف صفت مشبہ کہ دراں قیام فعل بذات بمعنی ثبوت بود پس معنی زید حسن و کریم آں کہ برائے زید خوبی و بزرگی ثابت ست وچناں نیست کہ وقتے باشد و وقتے نباشد و در طالق و حائض و طامث ثبوت وضعی نیست بلکہ استعمال عارض شدہ و در خالق و رازق و دیگر صفات باری ثبوت حقیقی نیست بلکہ باعتبار موصوف قدیم منزہ از تغیر و حدوث واقع ست ۱۲ درایہ ۴؎ قولہ، بمعنی الحدوث سوال نحویاں گویند کہ اسم فاعل بر حدوث دلالت مے کند و علماء بیان گویند کہ فائدۂ ثبوت مے بخشد۔ وجہ توفیق چیست جواب مراد نحات این کہ بر حسب وضع دلالت بر حدوث نمے کند بلکہ باعتبار قرینہ زیرا کہ عمل او مشروط بحال یا استقبال است و این ارادہ منافی علمائے بیان نیست و مراد از افادت او معنی ثبوت را این کہ بحسب وضع مفید ثبوت می باشد مثل عالم کہ دلالت بر علم دارد برائے کسے کہ محکوم علیہ بعلم است و از اقتران علم بزمانی و حدوث دراں تعرضی نیست و درین امر نحات را خلافے نیست ۱۲۔

۵؎ قولہ صیغتہ ای صیغۂ مشہورۂ کثیر الاستعمال ورنہ فعال و فعول و فعل وغیرہ نیز از صیغہای اسم فاعل ست ۱۲ درایہ۔

۶؎ از یں قید این جاء آئندہ ہم جوامد خارج شدند ۱۲ ۷؎ احتراز ست از اسم مفعول کہ بر من وقع علیہ الفعل دلالت می نماید ۱۲ درایہ۔

۸؎ حال کون ذلک الاسم کائنا بمعنی الحدوث ۱۲ ۹؎ خواہ ثلاثی مزید باشد خواہ رباعی مجرد و مزید فیہ ۱۲ منہل۔

۱۰؎ مع ذکر المفعول منصوبا و ترکہ الاول نحو کرہت آہ و الثانی مثل کرہت ضرب زید ۱۲۔

ذلك الفعل بميم مضموم مكان حرف المضارعة وكسر[1] ما قبل الآخر كمدخل[2] ومستخرج

اي مع ميم ۱۲ آه — اگرچه در ماقبل آخر مضارع كسره نباشد مثل يتقبل يتقابل ۱۲

وهو يعمل عمل فعله المعروف ان كان بمعنى[3] الحال او الاستقبال[4] ومعتمدا على المبتدأ

نحو زيد قائم ابوه او ذي الحال نحو جاءني زيد ضاربا ابوه عمروا او موصول نحو مررت

بالضارب ابوه عمروا او موصوف نحو عندي رجل ضارب ابوه عمروا او همزة الاستفهام

نحو اقائم زيد او حرف النفي نحو ما قائم زيد فان كان بمعنى الماضي وجبت الاضافة

معنى نحو زيد ضارب عمرو امس هذا[5] اذا كان منكرا اما اذا كان معرفا باللام[6]

اي اسم الفاعل ۱۲

يستوي فيه جميع[7] الازمنة نحو زيد الضارب ابوه عمروا الآن او غدا او امس **فصل**

اسم المفعول اسم مشتق من فعل[8] متعد ليدل على من[9] وقع عليه الفعل وصيغته من

۱؎ قوله وكسر ماقبل الآخر واين كثير ست ومشهور زيراكه گاہے بروزن فاعل می آيد چوں وارس ويافع ووادق از ايراس بمعنى زرد شدن برگ والفاع باليدن كودک وايداق كشتن خواه شدن ماديان وبروزن مفعل بفتح عين نيز مانند مسهب ومحصن از اسهاب بمعنى زياده گوئی كردن واحصان زن خواستن وبروزن فعول مثل نتوج از انتاج بمعنى حمل اسپ خواه ناقه آشكار شدن نه منتج چنانكه مشهور ست ۱۲۔

۲؎ قوله كمدخل ومستخرج دو مثال آورد يک مخالف صيغهٔ مضارع بميم فقط ودوم بحركت ميم نيز وچوں هر دو راجع نمايند مثال ثالث پيدا مے شود مثل متفاضل لهذا تعرض بداں نه نموده ۱۲ ۳؎ قوله بمعنى الحال آه يعنى حال واستقبال خواه تحقيقاً باشد يا بر سبيل حكايت تا اشكال وارد نه شود بكريمه وكلبهم باسط ذراعيه بالوصيد زيراكه باسط اگرچه دريں جا بمعنى ماضی ست ليكن مراد حكايت حال ست ۱۲ درايه۔

۴؎ زيراكه عمل او بمشابهت مضارع ست پس بايد كه در زمانه هم مخالف نباشد ۱۲۔

۵؎ قوله هذا اي اعمال اسم فاعل بشرط معنى الحال او الاستقبال ۱۲ ۶؎ قوله باللام اي بلام موصوله زيراكه لام تعريف از شرائط عمل بے نياز نمی كند ۱۲ رضی۔

۷؎ چراكه اسم فاعل در حقيقت فعل است بجهت زشت داشتن شان دخول لام را بر فعل سوئے صيغهٔ اسم فاعل بر آمده ۱۲ رضی۔

۸؎ فائده: آوردن لفظ فعل نه مصدر در اسم فاعل گزشت ۱۲ ۹؎ ازيں قيد اسم فاعل وصفت مشبه واسم تفضيل كه برائے مفعول باشد خارج شد مثل اشهر واعذر ۱۲ درايه ؎ اگرچه حرف مضارع مضموم نباشد مثل يستخرج ۱۲ درايه۔

مجرّد الثلاثي على وزنِ[1] مفعول[2] لفظاً كمضروب او تقديراً كمقول ومرمِيّ ومن غيره[ع] كاسم الفاعل بفتح[3] ما قبلَ الاٰخر كمُدخَلٍ و مستخرَج ويعمل عملَ فعلِه المجهول بالشرائطِ[4] المذكورة في اسمِ الفاعل نحو زيدٌ مضروبٌ غلامهُ الاٰنَ او غداً او امسِ **فصل** الصفة المشبهة اسم مشتقٌ مِن فعلٍ[5] لازمٍ ليدُلَّ على مَن[ع] قامَ بهِ الفعلُ بمعنى الثبوتِ[6] و صيغتُها على خلافِ[7] صيغةِ اسم الفاعِل والمفعول وانّما تعرف[8] بالسماعِ كحَسَنٍ و صَعبٍ و

اضافت از باب جرو قطيفة ۱۲ — غالباً ۱۲ — اى كصيغة اسم الخ ۱۲ — اما لفظاً ۱۲ — او تقديراً كمختار فان اصله مختير بفتح الياء ۱۲ — احترازاست از اسم فاعل ومفعول و تفضيل كه از متعدى مشتق باشد ۱۲ — مع اختلاف انواعها ۱۲ — مبتدا ۱۲ — خبر

---

[1] قوله على وزن آه يعنى بروزن مفعول اكثر باشد حالا از مثل قتيل و جريح احتراز شد ۱۲ منهل۔

[2] قوله مفعول قياس اسم مفعول از ثلاثى مجرد بروزن مفعل برصيغهٔ مضارع مجهول بود ليكن براے رفع التباس رباعى واو زياده نمودند و ماقبل او را بجهت مناسبت ضمه دادند و ميم رافتحه تا ثقل واو را معادل شود ۱۲ درايه۔

[3] قوله بفتح ماقبل الاٰخر اى غالباً زيراكه گاہے بروزن فاعل و مفعول نيز آيد چوں سالم و مجنون و محبوب و مزكوم و محزون از باب افعال ۱۲۔

[4] قوله بالشرائط المذكورة فى اسم الفاعل بايد دانست كه براے عمل اسم مفعول شرط حال و استقبال در كلام قدما يافته نه شد ليكن ابوعلى و پسينان او از متاخرين مثل اسم فاعل شرط ساخته اند ۱۲ درايه شرح هداية النحو۔

[5] قوله من فعل لازم الخ لازم خواه بالاصالة باشد خواه بنقل سوئے لازم زيراكه گاہے فعل متعدى را لازم مے گردانند و سوئے فعل بضم عين نقل نمايند واز وصفت مشبه مى سازند مثل رب و سيد و رحيم و عليم وغيره ۱۲ درايه۔

[6] قوله بمعنى الثبوت آه يعنى دال بر صفت ثابته باشد نه حادثه پس معنى زيد كريم براے زيد كرم ثابت است و براے اوكرم نو پيدا شده معنى او نيست در دلالت صفت مشبه بر معنى ثبوت رضى راضى نه شد بلكه رضاے كلام او ايں كه صفت مشبه بر معنى حدوث دلالت نمے كنند نه اينكه بر عدم حدوث يا بر استمرار و دوام دلالت مى كند پس معنى حسن بحسب وضع صاحب حسن بود عام ست ازيں كه در بعض ازمنه باشد يا جميع ازمنه در حقيقت دلالت او بر قدر مشترك ست ميان ہر دو كه حدوث و ثبوت ست و آں اتصاف بحسن ست كذا فى المنهل ۱۲ و از دلالت بر ذاتيكه با و فعل قائم ست بمعنى ثبوت بحسب اصل وضع بمعنى ثبوت مراد است پس بر ضامرٌ بضاد معجمه بمعنى شخصيكه لاغر ست يعنى لاغرى ثابت ست او را و طالق بمعنى زنے كه در نكاح نيست و طلاق است او را تعريف صفت مشبه صادق نخواهد شد زيراكه ايں ہر دو باعتبار اصل وضع براے حدوث باشند و ثبوت عارضى ست كه از استعمال عارض شده زيراكه طالق زنے را گويند كه سابقه در نكاح بود و من بعد مطلقه گرديده و بهميں تقرير ايراد تعريف اسم فاعل بهميں دو لفظ مذكور مندفع خواهد شد ۱۲ عبد الرحمن۔

[7] قوله على خلاف آه و ايں تصريح كرده جماعت ست و ابن مالكؒ مخالفت نموده و گفته كه اوزان صفت مشبه بر وزن اسم فاعل قليل اند نه ايں كه معدوم اند و شعر عدى بن زيد تميمى را كه در بحر مديد است تائيد آورده شعر من صديقٍ او اخي ثقةٍ + او عدوٍّ شاحطٍ داراً + من صديق تعلق بماقبل دارد ترجمه از يار يا صاحب اعتماد يا دشمن دور از روئے سرا و گفته كه شاحطٍ بالاتفاق صفت مشبه است و ہچنين طاهر العرض بمعنى پاك نفس و عائل اللون و ساهم الوجه بمعنى متغير رنگ و متغير روئے نيز بالاتفاق صفت مشبه است ۱۲ منهل۔

[8] قوله انما تعرف آه خبر بعد خبر و خبر ثانى متضمن وجه خبر اول ست يعنى صيغه صفت مشبه بر خلاف صيغه اسم فاعل و مفعول ست زيراكه صيغه صفت سماعى ست و صيغهاے آنها قياسى ۱۲ درايه۔

[ع] قوله من قام از قيد دلالت بر من قام به اسمأ زمان و مكان و آله خارج شدند و بقيد الثبوت از اسم فاعل و مفعول و تفضيل مشتق از فعل لازم احتراز شد ۱۲۔

ظريف وهي تعمل عمل فعلها مطلقا بشرط[١] الاعتماد المذكور ومسائلها[٧] ثمانية عشر لان

في اسم الفاعل ١٢ — اے الصفة المشبهة ١٢

الصفة اما باللام او مجردة عنها ومعمول كل واحد منهما اما مضاف او باللام او مجرد عنها

التعريف لام ١٢ — كل واحد من الستة ١٢ — مثل وجهه وخلقه وراسه ١٢

فهذه ستة ومعمول كل منها اما مرفوع او منصوب او مجرور فذلك ثمانية عشر و

على الفاعلية ١٢ — على الاضافة ١٢ — اي ما ذكر من الاقسام ١٢ — حاصلة من ضرب اثنين في ثلثة ١٢

تفصيلها نحو جاءني زيد الحسن وجهه ثلثة[٢] اوجه وكذلك الحسن الوجه والحسن

وجه وحسن[٣] وجهه وحسن الوجه وحسن وجه وهي على خمسة اقسام منها[٤] ممتنع

الحسن وجه والحسن وجهه ومختلف[٥] فيه حسن وجهه والبواقي احسن ان كان فيه ضمير[٦]

---

۱ قوله، بشرط الاعتماد آه سوائے اقتران بحال واستقبال زیراکہ برحدوث دلالت نمے کند وچیزیکہ برحدوث دال نباشد تعلق بزمانہ نخواہد داشت وہمچنین اعتماد برموصول ہم بسبب عدم امکان شرط نیست ۱۲۔

۲ قوله، ثلثة اوجه الی آخره درمثال صفت معرف باللام معمول مضاف یامرفوع ست یا منصوب یا مجرور وہمچنین درمعمول محلی بلام نیز رفع یا نصب یا جر خواہد بود وبہمیں طورتق درمعمول مجرد ازلام واضافۃ ہماں سہ وجہ جائز ست پس مجموع نہ شد ۱۲۔

۳ قوله حسن وجهه آه مثال صفت مجرد ازلام ومعمول مضاف باعراب سہ گانہ ودرمعمول معرف بلام نیز اعراب سہ گانہ اینہم نہ شدند وہرگاہ اینہارا باول ضم کنند ہیژدہ خواہد شد ۱۲ ۴ قوله منها ممتنع آه امتناع اول یعنی صفت معرف بلام بامعمول مجرور مجرد ازلام واضافت بجہت تعریف مضاف وتنکیر مضاف الیہ وثانی یعنی صفت معرف بلام بامعمول مضاف مجرور بسبب عدم تخفیف کہ ازاضافت لفظیہ مطلوب ست زیراکہ تخفیف یا بحذف تنوین باشد یا بسقوط نون تثنیہ وجمع ازمضاف یا بحذف ضمیر ازمضاف الیہ ودریں مثال ہیچک ازینہا یافتہ نشد ۱۲ متوسط درایہ۔

۵ قوله، مختلف فيه حسن وجهه یعنی درصفت مجرد ازلام واضافت او بجانب معمول مضاف اختلاف ست نزد ابن بابشاذ ممنوع ست بتوہم این کہ این ازباب اضافۃ الشئ الی نفسہ است زیراکہ مصداق وجہ وحسن یک ست وبعضے گفتہ اند کہ صحیح ست چوں حسن ازوجہ عام ست اضافۃ الشئ الی نفسہ لازم نمی آید پس سیبویہ وجمیع بصریہ درضرورت شعر بقبح جائز دارند ووجہ استقباح این کہ اضافت برائے تخفیف ست پس بایستی کہ درکلمہ ہرقدر کہ تخفیف عندالاضافۃ ممکن بود مخفف نمایند وچوں این جا باوصف امکان حذف ضمیر کہ اقصی غایت تخفیف است برحذف تنوین کہ اہون تخفیف است کفایت نمودند قبیح باشد وکوفیہ بدون قبح بنظر تخفیف فے الجملۃ یعنی حذف تنوین درنثر نیز جائز داشتہ اند ۱۲۔

۶ قوله، ضمير واحد آه خواه درصفت باشد خواه درمعمول او اول ہفت قسم باشد الحسن الوجه بنصب معمول وجرا والحسن وجهه معمول وجرا والحسن وجہا وحسن وجہا حسن وجه بجر معمول وثانی دردوقسم بود الحسن وجهه وحسن وجهه برفع معمول ۱۲۔ ۷ بدانکہ عمل صفت مشبہ بہ نسبت فعل او زائد ست یعنی صفت مشبہ شبیہہ مفعول رانصب کند نہ فعل او ۱۲ درایہ۔ ۸ ازاقسام ہیژدہ گانہ کہ سہ قسم ازاں خارج شدند وپانزدہ باقی ماندہ ۱۲ ۹ درمعرفہ بنابرشبیہہ بمفعولیت ودرنکرہ بنابرتمیز ۱۲ ۱۰ حاصلة من ضرب الستة في ثلثة الذي هو مرفوع ومنصوب ومجرور ۱۲۔

۱۱ اے مسائل الصفة المشبهة باعتبار الاحسنية والحسن والقبح والامتناع والاختلاف ۱۲ ۱۲ على خمسة اشياء سوى الموصول ۱۲۔

۱۳ واسمي الفاعل والمفعول اللازمين ايضا ۱۲ ۱۴ مثل الوجه والخلق والراس ۱۲ ۱۵ مثل وجها وخلقا وراسا ۱۲۔

واحدٌ وحسنٌ انْ[1] كان فيه ضميران وقبيحٌ[2] ان لم يكن فيه ضميرٌ والضابطةُ انّكَ متى نعتَّ
(لتحقق مايحتاج اليه من غير زيادة ۱۲) (لعدم المحتاج اليه وهو الضمير ۱۲)

بها معمولها فلا ضمير في الصفة ومتى نصبتَ اوجررتَ ففيها ضمير الموصوف نحو زيدٌ
(مثل حسن وجه ۱۲) (معمولها ۱۲) (بالاضافة ۱۲) (لاحتياج الصفة الى الفاعل ۱۲)

حسن وجهه **فصل** اسم التفضيل اسم مشتق من فعلٍ ليدلّ[3] على الموصوف بزيادة
(عاشر ۱۲)

على غيره وصيغتهٗ افعل فلا يُبنى الا من الثلاثي المجرد الذي ليس بلون ولا عيبٍ[4] نحو زيدٌ
(برائے مذکر ۱۲) (عیب ظاہری ۱۲)

افضل الناس فان كان زائدًا على الثلاثي اوكان لونًا اوعيبًا يجب ان يُبنى افعل[5] من ثلاثي
(رباعیا کان اوثلاثیا مزیدا فیہ ۱۲)

مجرد ليدلّ على مبالغةٍ وشدةٍ وكثرةٍ ثمّ يذكر بعدهٗ مصدر ذلك الفعل منصوبا

على التمييز كما تقول هو اشدُّ استخراجا واقوى حمرةً واقبح عرجًا وقياسهٗ ان يكون
(بانہ مقصود علی وجہ ممکن ۱۲)

---

[1] قوله ان كان فيه ضميران یکے درصفت و دیگرے درمعمول وایں در دو قسم بود مثل حسن وجهه والحسن وجهه بنصب معمول ۱۲۔

[2] قوله وقبيح ان لم يكن آہ وایں درچہار قسم باشد الحسن الوجه وحسن الوجه والحسن وجه وحسن وجه برفع معمول ۱۲۔

[3] قوله ليدل على الموصوف ونه گفت على من قام بہ یا وقع علیہ تا تعریف ہر دو قسم اسم تفضیل را کہ برائے فاعل ومفعول باشد مثل اضرب واشہر شامل ماند واسمائے زمان ومکان وآلہ خارج شدند واز قول او بزيادة على غيره مراد از زیادت برغیر درہماں فعل مشتق منہ مراد ست پس بمثل زائد وکامل ایرادے نخواہد شد زیراکہ زیادت وکمال برغیر در مشتق منہ از ینہا مراد نیست بلکہ در امر دیگر ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

[4] زیراکہ افعل کہ از لون وعیب مے آید صفت مشبہ باشد مثل اسود وابیض واعمٰی ۱۲ درایہ۔

[5] قوله افعل ومثل افلس مشتق از ثلاثی غیر مجرد اے افلاس واحمق مشتق از عیوب شاذ ست ۱۲ منہل۔

ع بسبب یافتہ شدن محتاج الیہ وعدم احسنیت بجہت یافتہ شدن زائد از محتاج الیہ ۱۲ متوسط۔

لع یعنی معمول غیر مضاف را بصفت مشبہ رفع دہی ۱۲ ع والا یلزم تعدد الفاعل لعامل واحد وہو ممتنع ۱۲۔

ع على التشبيه بالمفعول في المعرفة والتمييز في النكرة ۱۲ ع وخیر وشر داخل ماند کہ اصل ہر دو اخیر واشر است ۱۲۔

ع واجہل وابلد از عیوب باطنی می آید ۱۲۔

ع بفتحتین لنگ شدن ولنگی دراصل خلقت باشد ۱۲۔

للفاعل[1] كما مرّ وقد جاء للمفعول قليلاً نحو اعذر و اشغل و اشهر و استعماله[2] على ثلثة اوجه

امّا مضاف كزيد افضل القوم او معرّف باللام نحو زيد الافضل او بمن نحو زيد افضل

من عمرو و يجوز في الاول الافراد و مطابقة[3] اسم التفضيل للموصوف نحو زيد افضل القوم

والزيدان افضل القوم و افضلا القوم والزيدون افضل القوم و افضلوا القوم و في الثاني

يجب المطابقة نحو زيد الافضل و الزيدان الافضلان والزيدون الافضلون و في الثالث

يجب كونه مفرداً مذكراً ابداً نحو زيد وهند والزيدان والهندان والزيدون والهندات

(حواشی بین السطور: من الامثلة ۱۲ — على غير القياس ۱۲ — اى زائد در معذوريت ۱۲ — مشهوريت ۱۲ — ومعناه الزيادة على من اضيف اليه فقط و مطلقا ايضا ۱۲ — اى اسم التفضيل المضاف ۱۲ — موصوفش تثنيه باشد يا جمع ۱۲ — على تقدير ارادة الزيادة المطلقة لا على من اضيف اليه فقط — المعرف باللام ۱۲ اى اسم التفضيل — للموصوف ۱۲ — اى اسم التفضيل المستعمل بمن ۱۲ — والموصوف ايا ما كان ۱۲)

۱ے قوله للفاعل زيرا كه تفضيل هر چيزے راست كه او را تاثير در فعل بزيادت و نقصان باشد وآن فاعل بود و نيز اگر از هر دو بنا كرده شود التباس لازم آيد واگر مفعول ترجيح داده شود اكثر افعال بدون تفضيل باقی مانند چرا كه اكثر گاه تفضيل از فعل لازم باشد و نيز مبالغه در فاعل احسن باشد از انچه در مفعول بود و نيز فاعل اكثر ست به نسبت مفعول ۱۲ متوسط و درايه۔

۲ے قوله استعماله على ثلثة اوجه بايد دانست كه استعمال افعل تفضيل با يكے ازيں وجوه سه گانه مذكور باشد پس خالی از هر سه و مجتمع با دو نخواهد بود نگر لم دو وجه عدم خلوا ينكه وضع او برائے تفضيل شئ ست بر غير خود و بامن و اضافت مفضل عليه ظاهراً مذكور می شود و بالام در حكم مذكور ظاهراً باشد زيرا كه از لام اشارت بجانب شئ معين باشد كه سابق لفظا خواه حكماً مذكور شده اگر خالی از ذكر يكے از وجوه ثلثه باشد خالی از ذكر مفضل عليه خواهد بود پس مقصود يكه از وضع او مقصود ست مفهوم نخواهد شد و چوں مفضل عليه معلوم باشد و افعل خبر واقع شود حذف مفضل عليه

اكثر جائز ست چنانكه انا اسن اے منك گفته مے شود در جواب كسے كه گويد انت اسن ام انا و ازيں قبيل ست الله اكبر اى اكبر من كل شئ و قول فرزدق در بحر كامل شعر ان الذي سمك السماء بنى لنا ٭ بيتاً دعائمه اعزّ و اطول ٭ اى من دعائم بيوت اخرىٰ ـ ترجمه بدرستيكه آنكس كه برداشت سقف آسمان را بنا كرد و تعمير ساخت برائے ما خانه يعنی كعبه كه ستونهايش گرامی تر و دراز تر از ستونهائے ديگر خانها ست و عدم اجتماع دو وجه ازيں وجوه سه گانه بسبب ايں كه غرض هر يك واحد ست لهذا چوں يكے مذكور گردد ديگرے لغو شود ليكن قول اعشی ميمون در بحر رجز شعر ولست بالاكثر منهم حصىً ٭ وانما العزة للكاثر ٭ كه الف ولام و من مجتمع شده پس بنا بر آن ست كه دريں شعر من تفضيليه نيست بلكه برائے تبعيض ست تقديراً ولست من بينهم و مثل الخير منه كه در شعر ورثت مهلهلاً والخير منه ٭ زهيراً نعم ذخر الذاخرينا ٭ واقع ست و لام و من مجتمع ست قليل ست زيرا كه من تبعيضيه نيست تا بمثل سابق جواب داده شود ۱۲ كذا فی الرضی والمنهل فائده بدانكه استعمال افعل بدون لام و اضافت و من نيز جائز ست و ايں وقتی ست كه از معنی تفضيلی مجرد باشد موزون باسم فاعل و صفت مشبه شود و ايں نزد مبرد قياسی و نزد غير او سماعی ست و هميں اصح ست شعر قبحتم يا آل زيد نفرا ٭ الا قوم اصغرا و اكبرا ٭ اى صغيراً و كبيراً ـ ترجمه زشت شديد ای آل زيد از روئے گروه بسبب ملامت كردن شما قوم را كه صغير باشد يا كبير و ازيں قبيل است در آيت كريمه وهو اهون عليه ۱۲ ـ

۳ے قوله الافراد و مطابقة اسم التفضيل در افراد بجهت مشابهت با فعل من در ذكر مفضل عليه در هر يك و مطابقت بجهت اضافت دريں قسم و نبودنش در افعل من ۱۲ متوسط ـ

افضلُ من عمرو وعلى الاوجه الثلثة يضمر فيه الفاعلُ وهو يعمل في ذلك المضمر ولا يعمل

في المظهر اصلا الا في مثل قولهم ما رأيت رجلاً احسنَ في عينه الكحلُ منه في عينِ

زيدٍ فانّ الكحل فاعلُ لاحسنَ وههنا بحثٌ **القسم الثاني في الفعل** وقد

اى في مسئلة الاستثناء ١٢

سبق تعريفه واقسامه ثلثةٌ ماضٍ ومضارعٌ وامرٌ الاول الماضي وهو فعلٌ دلّ على زمانٍ

وكذا بعض علاماته — صرح لئلا ينتقض بالاسم ١٢ — حاصل ١٢

قبل زمانك وهو مبنيّ على الفتحِ ان لم يكن معهُ ضميرٌ مرفوعٌ متحركٌ ولا واوٌ كضرب و

لفظا كضرب او تقديرا كرمى ١٢ — السكون في البناء مع ان الاصل لخفة ١٢

مَعَ الضميرِ المرفوعِ المتحركِ على السكونِ كضربتُ وعلى الضمّ مع الواو كضربوا والثاني

الذى هو الاصل في البناء ١٢ — لفظا كضربوا او تقديرا مثل رموا ١٢

١ے قوله۔ وهو يعمل في ذلك المضمر یعنی اسم تفضیل دران مضمر عامل باشد وہمچنین در ظرف مثل هو اخطب منك يوم الجمعة و در حال مثل هو افصح منك خطباً در تمییز مثل انا اكثر منك مالا واعز نفراً نیز عمل خواہد کرد ١٢ منهل۔

٢ے قوله ولا يعمل في المظهر اصلا زیراکہ صفات یا بمشابہت فعل عمل می نمایند یا بمشابہت بمشابہ فعل چنانکہ در اسم فاعل واسم مفعول وصفت دریافتے واسم تفضیل بجہت معنی زیادت در و مخالفت فعل ست وچوں باعتبار اصل استعمال کہ بمن باشد تثنیہ وجمع نمی باشد مخالفت باسم فاعل ومفعول دارد بسبب این مخالفت در مفعول بہ مطلقا مظہر باشد یا مضمر عمل نمیکند مگر بواسطہ حرف جر وہمچنیں در فاعل مظہر زیراکہ ہر دو از معمولات قویہ ہستند مگر ہرگاہ شرائط سہ گانہ مندرجۂ حاشیہ آئندہ یافتہ شود زیراکہ بریں تقدیر بمعنی فعل باشد ١٢ غاية۔

٣ے قوله الا في مثل قولهم آه یعنی در ترکیبے کہ اسم تفضیل صفت باعتبار لفظ برائے چیزے واقع شود و در حقیقت صفت متعلق او باشد چنانکہ احسن در مثال مذکور کہ باعتبار لفظ صفت رجلاً واقع است و در حقیقت صفت کحل ست کہ متعلق رجلاست وآں متعلق بنظر اینکہ دراں چیز یافتہ شدہ مفضل باشد وبنظر اینکہ در غیر آں چیز یافتہ شدہ مفضل علیہ باشد چنانکہ کحل در مثال مذکور باعتبار حصول او در چشم رجل مفضل است وباعتبار حصول او در چشم زید مفضل علیہ باشد یعنی شئ واحد بیک اعتبار مفضل باشد وباعتبار دیگر مفضل علیہ بود چنانکہ در مثل دریافتی وآں اسم تفضیل منفی بود زیراکہ چوں از نفی معنی تفضیلے زائل گردد وبمعنی فعل شود عمل فعل نماید پس حاصل معنی مثال مذکور ندیدم مردے راکہ سُرمہ در چشم او مفضل باشد از سُرمہ کہ در چشم زید یافتہ شد یعنی سُرمۂ چشم زید مفضل علیہ بود بلکہ سُرمہ چشم زید مفضل خواہد بود وسُرمۂ چشم رجل مفضل علیہ ١٢۔

٤ے قوله، بحث وآں اینکہ مثال این مسئلہ را بعبارت مختصر مثل ما رأيت رجلا احسن في عينه الكحل من عين زيد بدون ضمیر مجرور و نیز میتواں آورد اخصر ازاں نیز مثل ما رأيت كعين زيد احسن فيها الكحل بتقديم ذکر عین بر اسم تفضیل بدون ذکر من ١٢ درايه۔

٥ے قوله ثلثة زیراکہ فعل یا انشاست پس امرست یا اخبار اگر در اول او یکے از حروف مضارع باشد مضارع ست ورنہ ماضی ١٢ درايه۔

٦ے قوله دل على زمان اى بلا قرينة پس بلم يقم وان قمت قمت منتقض نخواہد شد کہ اول وقت تجرد از قرینہ مضارع است وثانی ماضی ١٢ منهل۔

عے فاعلا كان او مفعولاً ولو كان مضمرا ايضا الا بواسطة حرف الجر ١٢ غاية۔ عے زیراکہ با منصوب مثل ضربه بنائے او متغیر نہ شود ١٢۔

المضارع وهو فعل يشبه الاسم باحدى حروف اتين في اوله لفظا في اتفاق الحركات و

اى احدى الحروف التي يجمعها اتين ١٢

السكنات نحو يضرب ويستخرج كضارب ومستخرج وفي دخول لام التاكيد في اولهما

ولام ابتدا نيز نام دارد ١٢

تقول ان زيدا ليقوم كما تقول ان زيدا لقائم وفي تساويهما في عدد الحروف ومعنى

في انه مشترك بين الحال والاستقبال كاسم الفاعل ولذلك سموه مضارعا والسين

اى لاجل المشابهة المذكورة ١٢

وسوف تخصصه بالاستقبال نحو سيضرب وسوف يضرب واللام المفتوحة بالحال

اذا دخلت عليه ١٢ — تخصصه ١٢

نحو ليضرب وحروف المضارعة مضمومة في الرباعي نحو يدحرج ويخرج لان

---

۱ قوله المضارع مضارع چوں ماخذ امر ست لہذا برامر مقدم شد ١٢ درایہ وتعریف مضارع بمشابہت اسم برائے اشعار برینکہ نام او مضارع بسبب ہمیں مشابہت ست ومعنی مضارعت در لغت مشابہت ست ونیز مشتق ست از ضرع بالفتح پستان شتر وگاؤ وگوسفند گویا ہر دو رضیع کہ مضارع واسم باشد از یک پستان کہ یک وزن باشند شیر نوشیدند ١٢ کذا فی الرضی۔

۲ قوله مشترک بین الحال آه یعنی حال واستقبال ہر دو معنی حقیقی اوست وبعضی گفتند کہ معنی حقیقی او حال ست ومجازی استقبال وہمیں اقویٰ ست زیراکہ مضارع ہرگاه مجرد از قرائن بود بجز برحال محمول نمی گردد ودر استقبال بدون قرینہ مستعمل نمی شود وبعضے گفتند حقیقۃً برائے استقبال ست ومجازاً برائے حال بسبب خفائے حال وبسبب ہمیں خفا در حال اختلاف کردند حکما گفتند کہ حال زمانہ موجود نیست بلکہ آں میان دو زمانہ فصل ست وحال نزد نحات سوائے آلے نیست کہ در زمانہ بودن او اختلاف واقع ست بلکہ آں زمانہ مع آن ست کہ دریں آن بر جبۂ من ست عام ست آں آن ازیں کہ زمانہ باشد یا قدر مشترک میان دو زمانہ بود ١٢ رضی۔

۳ قوله بین الحال والاستقبال ودر آمدن صفت نکره مثل اسم فاعل چنانکہ مررت برجل یضرب بجائے ضارب ودر عموم وخصوص مانند اسم جنس یعنی چنانکہ اسم جنس بلام عہد خاص شود ہمچنیں مضارع بسین وسوف خاص برائے استقبال گردد ودر اصل مشترک مثل لفظ عین ١٢ درایہ۔

۴ قوله بالحال سوال اگر لام فعل مضارع را خاص برائے حال مے ساخت بجہت منافات با سوف جمع نمی شد وحال آنکہ در آیت کریمہ ولسوف یعطیک ربک ولسوف اخرج حیاً لام با سوف فراہم آمده پس معلوم شد کہ برائے تخصیص حال نیست جواب لام برائے تاکید وحال ہر دو باشد ودر ہر دو کریمہ برائے تاکید ست فقط ١٢ درایہ۔

۵ قوله مضمومۃ فی الرباعی آه افعال باعتبار اصل بر دو نوع ست ثلاثی ورباعی وجہ مفتوح بودن حرف مضارع در ثلاثی ایں کہ فتحہ بسبب خفت خود اصل ست پس برائے ثلاثی اصل اولیٰ شد ورباعی چونکہ اقل ست لہذا متحمل ثقل کہ ضمہ باشد خواہد بود وکسره را ترک کردند زیراکہ بریاکہ از حروف مضارعت ست کسره ثقیل می دارند وکسر حرف مضارع سوائے یا در مضارع ماضی مکسور العین لغت حجازیہ ست ویا را نیز کسره می دہند ہرگاه پس او یای دیگر آید وچوں در رباعی اصل ضمہ دادند رباعی مزید فیہ را بر وعمل نمودند مثل یقاتلُ ویُفعل ویُفعّل وغیر رباعی بر اصل فتحہ بر خفت خود باقی ماند ولیکن اہراق یہریق واسطاع یسطیع رباعی ست کہ دریں ہر دو حرف برخلاف قیاس زیاده شده اند چنانکہ در تعریف خواہد آمد ١٢ رضی۔

ع یعنی در چہار حرفی خواه ہر چہار اصلی باشد خواه بعضی اصلی وبعضی زائد ١٢ درایہ لله التی یصیر الماضی بزیادتہا فی اولہ مضارعاً ١٢ احمد۔

س صیغہ جمع مؤنث غائب بمعنی آمدند ایں حروف در اول فعل مضارع ١٢۔ ع زیراکہ از مضارعت مشتق ست وآں مشابہت باشد ١٢۔

اصلهٗ يُأَخْرِجُ[1] ومفتوحةٌ في ما عَدَاهُ كيَضْرِبُ ويَسْتَخْرِجُ وَاِنَّمَا اُعْرِبُوْهُ مع اَنَّ اصل[2]

الفعلِ البناءُ لمضارعتِهٖ اى لمشابهتِه الاسمَ في ما عرفتَ واصلُ الاسمِ الاعرابُ وذلكَ

(ای المضارع ۱۲ — من وجوه المشابهة باسم الفاعل ۱۲)

اذا لم يتّصل[3] به نُونُ تاكيدٍ ولا نونُ جمعِ المؤنّثِ واعرابُهٗ[4] ثلثةُ انواعٍ رفعٌ ونصبٌ وجزمٌ

(ای بنفس المضارع فیکون)

نحو هو يضربُ ولن يَضْرِبَ ولم يَضْرِبْ **فصلٌ** في اصنافِ اعرابِ الفعلِ وهي اربعةٌ

الاول ان يكون الرفعُ بالضمّةِ والنصبُ بالفتحةِ والجزمُ بالسّكونِ ويُختصُّ بالمفردِ الصّحيحِ[5]

(ای الصنف الاول ۱۲ — ای علی حسب العوامل ۱۲)

غيرِ المخاطبةِ تقول هو يضربُ ولن يَضْرِبَ ولم يَضْرِبْ والثاني[6] ان يكون الرفعُ بثبوتِ

(فی الرفع ۱۲ — فی النصب ۱۲ — فی الجزم ۱۲ — الصنف ۱۲)

۱؎ قولهٗ يُأَخْرِج برائے اطراد باب ہمزہ محذوف شدہ بجہت اجتماع دو ہمزہ یا بوقت درآمدن ہمزۂ استفہام در اخراج متکلم ۱۲ درایہ۔

۲؎ قولهٗ مع ان اصل الخ زیراکہ در فعل فاعلیت ومفعولیت واضافت کہ خواہندۂ اعراب باشند یافتہ شد خارج کنندہ ازیں اصل یعنی مشابہت تامہ نیز مفقود ۱۲ درایہ ۳؎ قولهٗ اذا لم یتصل آہ زیراکہ اگر بما قبل نون تاکید اعراب دہند معلوم نشود کہ ایں فعل مسند سوئے واحدست یا غیر او مثل ہل یضربن واگر نفس نون را معرب گردانند ہر آئینہ بر مشابہ تنوین اعراب جاری کردہ باشند وآں جائز نیست ونون جمع سکون ما قبل خود بقیاس فعلن واجب میکند وبر سکون اعراب متعذر باشد ۱۲ متوسط۔

۴؎ قولهٗ واعرابه ثلثة انواع مثل اعراب اسم تا زیادتی اعراب فعل بر اعراب اسم لازم نیاید ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولهٗ الصحيح اى الفعل المضارع الذى لايكون فى آخره الف ولا ياء ولا واو ۱۲ متوسط وازیں قید احتراز است از ناقص مثل یدعو ویرمی ویخشی ۱۲۔

۶؎ قولهٗ والثانى ان يكون آه وجہ اعراب ایں قسم بنون اینکہ ہرگاہ محل اعراب کہ لام باشد بحرکات مناسب حروف علت مشغول شد وحرف علت ساکن ماند ودراں اعراب براں ممکن نبود وبرائے بنا وجہی نداشت لہذا نون را بدل رفع گردانیدند زیراکہ نون با واو در غنہ مشابہت داشت وسبب خصوص ایں بدل با فعالیکہ در آخر او الف یا واو باشد اینکہ تا یضربان ویضربون بر صورت ضاربان وضاربون شود ویائے تفعلین بر ہر دو برادر خود کہ الف وواو باشد در لحوق نون محمول شدہ ووقوع علامت رفع فعل بعد ضمیر فاعل کہ الف واو ونون باشد بجہت بودن او مثل جزو کلمہ است وسقوط نون در حالت جزم ظاہرست زیراکہ علامت رفع بود وہمچنیں در نصب زیراکہ علامت رفع در حالت نصب باقی نمی ماند مگر اینکہ در واحد بسبب ناصب وجازم رفع زائل شدہ وفتح وجزم بدل بجائے او آمد ودریں امثلہ محض رفع زائل شد وبدل نیامد ۱۲ کذا فی المنہل موافقا لما رضی بہ الرضی۔

عہ کہ دریں ہر دو اعراب اسم نیز شریک ست ۱۲

النون والنصب والجزم بحذفها[1] ويختص بالتثنية وجمع المذكر والمفردة المخاطبة صحيحا

(مذكرا كان او مؤنثا ۱۲)

كان او غيره تقول هما يفعلان وهم يفعلون وانت تفعلين ولن يفعلا ولن يفعلوا ولن

(في الرفع ۱۲)

تفعلي ولم تفعلا ولم تفعلوا ولم تفعلي والثالث ان يكون الرفع بتقدير[2] الضمة والنصب[3] بالفتحة

(في النصب ۱۲ — في الجزم ۱۲ — الصنف ۱۲ — بسبب ثقل ضمه بر واو ویا ۱۲)

لفظا والجزم[4] بحذف اللام ويختص بالناقص اليائي والواوي[ع] غير تثنية وجمع ومخاطبة تقول

هو يرمي ويغزو ولن يرمي ويغزو ولم يرم ويغز والرابع ان يكون الرفع بتقدير الضمة و

(في الرفع ۱۲ — في النصب ۱۲ — في الجزم ۱۲ — الصنف ۱۲)

النصب بتقدير الفتحة والجزم[5] بحذف اللام ويختص بالناقص الالفي غير تثنية وجمع

ومخاطبة نحو هو يسعى ولن يسعى ولم يسع

فصل

المرفوع[6] عامله معنوي وهو تجرده

---

۱ قوله بحذفها حذف نون در نصب این که جزم در افعال بمنزلهٔ جر در اختصاص با سماعت پس چنانکه نصب تابع جر در اسم بود، همچنین نصب تابع جزم در فعل باشد ۱۲ درایه وگاہے نون با جازم ثابت ماند. شعر لولا فوارس من ذهل واسرتهم، یوم الصلیفاء لم یوفون بالجار + شاهد لم یوفون باثبات نون ۱۲ منهل

۲ قوله بتقدیر الضمة وگاہے این ضمه در ضرورت ظاهر شود مثل شعر فعوضني عنها غناي ولم تكن + تساوي عنزي غير خمس دراهم ÷ اذا قلت على القلب يسلو فيضت هوا جس لا تنفك تغريه بالوجد. شاهد تساوي ویسلو بضم یا و واو ۱۲۔

۳ قوله بالنصب بالفتحة بسبب خفیف بودن فتحه وبضرورت ساکن هم می شود. شعر ما اقدر الله ان يدني على سخط ÷ من داره الحزن ممن داره صول ÷ فما سودتني عامر عن دراية ÷ بالله ان اسمو بام ولا اب. شاهد ان یدنی وان اسمو بسکون یا و واو با ناصب ۱۲۔

۴ قوله والجزم بحذف اللام زیرا که جازم هرگاه حرکت را نیافت حرف را محذوف ساخت وگاہے در ضرورت ثابت مے ماند شعر. هجوت زبان ثم جئت منعذرا + من هجو زبان لم تهجو ولم تدع. الم یاتیک والانباء تنمی + بما لاقت لبون بنی زیاد. شاهد لم تهجو ولم یاتیک با بقائی واو و یا با جازم ۱۲۔

۵ قوله والجزم بحذف اللام بعلت فقدان حرکت وگاہے این الف ثابت می ماند شعر اذا العجوز عصت نطلق ÷ ولا ترضها ولا تملق ÷ شاهد لا ترضها با بقائے الف ۱۲

۶ قوله المرفوع عامله معنوی آه این نزد کوفیه است لیکن نزد بصریه عامل رافع فعل مضارع آمدن او بجائے اسم است چنانکه در زید یضرب ای ضارب ورایت رجلا یضرب اے ضاربا ومررت برجل یضرب ای ضارب چوں فعل مضارع مشابه اسم شد لهذا اسبق اعراب اسم واقوی او که رفع باشد یا و داد ندو برین هر دو مذهب عامل فعل مضارع معنوی است سوال در آمدن بجائے اسم فعل ماضی نیز با مضارع شریک است جواب ماضی مبنی الاصل است عامل در وا اثرے نخواهد کرد۔

ع قوله الواوی احترازیست عن الناقص الالفی وحکمه یجیئ ۱۲ عه غائبا کان او مخاطبا ۱۲ للعه لعدم قبول الالف الحركة ۱۲ احمد۔

عن الناصب والجازم نحو هو يضرب ويغزو ويرمي ويسعى **فصل** المنصوب عامله
(اي عن كل ناصب وجازم ۱۲)

خمسة احرف أن ولن وكي واذن وأن المقدرة نحو اريد ان تحسن الي وانا لن اضربك
(التي تقدر في سبعة مواضع ۱۲)

واسلمت كي ادخل الجنة واذن يغفر الله لك وتقدر أن في سبعة مواضع بعد حتى
(اي قياسا ۱۲)

نحو اسلمت حتى ادخل الجنة ولام كي نحو قام زيد ليذهب ولام الجحد نحو ما كان الله

ليعذبهم والفاء الواقعة في جواب الامر والنهي والاستفهام والنفي والتمني والعرض

---

۱ قوله ان وآں لسبب مشابهت او با ان مخففه از مثقله از روئے معنی ولفظ بجهت اینکه هر دو مصدری هستند اصل دریں باب است وباقی بجهت این که همه برائے استقبال هستند محمول برآں نموده شدند وآں فعل مضارع را به نصب کند هرگاه پیش او فعل علم یا ظن نباشد وگاهے جزم کند شعر اذا ما غدونا قال ولدان اهلنا : تعالوا الی ان یاتنا الصید نحطب بحذف یائے یاتی حکایت کرده است آں را ابو عبیده لحیانی ۱۲ درایه مع زیادة۔

۲ قوله ولن معنی او نفی مستقبل باشد بنفی مؤکد سیبویه گفته حرف براسه است برائے او اصلی نیست که از و تغییر نموده باشند وفراء گفته که اصل او لا است الف از نون بدل گردید وخلیل گفته که اصل او لا ان باشد بحذف الف وهمزه بجهت کثرة استعمال تصرف نمودند مثل ایش در ای شیء وعلما در علی الماء ۱۲۔ ۳ قوله کی معنی او سببیت ماقبل او ست برائے مابعد او وبعضے گفته اند که جاره ست ناصب بتقدیر ان باشد ۱۲۔

۴ قوله واذن وقتے که مابعد او بر ماقبل او اعتماد نکند در فعل مستقبل باشد فعل مضارع را به نصب کند وآں جواب وجزا باشد نزد سیبویه حرف براسه است ونزد بعضے از ظرفیه است مضاف الیه محذوف شد وتنوین عوض او در آمد وفتحه ذال برائے این که بر صورت ظرف منصوب باشد ۱۲ درایه۔

۵ قوله ارید آه وگاهے لسبب محمول بودن او برائے مصدریه مهمل می شود یعنی نصب نمی کند شعر اذا کان امر الناس عند عجوزهم : فلا بد ان یلقون کل ثبور : شاهدان یلقون باثبات نون با ان ناصبه ۱۲ منهل۔

۶ قوله بعد حتی آه وجه تقدیر ان بعد حتی ولام کی ولام جحد اینکه هر سه حروف جاره هستند ودر آمدن حروف جاره بر فعل ممنوع ست مگر اینکه او را بتقدیر ان مصدر گردانند واؤ بمعنی الی حرف جار گرفته واو بمعنی الا در حکم او بمعنی الی است درینکه پس او بودن مفرد لازم ست ومابعد او وفائے عاطفه واقع در جواب الشاء آت بجهت اینکه چوں عطف خبر بر انشاء ممنوع است لهذا انشاء را تاویل به ترکیبی نمودند که بر اسم مشتمل بود وخبر را باضمار ان مفرد گردانیدند تا از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد چناں که در مثل زرنی فاکرمک اے لیکن منک زیارة فاکرام منی ونفی اگرچه انشاء نیست لیکن بر نهی بجهت دلالت هر دو بر عدم محمول ست ۱۲ درایه

۷ قوله ولام الجحد جحود منکر شدن با علم وجحد بضم وبفتحتین مثله ۱۲ صراح ولام جحد لامی ست که مؤکد نفی کان باشد وچوں این لام ملازم نفی باشد لهذا لام جحد نام شد ومیان ایں لام ولام کئی باعتبار لفظ ومعنی هر دو فرق ست فرق لفظی اینکه ایں لام دائماً بعد نفی آید بخلاف لام کئی وفرق معنوی اینکه لام کے برائے تعلیل باشد واز سقوط او معنی مختل می شود بخلاف لام جحد ۱۲ منهل ولیس لام زائده که بعد مشتقات امر واراده آید نیز ان مقدر می باشد مثل امرت لاعدل بینکم وانما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ۱۲۔

۸ قوله والفاء الواقعة یعنی تقدیر ان بعد فا بدو شرط مشروط ست یکے سببیت ماقبل برائے مابعد دوم قبل این فا یکی ازیں اشیائے شش گانه بود وچوں دریں جا سببیت مقصود ست لهذا از رفع بجانب نصب عدول نمودند تا تغیر لفظ بر تغیر معنی دلالت کند ۱۲ درایه۔

عـه دراں وقت خواهد بخشید ترا خدائے تعالیٰ ۱۲۔ عـه هر آئینه نیست خدا تعالیٰ تا عذاب کند ایشاں را ۱۲

نحو اسلم فتسلم ولا تعص فتعذب وهل تعلم فتنجو وما تزورنا فنكرمك وليت لى مالا فانفقه والا تنزل بنا فتصيب خيرا وبعد الواو الواقعة فى جواب هذه المواضع كذلك نحو اسلم وتسلم الى اخره وبعد او بمعنى الى ان او الا ان نحو لالزمنك او تعطينى حقى وواو العطف اذا كان المعطوف عليه اسما صريحا نحو اعجبنى قيامك وتخرج ويجوز اظهار ان مع لام كى نحو اسلمت لان ادخل الجنة ومع واو العطف نحو اعجبنى قيامك وان تخرج ويجب اظهار ان فى لام كى اذا اتصلت بلا النافية نحو لئلا يعلم واعلم ان ان الواقعة بعد العلم ليست هى الناصبة للفعل المضارع وانما هى المخففة من المثقلة نحو علمت ان سيقوم قال الله تعالى علم ان سيكون منكم مرضى وان الواقعة بعد الظن

(حواشی بین السطور: برامی آموزی تا نجات یابی ۱۲ — اسلام آر تا سلامت مانی ۱۲ — ای لا یکن منک عصیان فعذاب من الله ۱۲ — نزد جمهور نحات ۱۲ — نزد سیبویه ۱۲ — ای حروف العطف اذا کان آه ۱۲)

۱؎ قوله، وبعد الواو آه وجه نصب بتقدیر ان بعد واو اینکه گو واو در ینجا برائے جمعیت است لیکن چونکه از روئے اصل برائے عطف است در ینجا عطف جمله خبریه بر انشائیه متوهم می شد و چوں منصوب بتقدیر ان گردید بتاویل مفرد گشته بر مصدر که از جمله انشائیه مفهوم می شود معطوف گردید و ایں جائز ست فائده۔ دریں واو، واو صرف هم داخل ست و آں واوی ست که مدخولش صلاحیت اعاده چیزیکه بر سر معطوف علیه بود نداشته باشد چنانکه لا تاکل السمک وتشرب اللبن که تشرب اللبن صلاحیت آمدن لائے نهی بسبب اختلال معنی مقصود بر خود نمیدارد زیراکه دریں هنگام عدم اکل با عدم شرب جمع خواهد شد و مقصود قائل اجتماع عدم اکل با شرب است وازیں جا وجه تسمیه بواو صرف نیز مستفاد شد چه صرف در لغت بمعنی باز داشتن چوں ایں واو صدر معطوف علیه را از آمدن بر معطوف باز میدارد لهذا بواو صرف موسوم شد ۱۲۔

۲؎ قوله، الى آخره ای الى آخر ما ذکرنا من الامثلة فی الفاء یا بدل الفاء بالواو ۱۲ درایه۔

۳؎ قوله، لالزمنک آه هر آئینه قید خواهم کرد ترا تا اینکه یا مگر اینکه بدهی حق مراد ۱۲۔

۴؎ قوله وتخرج وسبب تقدیر ان دریں مقام اینکه تا عطف جمله بر مفرد لازم نیاید بلکه عطف مفرد بر مفرد باشد ۱۲۔

۵؎ قوله مع لام کے برائے فرق فیما بین لام کئے ولام جحود و بالعکس نشد زیراکه لام جحود زائده است ولام کے غیر زائده ۱۲ متوسط۔

۶؎ قوله، اذا اتصلت یعنی وقتیکه لام کئے قبل لا باشد برائے اجتناب اجتماع دو لام ولام کئے چوں صدارت رامی خواهد۔ لهذا بالائے لا آید ۱۲ غایة التحقیق۔

۷؎ قوله، بعد العلم یعنی پس لفظیکه بر یقین دلالت کند خواه لفظ علم باشد خواه غیر او مثل رؤیت و وجدان و یقین و تبیین و تحقیق و انکشاف و ظهور و شهادت وغیره ۱۲ در ۸؎ قوله، من المثقلة المناسبة للعلم وما بمعناه فی التحقیق خلافا للفراء وابن الانباری ۱۲ ویجب فصل ان عن الفعل حینئذ اما بالسین او سوف ۱۲

۹؎ ترجمه دانست خدا اینکه زود از شما بیماران خواهند شد ۱۲ ۱۰؎ قوله، بعد الظن انچه پس رجا و طمع و خشیت و خوف و شک و وهم و اعجاب آید مصدریه باشد نه مخففه از مثقله مثل رجوت ان تقول و علمت ان تقعد و خشیت ان ترجع و علیٰ هذا القیاس ۱۲ عه ای لا یکن منک زیارة فاکرام منی ۱۲۔

عه بجهت زشت داشتن نحویاں عطف فعل بر اسم ۱۲ متوسط عه بخلاف الناصبة فانها الرجاء والطمع فلا یناسب العلم ۱۲ شرح جامی عه چرا فرو نمی آئی با ما تا برسی خیر نکوئی را ۱۲ عه ای مثل الفاء الواقعة فی جواب تلک المواضع ۱۲۔

جاز فيه الوجهان النصب بها وان تجعلها كالواقعة بعد العلم نحو ظننت ان سيقوم

احدهما ۱۲ — والحسبان والعلم المؤول باظن ۱۲ — على ان تجعلها مصدرية ۱۲ — وثانيهما ۱۲ — فی کونها مخففة من المثقلة فترفع الفعل ۱۲

فصل المجزوم عامله لم ولما ولام الامر[1] ولا فی النهی[2] وكلم[3] المجازات[4] وهی ان و

مهما واذ ما وحيثما واين ومتى وما ومن وایّ وانّی وان المقدرة نحو لم يضرب ولما

المستعملة ۱۲ — ای مع الشرط ۱۲ — سوائے لو ۱۲ — بالرفع صفت ان ۱۲

يضرب وليضرب ولا تضرب وان تضرب اضرب اه واعلم ان لم تقلب[5] المضارع

ماضيا منفيا ولما[6] كذلك الا ان فيها توقعا[7] بعده ودواما[8] ما قبله نحو قام الامير لما يركب

لفظ لم ۱۲ — وان لم ۱۲ — يعنی توقع ثبوت منفی ست بعد زمان تكلم ۱۲

وايضا يجوز حذف الفعل بعد لما[9] خاصة تقول ندم زيد ولما ای ولما ينفعه الندم

ای رجع لما رجوعا ۱۲ — ان دل دليل عليه ۱۲

---

[1] قوله، ولام الامر۔ اضاف اللام لانها نكرة صالحة للاضافة ۱۲۔

[2] قوله، ولا فی النهی احترازست ازاں كه در معنی نفی مستعمل شود وازانكه در چیزے زاید مستعمل نه شود مثل لا اقسم ۱۲۔

[3] این ہر چہار یک فعل را جزم دہند و بواسطۂ عطف مجزوم او متعدد باشد ۱۲۔

[4] قوله، كلم المجازاة۔ ای كلماتیكه دلالت كنند كه جملۂ ثانیه جزا و مسبب جملۂ اولیٰ باشد وچوں بعضے ازینہا اسماء باشند و بعضے حروف لہذا لفظ كلم آورد تا ہر دو را شامل باشد ۱۲ درایه۔

[5] قوله لم تقلب آه یعنی لم مضارع را ماضی میگرداند باعتبار زمان این مذہب جمہورست ومذہب قومے كه بعضے ازانہا جزولی ست اینكه لم وہمچنین لما لفظ مستقبل را ماضی می گرداند واول صحیح ست كه برائے او در كلام عرب نظیر نیست وآں وقوع مضارع بعد لو و ثانی نظیرے ندارد ۱۲۔

[6] قوله، ولما كذلك آه بدانكه لما در اصل لم ماست ما زیاده شد چنانكه در اینما شرطیه وبسبب این زیادت بچند چیز خاص شد یكے آنكه در معنی توقع ست چنانكه در قد در ایجاب ماضی یعنی در لما توقع ثبوت منفی ست بعد زمان تكلم مثل لما یذوقوا عذاب معنی آنكه ایشاں تا اینندم عذاب من نچشیده اند لیكن توقع چشیدن دارند دوم آنكه در و معنی دوام است اے دوام نفی قبل زمان تكلم پس لما مختص باستغراق ست ای در استمرار نفی تا زمان حال و مثالش ہماں كریمه لما یذوقوا آه باشد یعنی در جمیع ازمنه ماضیه تا حال عذاب من نچشیدند ودر بعضی نسخ توقعاً لما بعده و دواماً لما قبله، بنظر آمد ظاہرا خبط قلم ناسخ باشد سوم حذف فعل بعد لما نه بعد لم وگاہے در غیر متوقع ہم مستعمل می شود ومثالش ندم زید ولما آه باشد چہارم نیامدن ادوات شرط بروپس گفته نخواہد شد ان لما یضرب ومن لما یضرب بخلاف لم ۱۲ یوسفیه ودرایه فائده بدانكه لما میان اسمیت وحرفیت مشترک است وقتیكه حرف بود خاص بمضارع باشد وحینیكه اسم باشد بمعنی ظرف بود درین ہنگام پس او ماضی خواہد بود لفظاً یا معنیً وجواب او نیز ہمچنین باشد خواه جمله اسمیه مقرون باذا فجائیه مثل قوله تعالیٰ فلما كتب علیہم القتال اذا فریق منہم یا فا گاہے ماضی مقرون بفا بود وگاہے مضارع ۱۲

[7] قوله توقعاً بعده ای ینفی بہا فعل مترقب متوقع غالباً نحو قام آه وقد تستعمل فی غیر المتوقع ایضاً نحو ندم زید آه ۱۲ درایه۔

[8] ودوام ثبوت منفیست قبل زمان تكلم یعنی استغراق ست ۱۲۔

[9] قوله لما خاصة ای دون لم زیرا چه اصل لما لم ما كه در و ما زائد ست قائم مقام فعل باشد ۱۲ [10] یعنی توقع ثبوت منفی ست بعد زمان تكلم ۱۲ احمد۔

ولا تقول ندِمَ زيدٌ ولمّا[1] وامّا كَلِمُ المجازاتِ[2] حرفًا كانت او اسمًا فهي تدخل على الجملتين
لِتَدُلَّ على اَنَّ الاُولى سببٌ للثانية وتسمّى الاولى شرطًا والثانيةُ جزاءً ثم ان كان الشرطُ
الجملة الاولى ۱۲ — اى الجملة الثانية ۱۲ — اى الجملة ۱۲ — الجملة ۱۲
والجزاءُ مُضارِعَينِ يجبُ الجزمُ فيهما لفظًا نحو اِنْ تُكْرِمْنِيْ اُكْرِمْكَ وان كانا ماضيَين
لم تعمل فيهما لفظًا نحو ان ضربتَ ضربتُ وَاِنْ كانَ الجزاءُ وحدَه ماضيًا يجب الجزمُ
في الشرط نحو اِنْ تضربْني ضربتُكَ وَاِنْ كانَ الشرطُ وحدَهٗ[ع٣] ماضيًا جاز[3] في الجزاء الوجهان
الشرط دون — لانّ الجزاء ۱۲ — اى منفردًا ۱۲ — وكان الجزاء مضارعًا ۱۲
نحو ان جئتني اكرِمْكَ واعلم[4] انّه اذا كان الجزاء ماضيًا بغير قد[عه] لم يجز الفاء فيه نحو ان
بالرفع والجزم ۱۲ — وامس ۱۲
اكرمتني اكرمتُكَ قال الله تعالى وَمَنْ دَخَلَهٗ كَانَ اٰمِنًا وان كان مضارعًا مثبتًا او منفيًّا[5]
دہرکہ در آید آں جا — ایمن بود ۱۲ فتح — بغیر السین وسوف ۱۲
بلا جاز[6] فيه الوجهان نحو ان تضربني اَضْرِبُكَ او فاَضْرِبُكَ وَاِنْ تشتمني لا اَضْرِبُكَ او فلا
في المضارع المثبت ۱۲ — شتم دشنام دادن ۱۲ — في المضارع المنفي بلا ۱۲

---

[1] قوله، ولم آه مگر بشرط تفسیر روا ست کہ بعد لم ہم حذف کنند دریں صورت لم متصل اسمیکہ معمول فعل محذوف ست خواہد بود مثل قول شاعر شعر ظننت فقيرًا ذا غنىً ثم نلتُه ۞ فلم ذا رجاءٍ القه غير واهب ۞ اے فلم الق ۱۲۔

[2] قوله، واما كلم المجازات آه چوں ان اصل کلمات شرط ست وباقی فرع لہذا در شعر شرط وجزا پس او محذوف میشود ہرگاہ قرینہ قائم باشد در نثر محض شرط ہرگاہ منفی بلا باشد والا باقی بود مثل آتنی والا اضربک ای وان لا تاتنی اضربک وہمچنیں مجرد شرط پس اما شرطیہ وقت باقی ماندن لا نیز محذوف می شود وایں وقتی ست کہ چیزیکہ برحسب معنی جواب بودن او ممکن باشد مقدم بود مثل افعل کذا امالا اے امالا تفعل ذلک فافعل ہذا ونزد کوفیہ اِنْ بمعنی اِذا می آید ودر کریمہ وان کنتم فی ریب اذ کنتم فی ریب گفتند زیرا کہ ان افادیت شک مے بخشد واو تعالےٰ منزہ از شک ست جواب ان برائے شک نیست بلکہ برائے عدم قطع ست در اشیائے کہ وقوع وعدم آن جائز ست ۱۲ رضی۔

[3] قوله جاز في الجزاء الوجهان رفع بسبب اینکہ ہرگاہ درشرط کہ اقرب اوست بجہت بودن او ماضی عمل نہ کرد در جزاء کہ بعید از دست بمتابعت شرط چگونہ عمل خواہد کرد ۱۲ متوسط

[4] قوله واعلم آه یعنی ہرگاہ جزا ماضی فعل متصرف ملفوظ باشد یا مقدر بغیر امس وقد آوردن فابرو جائز نہ باشد زیرا کہ بسبب تاثیر حرف شرط در معنی یعنی گردانیدن ماضی را بمعنی مستقبل احتیاج بجانب فائے رابطہ نیست ۱۲۔

[5] قوله منفيا بلا الخ احتراز ست از منفی بلم کہ آن در ماضی معنی مندرج ست واز مضارع بلن نیز کہ حکمش مے آید ۱۲۔

[6] قوله جاز فيه الوجهان آوردن فا وترک او زیرا کہ حرف شرط در تغیر معنی تاثیر قوی نہ کردہ چنانکہ در ماضی نمودہ بود پس فا آوردہ خواہد شد وچوں در معنی اثر فی الجملة نمودہ کہ مضارع را خاص بمعنی مستقبل گردانیدہ اگرچہ تاثیر قوی نیست پس حاجت فا نخواہد افتاد ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

[ع] بسبب قریب بودن عامل وقابل بودن مضارع ۱۲ [عه] لفظًا او تقديرًا مثل ان قمت لم اقم ۱۲۔

[ع٣] اى كلمات الشرط والجزاء المعدودة من قبل ۱۲

اَضْرِبْكَ وَاِنْ لَمْ يَكُنِ الْجَزَاءُ اَحَدَ الْقِسْمَيْنِ الْمَذْكُوْرَيْنِ فَيَجِبُ[1] الْفَاءُ فِيْهِ وَذٰلِكَ[2] فِيْ اَرْبَعِ (ای وجوب فا ۱۲)

صُوَرٍ اَلْاُوْلٰى اَنْ يَكُوْنَ الْجَزَاءُ مَاضِيًا مَعَ قَدْ (لفظا ۱۲) كَقَوْلِهٖ تَعَالٰى اِنْ يَّسْرِقْ[لل] فَقَدْ سَرَقَ اَخٌ لَّهٗ[ص] مِنْ

قَبْلُ وَالثَّانِيَةُ اَنْ يَكُوْنَ مُضَارِعًا مَنْفِيًّا بِغَيْرِ لَا[س] كَقَوْلِهٖ تَعَالٰى وَمَنْ[ع] يَّبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دِيْنًا

فَلَنْ يُّقْبَلَ مِنْهُ وَالثَّالِثَةُ اَنْ يَكُوْنَ جُمْلَةً[3] اِسْمِيَّةً كَقَوْلِهٖ تَعَالٰى مَنْ جَآءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهٗ عَشْرُ (هر کہ آورد نیکی لیس او راست) (دہ چند آں ۱۲)

اَمْثَالِهَا وَالرَّابِعَةُ[4] اَنْ يَكُوْنَ جُمْلَةً اِنْشَائِيَّةً اِمَّا اَمْرًا كَقَوْلِهٖ تَعَالٰى قُلْ اِنْ[ع] كُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰهَ

فَاتَّبِعُوْنِيْ وَاِمَّا نَهْيًا[5] كَقَوْلِهٖ تَعَالٰى فَاِنْ[ل] عَلِمْتُمُوْهُنَّ مُؤْمِنٰتٍ فَلَا تَرْجِعُوْهُنَّ اِلَى الْكُفَّارِ

---

[1] قولہ فیجب الفاء فیہ آہ زیرا کہ حرف شرط را نہ تاثیر لفظی ست یعنی جزم نہ کردہ و نہ معنوی اے بمعنی مستقبل نگردانیدہ ضابطہ این کہ حرف شرط اگر در جزا مؤثر خواہد بود در آمدن فا جائز نخواہد شد و اگر تاثیرے قطعاً نخواہد بخشید در آوردن فا واجب باشد و اگر تاثیرے و عدم تاثیر ہر دو محتمل باشد دراں دو وجہ جائز خواہد بود ۱۲ درایہ۔

[2] قولہ وذلک فی اربع صور آہ اے فی المشہور ورنہ دریں چہار انحصار نیست چنانکہ از کلام مصنف مستفاد می شود زیرا کہ چوں جزا فعل مضارع مثبت مصدر بحروف تنفیس باشد آوردن فا در جزا واجب شود مثل اِن جاءَ زید فسا کرمہ، یا فسوف اکرمہ، و ہمچنیں ہرگاہ جزا فعل ماضی بغیر قد ملفوظ و مقدر باشد و مفعول او بر و مقدم آید فا بر مفعول واجب گردد چنانکہ در آیت کریمہ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَا صاحب کشاف تفسیر کردہ کہ فمن ابصر الحق و آمن فلنفسہ البصر وایاہ نفع ومن عمی فعلی نفسہ عمی وایاہ ضر بالعمی، و در قول عبد الرحمن بن حسان. شعر من یفعل الحسنات اللہ یشکرہا ٭ والشر بالشر عند اللہ مثلان۔ اللہ یشکرہا جملہ اسمیہ باوجود آنکہ جزا واقع ست بسبب ضرورت شعری فا نیاید ۱۲ منہل۔

[3] قولہ جملۃ اسمیۃ آہ لیکن عطف بر و بجزم درست ست مثل قولہ مَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَلَا هَادِيَ لَهٗ وَيَذَرْهُمْ بر قرأت جزم و بعضے مرفوع خواندہ اند بنا بر حمل بر ظاہر جملہ ۱۲ درایہ۔

[4] قولہ والرابعۃ ان یکون جملۃ انشائیۃ اما امرا و اما نہیا و ہمچنین ہرگاہ دعا و استفہام و تمنی و عرض و افعال مقاربہ و افعال مدح و ذم جزا آید آوردن فا واجب گردد و ہمیں ست حال لیس زیرا کہ سوائے انشا زمانہ نیست تا باستقبال بدل شود پس دریں مواضع مذکورہ حرف شرط را در شرط و جزا تاثیرے نیست لہذا بجانب فائے رابط احتیاج خواہد افتاد ۱۲ و کذا فی المنہل ۱۲۔

[5] قولہ، واما نہیا و اما استفہاما مثل ان ترکتنا فمن یرحمنا و اما دعا نحو ان اکرمتنا فیرحمک اللہ ۱۲ درایہ۔

[ع] ہر کہ طلب کند و رای اسلام دین دیگر را پس ہرگز قبول نہ کردہ خواہد شد ازو ۱۲ فتح [ع] بگو اے محمدؐ اگر دوست میدارید خدا را پس متابعت من نمائید ۱۲

[س] و آن ماضی بغیر قد و مضارع مثبت خواہ منفی بلا۔ [لل] اگر دزدی کند این کس دور نیست کہ دزدی کردہ بود برادر او پیش ازیں ۱۲۔

[ص] او معنی مثل اِنْ كَانَ قَمِيْصُهٗ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ فَصَدَقَتْ ای فقد صدقت ۱۲ [س] یعنی ماولن زیرا کہ حال سابق معلوم شد ۱۲۔

[ل] پس اگر مسلمان دانید ایشاں را پس باز نفرستید ایشاں را بسوئے کافران ۱۲

وقد[1] يقع إذا مع الجملة الاسمية موضع الفاء كقوله تعالى وإن تصبهم سيئة بما قدمت أيديهم إذا هم يقنطون وإنما تقدر[2] إن بعد الأفعال الخمسة التي هي[3] الأمر نحو تعلم تنج والنهي نحو لا تكذب يكن خيرا لك والاستفهام نحو هل تزورنا نكرمك والتمني نحو ليتك عندي أخدمك والعرض نحو ألا تنزل[4] بنا تصب خيرا وبعد[5] النفي في بعض المواضع نحو لا تفعل شرا يكن خيرا لك وذلك[6] إذا قصد أن الأول سبب للثاني كما

اى تقدير ان مع شرط بعد اشياء پنجگانہ ۱۲ — من الخمسة ۱۲ — مضمون الثاني ۱۲ — وهو المضارع ۱۲

---

[1] قوله وقد يقع اذا يعنی گاہے اذا فجائیہ بجائے فا آید چراکہ او ہم مثل فا بر تعقیب مابعد برائے ماقبل بغیر مہلت وتراخی دلالت مے کند ومانند فا ابتدا با ونیز ممتنع ہست بلکہ از ضروریات ست کہ بر وچیزے مقدم آید تا مابعد را با و مثل فا ربط دہد و شرط است کہ جزا جملہ اسمیہ باشد چراکہ اذا شرطیہ اختصاص بجملۂ فعلیہ دارد پس این اذا برائے فرق بر جملۂ اسمیہ خاص شد و آں جملہ اسمیہ باید کہ طلبیہ نباشد زیراکہ اذا فجائیہ برائے مفاجات امر محکوم علیہ بحکمی موضوع ست و ایں در جملۂ خبریہ باشد نہ در غیر او واز آوردن قد مقید تقلیل اشارت ست بایں کہ آمدن فا اکثر ست و وقوع اذا کمتر واز لفظ موضع الفاء اشعار ست بدیں کہ اذا با فا جمع نشود ۱۲ منہل و درایہ۔

[2] قوله وانما تقدر آه مذہب خلیل اینکہ جزا بایں اشیاء مجزوم مے شود نہ بان مقدر و مذہب غیر او ایں کہ ایں جا ان مع شرط مقدر ست و ایں اشیاء بر شرط مقدر مذکور دلالت دارند و مصنف بنا بر مذہب غیر خلیل گفتہ کہ ان اے ان مع شرط بعد اشیاء پنجگانہ مقدر مے باشد مثل تَعَلَّمْ تَنْجُ تقدیرہ تعلّم إن تتعلم تنج ۱۲ رضی [3] قوله ہی الامر تحقیقا نحو تعلم تنج او توة نحو حسبک ینم الناس ای اکتف تیم الناس فان حسبک ینم الناس ای اکتف تیم الناس فان حسبک نزل منزلة اکتف کانہ قال اکتف تیم الناس ۱۲۔

[4] قوله الا تنزل بنا الخ اے ان تنزل بنا تصب خیرا زیراکہ کلمۂ عرض کہ ہمزہ استفہام باشد ہرگاہ بر حرف نفی در آمدہ فائدہ اثبات بخشیدہ لہذا شرط مثبت مقدر نمودہ شد با اینکہ منفی ست بر اثبات دلالت نمی کند ۱۲ د۔

[5] قوله وبعد النفي في بعض المواضع۔ بدانکہ دریں عبارت خبط محض ست زیراکہ اگر از بعض مواضع موضعے مراد ست کہ در و نفی فعل سبب مضارع باشد پس حال تقدیر ان بعد نہی ہمچنین خواہد بود بریں تقدیر تخصیص نفی ببعض مواضع وراۓ نہی دعویٰ بلا دلیل وترجیح بلا مرجح ست و اگر از بعض مواضع غیر ایں موضع مذکور مراد ست پس چرا بیان نہ کردہ علاوہ ازاں ایں کہ شارح وافی تصریح کردہ کہ ان بعد نفی مقدر نمی باشد زیراکہ او خبر محض ست و در و طلب نیست وبہمیں جہت صاحب وافی ذکر نہ کردہ ۱۲ ش۔

[6] قوله وذلك الخ ہرگاہ سببیت مقصود نباشد پس مضارعیکہ بعد ایں اشیائے مذکورہ آید واجب الرفع خواہد بود بنا بر اینکہ حال واقع مے شود مثل ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ ای ذرہم فی حالة کونہم علی ہذہ الصفة یا نعت آید اگر صلاحیت وصفیت داشتہ باشد مثل فَهَبْ لِي مِن لَّدُنكَ وَلِيًّا يَرِثُنِي بر قرأت رفع اے ولیا وارثا یا مستانفہ آید مثل لا تذہب بہ تغلب علیہ ایجا رفع بنا بر استیناف است نہ بنا بر حالیت ونعتیت زیراکہ ہرگاہ برائے مخاطب از ذہاب نفی کردہ شدہ گویا مخاطب سببش بہ پرسید پس در جواب او گفتہ شد تغلب علیہ ۱۲۔ لله واگر برسد بدیشاں سختی بسبب آنکہ پیش فرستادہ است دستہائے ایشاں ناگہاں ایشاں نومیدی شوند ۱۲ ۵ شاید لفظ افعال بجائے اشیاء از قلم ناسخ بر آمد ۱۲ ابو سفیہ۔

رايتَ فى الامثلة فانّ معنى قولنا تعلّم تنجُ هو ان تتعلّم تنج وكذلك البواقى فلذلك امتنع
زيراكه تعلم سبب نجات ست ۱۲ — اى سببية الاول للثانى ۱۲

قولكَ لاتكفر تدخُلِ النّارَ لامتناع السببية اذ لايصح ان يقال ان لاتكفر تدخل النارَ والثالث
بحسب المعنى ۱۲ — بتقدير الشرط على نفى النهى ۱۲

الامر[1] وهو صيغة يُطلَبُ بها الفعل من الفاعل المخاطب بان[2] تحذف من المضارع حرف
بواسطتها ۱۲ — اى صدور الفعل ۱۲ — احتراز شد از امر مجهول ۱۲

المضارعة ثم تنظر فان كان مابعد حرف المضارعة ساكنًا زدتَ[3] همزة الوصل مضمومةً[4]

ان الضم ثالثُه نحو انصر ومكسورة[5] ان انفتح او انكسر كاعلم واضرب واستخرج وان كان

متحرّكًا فلاحاجة الى الهمزة نحو عِد وحاسِب والامر من باب الافعال من القسم
ست ۱۲ — متحرک مضارعت بعد حرف ...

الثانى وهو[6] مبنىٌّ على[7] علامة الجزم كاضرب واغزُ وارمِ واسعَ واضربا واضربوا واضربى
سقوط نون الاعراب نحو اضربا ۱۲

---

[1] قوله الامر لفظ امر در اصطلاح نحویاں اطلاق کرده می شود بر مطلق امر حاضر باشد یا غائب معروف باشد یا مجهول لیکن امر حاضر معلوم را امر بصیغه گویند و باقی را امر بحرف که لام باشد و از لفظ امر حاضر معلوم متبادر می شود و ایں تعریف امر حاضر معروف راست ۱۲ ترجمه شریفیه۔

[2] قوله بان تحذف آه ازیں قول فبذلک فلتفرحوا در قرأت شاذه واما تقرب زیدًا احتراز شد زیرا که در ینها حرف مضارع محذوف نشده و اسمائے افعال مثل صه ومه ورويد ونزال وغیره از مقسم که فعل باشد خود خارج هستند حاجت باخراج اینها نیست ورنه اخراج خارج لازم آید ۱۲۔

[3] قوله زدت همزة الوصل۔ ای در اول امر بعد حذف حرف مضارع تا ابتدا بساکن لازم نیاید وتعیین همزه برائے ابتدا بمناسبت ایں که همزه خاص بابتدائے مخارج ست ۱۲ درایه [4] قوله مضمومة برائے اتباع وموافقت نیز تا التباس مضارع متکلم بر تقدیر فتح همزه وخروج از کسره بسوئے ضمه بر تقدیر کسرهٔ همزه لازم نیاید ۱۲ درایه۔ [5] قوله مکسورة زیرا که کسره در همزهٔ وصل اصل ست ونیز تا التباس لازم نیاید بمتکلم مجهول مضارع مفتوح العین بر تقدیر ضم همزه وبماضی معروف اکرم بر تقدیر فتح همزه در حالت وقف وبامر اکرم در مضارع مکسور العین بر تقدیر فتح همزه وبماضی مجهول اکرم در حالتِ وقف بتقدیر ضم همزه ۱۲ درایه۔

[6] وهو۔ اے امر نزدیک بصریه وقت حذف زیادت مبنی ست زیرا که مضارع بسبب همیں زیادت مشابه اسم بوده که سبب اعراب اوست وهرگاه ایں سبب مفقود شد اعراب هم که مسبب باشد منتفی خواهد شد وکوفیه واخفش گفتند که امر مبنی نیست بلکه مجزوم بلام طلب است چرا که اصل قم واقعد لتقم ولتقعد باشد لام برائے تخفیف وحرف مضارع بسبب متابعت لام محذوف شد وابن هشام هم اورا اختیار ساخته ۱۲ د۔

[7] قوله على علامة الجزم وهو سكون الآخر فى المفرد الصحيح ۱۲۔

ع چنانکه عدم کفر سبب دخول نار نیست بلکه کفر سبب اوست ۱۲۔ ع از نهی خارج شد ۱۲ ع بل اسکن آخره واجعل باقیه امرًا ۱۲۔

فصل فعل ما لم يسم فاعله هو فعل حذف فاعله واقيم المفعول مقامه ويختص بالمتعدى وعلامته فى الماضى ان يكون اوله مضموما فقط وما قبل اخره مكسورا فى الابواب التى ليست فى اوائلها همزة وصل ولا تاء زائدة نحو ضرب ودحرج واكرم وان يكون اوله وثانيه مضموما وما قبل اخره كذلك فيما فى اوله تاء زائدة نحو تفضل وتضورب وان يكون اوله وثالثه مضموما وما قبل اخره كذلك فى ما فى اوله همزة وصل نحو استخرج واقتدر والهمزة تتبع المضموم ان لم تدرج وفى المضارع ان يكون

(اى فعل مفعول الذى لم يذكر فاعله ۱۲) (اى لاحرف آخره ۱۲) (در ثلاثى مجرد ۱۲) (در رباعى مجرد ۱۲) (مزيد فيه در ثلاثى ۱۲) (اى مكسورا ۱۲) (وهذه العلامة ۱۲) (مكسورا ۱۲) (وهذه العلامة ۱۲) (فى الماضى المجهول ۱۲) (اى ان لم تسقط ۱۲)

۱؎ قوله حذف فاعله ايں تعريف مطرد ست نزد سيبويه وبر مذهب كسائى رح مطرد نيست زيراكه بر زيداً در مثل ضربنى وضربت زيداً در باب تنازع بر تقدير حذف فاعل فعل اول صادق مى آيد ابو على از اخفش در كتاب شعر حكايت كرده كه ابو الحسن حذف فاعل جائز دارد خلاف ست مر سيبويه را وازيں جاست كه چوں تعريف صاحب كافيه حاجب مدعا بود لهذا مصنف رح لفظ اقيم المفعول مقامه افزود ۱۲۔

۲؎ قوله واقيم المفعول مقامه سوال مفعول ما لم يسم فاعله، از روئے معنى مفعول ست بايد كه بجائے فاعل نيايد ورفع قبول نه كند جواب برائے فعل دو طرف ست طرف صدور وآں فاعل ست وطرف وقوع وآں مفعول ست بسبب مشابهت در ظرفيت آمدن مفعول بجائے فاعل ورفع گرفتن او صحيح شد ۱۲ ادليه

۳؎ قوله بالمتعدى زيراكه اگر لازم برائے مفعول ساخته شود وذكر فاعل نسياً منسياً نموده آيد مسند اليه فعل باقى نماند وآں درست نيست ۱۲ درايه۔

۴؎ قوله، وعلامته فى الماضى آه برائے تميز معروف از مجهول تغير نموده شد واختصاص مجهول بجهت ايں كه مجهول فرع ست مر معروف را ووجه اختيار ايں تغير يعنى ضم اول وكسر ما قبل آخر از تغيرات ديگر ايں كه چوں معنى فعل ما لم يسم فاعله يعنى اسناد فعل بجانب مفعول نادر بود زيراكه اسناد فعل بجانب فاعل اصل ست لهذا برائے او از اوزان وزن نادر اختيار كردند تا غرابت لفظ بر غرابت معنى دلالت كند هر چند وزنے كه دراں خروج از كسره بسوئے ضمه باشد از اوزان نادره واثقل به نسبت وزنيكه دراں خروج ضمه بسوئے كسره باشد ودال بر معنى غرابت ست ليكن چوں مقصود يعنى دلالة بر غرابت معنى از وزن اول حاصل شد ضرورتے برائے اختيار وزن ثانى باقى نماند كذا فى العلوى مع زيادة۔

۵؎ قوله وان يكون اوله، وثانيه آه چراكه در افعالے كه اول تائے زائده است اگر بر ضم اول وكسر ما قبل آخر اقتصار ميكردند وثانى را مضموم نمى ساختند ماضى مجهول باب تفعل با مضارع معروف باب تفعيل وماضى مجهول باب تفاعل با مضارع معروف باب مفاعلت وماضى مجهول باب تفعلل با مضارع معروف باب فعلله در حالت وقف التباس مير فت مثل تكلم وتغافل وتدحرج ۱۲۔

۶؎ قوله تتبع المضموم وحرف مكسور را تابع نمى باشد زيراكه بريں تقدير خروج از كسره سوئے ضمه لازم آيد كه حرف ساكن را اعتبارى نيست كه در حكم ميت ست وآں به نسبت عكس خود ثقيل تر است ۱۲ درايه۔

۷؎ قوله وفى المضارع بسبب حمل او بر ماضى مضموم شد وچوں مضارع به نسبت ماضى بسبب زيادتى در اول ثقيل بود لهذا ما قبل آخر او مفتوح گرديد تا ثقل مضارع كه بجهت ضمه وزيادتى در اول عارض شده است بسبب خفت فتح ما قبل آخر اعتدال پذيرد ۱۲ رضى۔

حرفُ المضارعةِ مضمومًا وما قبل اٰخره مفتوحًا نحو يُضرَبُ و يُستَخرَجُ الا في باب المفاعلة والإفعالِ والتفعيل والفَعلَلَة و ملحقاتِها الثمانية[1] فانّ العلامة فيها فتحُ ما قبل الاٰخِرِ نحو يُحاسَبُ و يُدَحرَجُ و في الاَجوف[2] ماضية قيل و بِيعَ[3] و بالاشمام[4] قيل و بيع و بالواو قُوْل و بُوعَ و كذلك باب اُختِيرَ و انقِيدَ و دُونَ[5] اُستُخيرَ و اُقيمَ لفقدِ فُعِلَ[6] فيهما و في مضارعه[س] تقلب العين الفًا نحو يُقالُ و يُباعُ كما عرفت[7] في التصريف مستقصًى

(وهذه العلامة جارية في جميع الابواب ١٢ — عطف بيان اجوف ١٢ — باشباع كسره وايں افصح ست ١٢ — باسكان الواو على ضعف ١٢ — اختور ١٢ — انقود ١٢ — بالفتح گم كردن ١٢ — اي ستوفي و آں مفعول باشد ١٢ — اي بنهاية العرفان ١٢ كما)

فصل الفعلُ امّا[ع] متعدٍّ[۱] وهو ما يتوقف فهم معناه على متعلّقٍ غير الفاعل كضَرَبَ[8] واما[ع] لازم[۲] وهو ما بخلافه[۱] كقعد و قام والمتعدي[9] قد يكونُ الى مفعولٍ واحدٍ كضرب

---

[1] قوله الثمانية بجائے ثمانيه لفظ سبعة واجب بود زيراكه ملحقاتِ فعللة هفت هستند و آں جلبب[۱] و قلنس[۲] و جورب[۳] و سرول[۴] و خيعل[۵] و شريف[۶] و قلسى[۷] باشد نه هشت مگر شايد زيادتى از قلم ناسخ باشد ١٢۔

[2] قوله و في الاجواف اى اجوفے كه عين او بالف بدل شده باشد پس لعور و صيد نقضے وارد نخواهد شد و معتل عين را اجوف ازاں گويند كه درميان از حرف صحيح خالى ست ١٢

[3] قوله قيل و بيع۔ اصل هر دو قُوِل و بُيِعَ كسره واو و يا بعد حذف حركت بقا دادند و در قول واو را بيا بدل كردند قيل كردند قيل و بيع شد ١٢۔

[4] قوله بالاشمام۔ اشمام عبارت است از بويانيدن حرف را كسره يا ضمه بر وجهے كه شنيده نشود و درينجا مراد ست از قصد كردن ضمه از كسرۀ فائے فعل يا برگردانيدن كسرۀ فائے فعل بجانب ضمه پس يائے ساكنه كه بعد او ست بجانب واو ميل قليل خواهد كرد زيراكه يائے مذكور تابع حركت ما قبل خود ست و دريں مواضع از اشمام نحات و قراء هميں معنى مراد گيرند و غرض از اشمام آگاه كردن ست از اول امر كه در اوائل ايں حروف ضمۀ اصلى ست ١٢ رضى۔

[5] قوله و دون استخير و اقيم۔ يعنى در باب افعل و استفعل در معتل العين بجز كسره خالص ضمه و اشمام نمى آيد زيراكه سبب ضمه و اشمام در ثلاثى مجرد و اختير و انقيد ضمۀ ما قبل حرف علت بوده و دريں جا فعل يعنى ضمۀ ما قبل فا مفقود ست پس دريں جا ضرورت كه حركت عين نقل كرده بفا دهند چنانكه در غير ايں مقام ست مثل يقول و يبيع و يخاف ١٢ رضى۔

[6] قوله لفقد فعل بسبب متحرك نبودن ما قبل عين در هر دو در اصل چراكه در اصل استخير و اقوم بياء و واو مكسورتين بوده است ١٢۔

[7] قوله كما عرفت في التصريف آه اشارت ست باينكه بيان كيفيت مجهول از وظائف علم تصريف ست نه علم نحو و ايں جا كه بيان شد استطرادًا و ضمنًا ١٢ درايه [8] قوله كضرب كه معنى آن بدون مضروب تمام نمى شود و همچنيں اعرض عنه و رغب اليه كه اعراض و رغبت بدون معرض عنه و مرغوب اليه متصور نميگردد و ايں هر دو متعدى بوسائط هستند ١٢ درايه ۔

[9] قوله والمتعدى آه اسباب تعديه هفت ست همزه[۱] مثل اذهبت زيدًا۔ تضعيف[۲] عين نحو فرحت زيدًا الف[۳] مفاعله مثل ماشيتهُ، سين[۴] استفعال مثل استخرجته، اے صيرته خارجًا ساختن[۵] بر حد نصر ينصر برائے افادت غلبه مثل كرمت زيدًا تضمين[۶] مثل رحّب بمعنى وسع۔ اسقاط[۷] حرف جر مثل ذهبتُ زيدًا و متعدى را بنون انفعال و تائے تفعل لازم گردانند مثل انقطع و تقطع ١٢ مغنى اللبيب بزيادة۔

ع چوں مجهول در متعدى باشد لهذا بيان متعدى پس بيانِ مجهول ضرورى شد ١٢ ع زيراكه ضمه در حرف مضارعت مشترك است ميان معروف و مجهول ١٢۔

س اى مضارع مجهول اجوف واوى باشد يا يائى ١٢۔

زیدٌ عمرًا والی مفعولین کاعطے زید عمرًا درهمًا ویجوز فیه الاقتصار علی احد مفعولیه
او عین الاول کعلمت عمرًا فاضلًا ۱۲ | الاول اقتصر علی سوار کاعطیت ۱۲

کاعطیتُ زیدًا او اعطیتُ درهمًا بخلافِ باب علمتُ والی ثلثة مفاعیل نحو اعلم اللهُ
او علی الثانی کاعطیت الخ | فاذا ذکر فیه احدہما وجب ذکر الآخر ۱۲

زیدًا عمرًا فاضِلًا ومنه اَرٰی وانبأ ونبّأ واَخبر وخبّر وحدّث وهٰذهِ السبعة

مفعولها الاول مع الاخیرین کمفعولی اعطیتُ فی جواز الاقتصار علی احدهما
عطف | ای احد مفعولی باب اعطیت ۱۲

تقول اعلم اللهُ زیدًا والثانی مع الثالثِ کمفعولی علمتُ فی عدم جواز الاقتصار علی
عطف | بالاقتصار علی المفعول الاول ۱۲

احدهما فلا تقولُ اعلمتُ زیدًا خیرَ النّاسِ بل تقول اعلمتُ زیدًا عمرًا خیرَ النّاسِ

۱؎ قوله بخلاف باب علمت کہ چوں دراں ثانی عین اول است بسبب صدق اوبراں لہذا اقتصار بریک جائز نیست مگر حذف ہردو معاً درست درو است مثل قول کمیت از قصیدہ کہ دراں مدح اہل بیت ے نماید۔ شعر+ بای کتاب ام بایۃ سنۃ + تری حبہم عاراً علیّ وتحسب+ ای تحسبه عاراً علیّ ۱۲۔

۲؎ قوله والی ثلثة آہ یعنی فعل گاہے متعدی بجانب سہ مفعول ے شود اول اینہا مغایر دو اخیرہ بود زیرا کہ حمل او بر دو اخیرہ بہو ہو جائز نیست زیرا کہ ہرگاہ اعلمت زیداً عمرًا منطلقاً گوئی خبر دادن از زید بعمرو بسبب مباینت ہر دو صحیح نخواہد بود و ہمچنین خبر دادن از زید بمنطلقاً نیز صحیح نیست زیرا کہ دریںجا خبر دادن از عمرو بمنطلقا مقصود ست پس خبر از غیر او کہ زید باشد چگونہ خواہد بود کہ او دریں ترکیب خلاف مقصود ست ۱۲ منہل۔

۳؎ قوله ومنه اری آہ ای از قسم اعلم اری است یعنی چیزے از ینہا بالوضع مثل اعلم نیست لیکن بسبب التزام اینہا معنی اعلم را مثل اعلم گردانیدند پس اینہا از افعالی نیستند کہ قبل ہمزہ و تضعیف متعدی بدو مفعول بودند و بعد ہمزہ و تضعیف متعدی بسہ مفعول شدند و دریں قسم

کلام ست از سیبویہ الحاق نبأ باعلم مروی است وغیر او انبأ و خبر و حدث را زیادہ نمودہ و ابن مالک در شرح تسہیل عدم الحاق چیزے از ینہا با علم اختیار نمودہ و دلیل آوردہ کہ آمدن انباء بجائے اعلم ثابت نشدہ مگر در جائیکہ احتمال حرف جر بود و لیکن اخوات انباء پس استعمال آنہا بصورت افعالیکہ بسہ مفعول متعدی می شوند نادرست ۱۲ منہل و وجہ بودن اینہا بمعنی اعلم اینکہ انباء و تنبئ و تحدیث و اخبار بمعنی اعلام ست لیکن بجانب یک مفعول متعدی بنفسہ ے شوند و بجانب مفعول دیگر بواسطہ حرف جر مثل انبئہم باسمائہم و نبؤنی بعلم ۱۲ تکملہ۔

۴؎ قوله فلا تقول الخ بالاقتصار علی الثالث بدون ذکر الثانی وکذا اعلمت زیداً عمرًا بالاقتصار علی الثانی بدون ذکر الثالث ۱۲ غایۃ التحقیق۔

ع؎ یذکر الثانی مع الثالث لان المفعول الثانی والثالث من ہذہ الافعال ہما مفعولا باب علمت فی الحقیقۃ ۱۲ درایہ مع زیادہ۔

عہ؎ لاقتضاء معناہ ایاہما ویکون ثانیہما اما غیر الاول کاعطی ۱۲ ؎ فی بعض النسخ لستۃ مقام السبعۃ وہو سہو ۱۲۔

للعہ؎ ای یجوز الاقتصار علی المفعول الاول ۱۲

ص؎ بکسر عین و گاہے بفتحتین و آں شاذ بود ۱۲۔

فصلٌ افعالُ القلوبِ[1] عَلِمتُ[2] وظَنَنتُ وحَسِبتُ وخِلتُ ورأیتُ ووَجَدتُ زَعَمتُ
(این ہر سہ برائے یقین ہستند ۱۲ — شک بالمعنی ہم برائے الہام)

وَهِيَ افعالٌ تدخُلُ على المبتدأ والخبرِ فتنصِبُهُما على المفعولية نحو عَلِمتُ زيدًا عالمًا

واعلم اَنَّ لِهٰذِهِ الافعالِ خواصَّ[ع] منها اَن لَّاتقتصِرَ[3] على احدِ مفعولَيها بخلافِ

بابِ اَعطَيتُ فلاتقول عَلِمتُ زيدًا[لل] **و منها** جوازُ الالغاءِ[ع] اذا توسَّطتْ نحو زيدٌ ظَنَنتُ
(بالاقتصار على المفعول الاول ۱۲ — ای ابطال العمل لفظا و محلا معا جوازا ۱۲)

قائمٌ اوتأخّرتْ نحو زيدٌ قائمٌ ظَنَنتُ **و منها** انّها تُعلَّقُ[4] اذا وقعت قبل الاستفهامِ[5]

ل قولہ افعال القلوب ای سبعۃ یعنی افعال قلوب بحصر استقرائی نہ عقلی ہفت ست ورنہ عرفت واعتقدت واردت نیز از افعال قلوب ہستند و متعدی بدو مفعول مستعمل واحکام افعال قلوب درینہا جاری نمی شوند ووجہ تسمیہ بافعال قلوب اینکہ اینہا در صدور خود ہا محتاج بجوارح واعضای ظاہری نیستند بلکہ قوائے باطنی کفایت میکند زیرا کہ بعضے ازانہا برائے شک ہستند وبعضے برائے یقین وہردو از افعال قلوب باشند واز ینجاست کہ اینہا افعال شک ویقین نیز نام دارند وشک در لغت بمعنی خلاف یقین ست وآنکہ گفتہ کہ گویا از شک ——

—— ظن ارادہ کردند ورنہ کدامی فعل ازینہا برائے شک کہ تساوی طرفین عبارت از دست نیست لغت را با صطلاح اہل میزان غلط نمودہ ۱۲۔

ل۲ قولہ، علمت آہ غرض از تعبیر این افعال بصیغہ ماضی اخبار بلفظ ماضی خاص نیست بلکہ اخبار بمطلق فعل خواہ مضارع باشد خواہ امر ونکتہ در تعبیر این افعال بصیغہ ہائے متکلم سوائے دیگر افعال اینکہ ہر شخص بافعال قلب خود زیادہ اعرف می باشد از افعال قلب غیر خود ۱۲۔

ل۳ قولہ منہا ان لاتقتصر بدانکہ حذف بلادلیل را اختصار گویند وحذف بادلیل را اقتصار پس معنی عبارت چنیں باشد کہ تا وقتیکہ دلیل قائم نشود حذف یک مفعول ممنوع باشد وایں مسئلہ مختلف فیہ است زمخشری در مفصل منع کردہ وابن حاجب پیروی او نمودہ ومصنف ہم متابعت را کار فرمودہ ودر کشاف از مواضعیکہ دراں بجواز حذف مفعول اول بقرینہ حکم نمودہ آیۂ کریمہ است کہ در سورۂ آل عمران واقع است ولا یحسبن الذین یبخلون بما آتٰھم اللّٰہ من فضلہ ھو خیرًا لھم درصورتیکہ یحسبن بیائے غیبت خواندہ شود فاعلش الذین یبخلون اے بخلہم ہو خیرًا لہم درینجا قرینہ حذف بخلہم دلالت یبخلون بروموجود ست ۱۲ منہل۔

ل۴ قولہ، تعلق این افعال در اہمال لفظی واعمال معنوی بزن معلقہ یعنی مفقودۃ الزوج مشابہت دادہ شدہ دریں کہ چنانکہ زن مذکورہ نہ صاحب شوہر ست ونہ فارغ ازو ہمچنیں این افعال نہ عامل کلیۃ ہستند ونہ مہمل ۱۲ درایہ۔

ل۵ قولہ قبل الاستفہام خواہ استفہام بحرف بود کہ ہمزہ باشد مثل مثال مذکور در متن خواہ استفہام باسم بود کہ متضمن ہمزہ واستفہام ست مثل لِنَعْلَمَ اَیُّ الحِزْبَیْنِ اَحصٰی وعلمت این زید جالس ومتی عمرو خارج وامثال ذلک مگر وقتیکہ اینہا قبل ہل آیند نزد بعض نحاۃ ملغی نمی شوند وایں مشہور نیست ۱۲ کذا فی المنہل

ع جمع خاصہ بمعنی امریکہ مختص بآن شے باشد ودر دیگرے یافتہ نہ شود ۱۲ ع از تعلیق بمعنی ترک عمل لفظی وجوبا بسبب مانعی نہ محلا ۱۲ منہل۔

لل ولا علمت فاضلا بالاقتصار علی الثانی ۱۲ ع ای تہمل عن العمل لفظاً وتعمل معنی علی اللزوم ۱۲۔

نحو عَلِمتُ أزيدٌ عِندَكَ أم عمرٌو وقبل النفي نحو علمتُ ما زيدٌ في الدار وقبلَ لامِ الابتداء نحو علمتُ لزيدٌ منطلقٌ ومنها أنها يجوز أن يكون فاعلها ومفعولها ضميرين لشيءٍ واحدٍ نحو علمتُني منطلقًا وظننتُكَ فاضلًا واعلم أنه قد يكون ظننتُ بمعنى اتَّهمتُ وعلمتُ بمعنى عرفتُ ورأيتُ بمعنى أبصرتُ ووجدتُ بمعنى أصبتُ الضالَّةَ فتنصب مفعولًا واحدًا فقط فلا تكون حينئذٍ من افعال القلوب فصل الافعالُ الناقصةُ

(مظهر ۱۲ الثانی مفعولها) (یقین کردم من خود را رونده ۱۲) (گمان کردی تو خود را فاضل ۱۲) (ومنه قوله تعالی فانظر ماذا ترٰی ۱۲) (لامفعولا آخر ۱۲) (لعدم کون هذه المعانی منها ۱۲)

---

[۱] قوله وقبل لام آه وجه تعلیق دریں طور سه گانه اینکه هر سه صدارت کلام میخواهد ووقت عمل لفظی ایں افعال صدارت کلام هر سه چیز فوت خواهد شد پس ایں افعال از روئے لفظ مهمل خواهند شد واز روئے معنی عامل خواهند بود معنی مثال اول علمت احدهما بعینه ومثال ثانی علمت زیدا لیس فی الدار ومثال ثالث علمت زیدا منطلقاً هر دو جز دریں امثله در محل نصب هستند که درحقیقت برآنها علم واقع شده است ۱۲ متوسط۔

[۲] قوله یجوز ان یکون آه زیراکه مفعول ایں باب درحقیقت مفعول دوم ست واول توطیه وتمهید ثانی ست چراکه تاثیر اینها در ثانی باشد نه اول پس دریں باب اتحاد فاعل ومفعول لازم نیاید بخلاف افعال دیگر که ضربنی وشتمنی گفته نخواهد شد بلکه ضربت نفسی وشتمت نفسی گفته مے شود ولعدتنی وفقدتنی باایں که از افعال قلوب نیستند لیکن بر وجدتنی که نقیض هر دو ست واز افعال قلوب ست محمول ست مثل حمل نقیض بر نقیض ۱۲ درایه۔

[۳] قوله قد یکون ظننت آه از وست آیۃ کریمه وما هو علی الغیب بظنین بر قراءتے ودر عباب ست که اتهام گردانیدن چیزے مقام گمان بد واین معنی از ظن که از افعال قلوب ست قریب ست ۱۲ عبد الحکیم۔

[۴] قوله بمعنی عرفت آه عرب معرفت را بادراک نفس شے خاص کرده اند بغیر حکم چیزے بر وہمیں جهت مفعول واحد را نصب میدهد وعلم را در علم بنفس چیزے وبودن آں چیز بر صفتے یعنی باحکم چیزے دیگر بر و استعمال نموده اند لهذا مفعول واحد ودو مفعول را نصب مے دهد ۱۲۔

[۵] قوله بمعنی ابصرت یعنی ابصرت اگرچه بمعنی استعمال بصر که از افعال جوارح ست مستعمل می شود مگر از علمت بالبصر نزدیک است وباید دانست که ایں افعال مذکوره را سوائے معانی مزبوره معانی دیگر هم است چوں آں معانی از معانی علم وظن قریب نبود مثل حسبت بمعنی صرت ذا حسب وخلت بمعنی صرت ذا خال وزعمت بمعنی کفلت لهذا مصنف ؒ ازاں تعرض نه نمود ۱۲ عبد الحکیم۔

[۶] قوله الافعال الناقصة وجه تسمیه ایں افعال بناقصه اینکه اینها به نسبت دیگر افعال ناقص هستند زیراکه بر زمانه وبر حدوث دلالت نمے نماید یا بر مرفوع تمام نمی شوند ودر افادت فائده تامه احتیاج بمنصوب میدارند یا به نسبت افعالے که فقط بر مرفوع تمام نمی شوند شمار اینها ناقص ست یعنی اینها معدودے چند هستند بخلاف افعال تامه که در شمار نها یتے ندارند واز زجاج وتابعین او حرفیت اینها مروی ست چراکه بدیں معنی که در غیر او باشد دلالت می نمایند یعنی برائے تقریر خبر مبتداء را بر صفتے می آیند ۱۲ درایه۔

عہ ای حین اذا نصبت بها مفعولا واحداً ۱۲

ے ای متصلین زیراکه اگر یکے ازاں هر دو منفصل باشد ایں اجتماع باینها خاص نبود مثل ایاک ظلمت ۱۲ درایه۔

هِيَ افعالٌ وُضِعَتْ لتقريرِ الفاعِلِ على صفةٍ غيرِ صِفَةِ[1] مصدرِها وهِيَ كَانَ وصارَ[2] وظَلَّ
(وہی اخبار ہا ۱۲ — ای تثبیت ۱۲ — نزه الجملة تستانفه ۱۲)

وباتَ الى اٰخِرِهَا تدخلُ على الجملةِ الاسميةِ لافادةِ نسبتِها حكمَ[3] معناها فترفعُ الاولَ و
(ای آخر تلک الافعال ۱۲ — دائما تدخل علیها ۱۲)

تنصبُ الثانِي فتقولُ كانَ زيدٌ قائِماً وكانَ على ثلٰثةِ اقسامٍ ناقصةٍ وهِيَ تدُلُّ على ثبوتِ خبرِها
(کلمه ۱۲)

لفاعلِها في الماضي امّا دائماً نحوُ كانَ اللهُ عليماً حكيماً او منقطعاً نحوُ كانَ زيدٌ شابّاً وتامّةٌ
(بحسب القرينة لا بالوضع ۱۲ — ہست خدا دانا صاحب حکمت ۱۲)

بمعنى ثبتَ وحصَلَ نحوُ كانَ القتالُ اى حصَلَ القتالُ وزائدةٌ[4] لايتغيّرُ باسقاطِها معنى
(کن فیکون وکان ۱۲ — پس عدم و وجود او برابر باشند ۱۲)

الجملةِ كقولِ الشاعرِ **شعر**
(در بحر وافر ۱۲ — مثل قول شاعر که دستور نداشت ۱۲)

جِيادُ[5] بني ابي بكرٍ تسامىٰ ؛ على كانَ المسوّمةِ العِرابِ

۱ے قولہ غیر صفۃ مصدرہا ازیں قید از سائر افعال احتراز حاصل شد زیرا کہ برائے ثابت گردانیدن مر فاعل را بر صفت مصدر می آیند چنانکہ ضرب بر تقریر فاعل بر ضرب و فتح بر تقریر فاعل بر فتح دلالت می نماید ۱۲ درایہ۔

۲ے قولہ کان وصار آہ سیبویہ سوائے کان وصار و مادام ولیس ذکر نہ کردہ وبعد او گفتہ کہ چیزے کہ مثل ایں چہار باشد در نیکہ از خبر استغناء نداشتہ باشد و ظاہر ہمیں ست کہ غیر محصور اند و مرادفات صار مثل آل ورجع وحال ومال وجاء وارتد واستحال وتحول و مرادفات مافتی کہ مثلثۃ التاء و در آخر ہمزہ دارد ومافتاء ومادفی ومادام ازرام یریم نیز از افعال ناقصہ باشند ۱۲ عبد الحکیم۔

۳ے قولہ حکم معناہا ای معانی ایں افعال چنانکہ معنی ثبوت در کان وانتقال در صار و مرادفات او و دوام در مازال ومانفک ومافتی ومابرح وتوقیت در مادام ونفی در لیس پس معنی کان زید قائما زید ایستادہ است در زمان گزشتہ ومعنی صار زید غنیا کہ زید از فقر سوئے تونگری انتقال نمود و بر ہمیں قیاس ست باقی افعال ۱۲ غایۃ ۴ے قولہ زائدۃ ای در لفظ و معنی ہر دو وگاہے در لفظ فقط مثل زید کان قائم کان دریں مثال دلالت می کند بدیں کہ قیام زید در زمان ماضی بودہ وتامہ وزائدہ اگرچہ ناقصہ نیست لیکن برائے استیفائے جمیع استعمالات مذکور شد وایں زیادت خاص ست بلفظ کان نہ مشتقات او بخلاف ہر دو قسم اول کہ در تمامے مشتقات او نیز جاری ست ۱۲۔

۵ے قولہ جیاد ابنی آہ جیاد جمع جید بمعنی اسپ نیکو رو و سریع السیر تسامی بمعنی ترفع وتعلو ومسومۃ اسپہا کہ بر و علامت گزارند وعراب بکسر تازی و جیاد مبتدا مضاف الیہ ابنی مضاف الیہ وابی بکر بدل اند و تسامی خبر او وعلی کان المسومۃ متعلق بتسامی والعراب صفۃ المسومۃ ترجمہ اسپان نیکو رو و سریع السیر پسر من کہ ابی بکر ست بلند و مرتفع اند بر اسپان تازی کہ بر و علامت ونشان تیز روی ونیک روی گزاشتہ اند ۱۲ شرح۔

ے کہ بر مرفوع تمام میشود ومحتاج منصوب نباشد ۱۲۔

ای علی المسومۃ وصار للانتقال[1] نحو صار زید غنیا واصبح وامسی واضحی تدل علی اقتران
کلمۃ ۱۲ — من حال الی حال ۱۲

مضمون الجملۃ بتلک الاوقات[2] نحو اصبح زید ذاکرا ای کان ذاکرا فی وقت[3] الصبح وبمعنی
التی وقعت بعد ہا ۱۲ — تکون ۱۲

صار نحو اصبح زید غنیا وتامۃ بمعنی دخل فی الصباح والضحی والمسا وظل وبات یدلان
اے کائنۃ ۱۲

علی اقتران مضمون الجملۃ بوقتیہما نحو ظل زید کاتبا وبمعنی[4] صار وما زال وما فتی وما برح
وہما النہار واللیل ۱۲

وما انفک تدل علی استمرار ثبوت خبرہا لفاعلہا منذ[5] قبلہ نحو ما زال زید امیرا ویلزمہا حرف[6]

النفی وما دام یدل علی توقیت امر بمدۃ ثبوت خبرہا لفاعلہا نحو اقوم ما دام الامیر جالسا
ای خبر کلمۃ ما دام ۱۲

---

۱ قولہ للانتقال از حالے بحالے گاہے انتقال از مکانے بمکانے دیگر واز ذاتے بذاتے دیگرے آید دریں ہنگام متعدی بالی باشد مثل صار زید من قریۃ الی قریۃ ومن خالد الی بکر ۱۲ درایہ۔

۲ قولہ الاوقات التی تدل ہذہ الافعال علیہا وہی الصباح والمساء والضحی ۱۲ درایہ۔

۳ قولہ بمعنی وقت الصبح وقس علی ہذہ امسی واضحی ۱۲ د۔

۴ قولہ بمعنی صار اگرچہ ایں ہر دو فعل در دلالت بر اقتران مضمون جملہ با وقات خود ہا وبودن بمعنی صار با ہر سہ فعل سابق اشتراک دارند اما چوں تامہ بر سبیل قلت مے آیند مثل ظلت بمکان نطیف وبت مبینا طیبا لہذا اینہا را جداگانہ ذکر ساختہ ۱۲ درایہ۔

۵ قولہ منذ قبلہ منذ از ظروف زمان است برائے ابتدائے مدت باشد وقبل فعل ماضی معروف از سمع مصدرش قبول بالفتح بمعنی پیش آمدن وپذیرفتن و زمانہ کہ بسوئے فعل مضاف ست محذوف وآں خبر منذ بود پس بنا بر معنی اول حاصل کلام ایں کہ ابتدائے مدت استمرار ثبوت خبر برائے فاعل زمان پیش آمدن اسم ست بر خبر وبنا بر معنی ثانی اینکہ ابتدائے مدت استمرار زمان پذیرفتن اسم ست مر خبر را شرح الشرح مائۃ عامل ۱۲۔

۵ قولہ منذ قبلہ اے منذ قبل الفاعل ذلک الخبر یعنی ان ذلک الخبر ثابت للفاعل علی وجہ الاستمرار منذ کان ذلک الفاعل قابلا لذلک وصالحا لہ فی المعتاد ۱۲ درایہ

۶ قولہ ویلزمہا حرف النفی پس بر استمرار خبر برائے فاعل خود دلالت خواہند نمود زیرا کہ معانی ایں افعال نفی ست واز در آمدن نفی افادت اثبات خواہند نمود کہ نفی نفی اثبات باشد وگاہے ازیں افعال حرف نفی در قسم لفظا محذوف باشد لیکن معنی مراد بود مثل۔ تاللہ تفتؤ تذکر یوسف اے لا تفتؤ ۱۲ درایہ۔

ع ومن حقیقۃ الی اخری نحو صار الطین حجرا ۱۲ — ع ای حصل کتابتہ فی النہار ۱۲۔

لہ ازیں مثال بودن زید امیر وقت خرد سال بودن او فہمیدہ نمی شود بلکہ امیر بودنش وقت صلاحیت او برائے امارت بفہم مے آید ۱۲۔

وليس يدل على نفي معنى الجملة حالا وقيل مطلقا[1] وقد عرفت بقية احكامها[2] في القسم
(اى فى زمان الحال ١٢)

الاول فلا نعيدها **فصل** افعال المقاربة هي افعال وضعت للدلالة على دنو الخبر
(اى فى بحث الاسم ١٢ — اى الغرض من وضعها الدلالة ١٢ — اى قرب)

لفاعلها وهي ثلثة اقسام **الاول**[3] للرجاء وهو عسى وهو فعل جامد[4] لا يستعمل منه
(اى القسم الاول — اى لقرب رجاء الخبر ١٢)

غير الماضي وهو في العمل مثل كاد الا ان خبره فعل مضارع مع ان نحو عسى زيد[5] ان
(اى قارب زيد القيام ١٢ — فى رفع الاسم وكون خبره فعلا مضارعا ١٢ — وخبر كاد مضارع بغير ان ١٢)

يقوم ويجوز تقديم الخبر على اسمه نحو عسى ان يقوم زيد وقد يحذف[6] ان نحو عسى زيد
(از خبر عسى برائے تشبيه بكاد در استعمال ١٢)

يقوم **والثاني** للحصول[ع] وهو كاد[7] وخبره مضارع دون ان نحو كاد زيد وقد تدخل
(اى القسم الثانى ١٢ — اى بغير ان ١٢)

---

[1] قوله وقيل مطلقا قائل این قول سیبویه است وابن سراج تابع او شده چنانکه لیس خلق الله مثله در ماضی الا یوم یاتیهم لیس مصروفا عنهم در مستقبل وجمهور نحات بر آنند که لیس برائے نفی حال ست واندلسی گفته بیقین میدانم که فیما بین هر دو قول تناقض نیست زیراکه خبر لیس هرگاه مقید بکدامے زمانه نباشد محمول بر حال خواه بود چنانکه ایجاب بر محمول مے شد وهرگاه مقید بیکے از ازمنه سه گانه بود. بر همان مقید به محمول می شد ١٢ کذا فی الرضی. واصل لیس لیس بکسر یا برائے تخفیف کسره یاء افگندند چنانکه در نعم بکسر العین نعم بکسر فا وسکون عین گویند ویا بالف بدل نه شد تا بر عدم تصرف ومفارقت او از برادران خود دلالت کند ودلیل بر فعلیت او لحوق تائے تانیث ساکنه وضمائر متصله بارزه در آخر اوست وکوفیه گفتند که حرف ست وعدم تصرف مؤید اوست وبعضے گفتند اصل او لا ایس بمعنی لا موجود پس تخفیف کرده شد ومستعمل باستعمال لائے تبریه گردید ١٢ عبد الحکیم۔

[2] قوله لبقیة احکامها از جواز تقدیم اخبار بر اسما در همه ها وبر نفس افعال در ده اول وناجائز بودن او در افعالیکه مصدر بما هستند وخلاف در لیس ١٢۔

[3] قوله الاول للرجاء آه بدانکه ابن مالک در تسهیل گفته که بعضے از افعال مقاربه برائے شروع ست مثل طفق وجعل واخذ وعلق وانشا وهب وقام وبعضے برائے مقاربت اسم با خبر مثل هلهل وکاد وکرب واوشک واولی وبعضے برائے رجا مثل عسی وحری واخلولق وشارح تسهیل گفته که چوں بعضے ازینها برائے مقاربت ست لهذا مجموع را از قبیل تسمیهٔ کل باسم جز نام نمودند ١٢ عبد الحکیم۔

[4] قوله وهو فعل جامد ای غیر متصرف زیراکه از وماضی مجهول ومضارع وامر ونهی وغیره نمی آید ووجه عدم تصرف او این که عسی لسبب تضمن او انشائے طمع ورجا مثل لعل ولیت ست وانشاءات اکثر از معانی حروف می باشند وحروف دائما غیر متصرف آیند ١٢ ش۔

[5] قوله عسی زید رفع زید بنا بر اسمیت عسی وان یقوم در محل نصب بنا بر خبریت او بر مذهب اکثر نحویان ونزد کوفیه ان یقوم مرفوع المحل بدل از زید به بدل اشتمال که درین اجمال وتفصیل ست واشتراط آں در خبر عسی برائے ثابت کردن معنی ترجی ست زیراکه ترجی جز در مستقبل نمی باشد ١٢ درایه۔

[6] قوله وقد یحذف الخ ومنه قول الشاعر شعر عسی الکرب الذی امسیت فیه ❊ یکون وراءه فرج قریب ❊ ١٢ درایه۔

[7] قوله وهو کاد وسائر متصرفات او درین حکم شریک هستند لیکن چوں حرف نفی بر باب کاد در آید دراں سه مذهب ست یک حرف نفی افادت نفی کند چنانکه در افعال دیگر ماضی باشد چوں وما کادوا یفعلون یا مضارع چوں اِذَا اَخْرَجَ یَدَهٗ لَمْ یَکَدْ یَرٰهَا ای لم یقارب رویتها واین اصح ست دوم حرف نفی مفید معنی نفی نه شود ماضی باشد یا مضارع سوم نفیش در ماضی اثبات ست ودر مستقبل همچو افعال دیگر ١٢۔

[ع] ای لحصول الخبر الفاعل بحسب جزم المتکلم ١٢ مسالک بهیه۔

ان نحو کاد زید ان یقوم والثالث للاخذ والشروع فی الفعل وھو طفق وجعل وکرب واخذ واستعمالھا مثل کاد طفق زید یکتب واوشک واستعمالھا مثل عسیٰ وکاد فصل فعلا التعجب ما وضع لانشاء التعجب ولہ صیغتان ما افعلہ نحو ما احسن زیدا ای ای شیء احسن زیدا اوفی احسن ضمیر وھو فاعلہ وافعل بہ نحو احسن بزید ولا یبنیان الا مما

اے علی خبر کاد تشبیہا بعسیٰ ۱۲ ای القسم الثالث ۱۲ اے لقرب الاخذ ۱۲ بمعنی اخذ ۱۲ بمعنی طفق ۱۲ بمعنی قرب بمعنی اسرع ۱۲ ای استعمال کلمۃ اوشک ۱۲ لا معناہا ۱۲ فی بعض النسخ فعل التعجب ۱۲ ای لما وضع ۱۲ ای جعلہ حسنا ۱۲ بچہ مرتبہ حسین است زید ۱۲ ای فعلا التعجب ۱۲

۱؎ قولہ واوشک ایشاک شتافتن منہ قولہم یوشک ان یکون کذا والعامۃ تقول یوشک ان یکون بفتح الشین وہی لغۃ ردیۃ ۱۲ صراح۔

۲؎ قولہ مثل عسیٰ وکاد یعنی گاہے در ہر دو وجہ عسیٰ مستعمل شود اے خبر را خواہد واز و مستغنی ہم شود وقتیکہ اسم او مضارع با ان باشد مثل اوشک ان یقوم زید وگاہے مثل کاد اسم وخبر فعل مضارع بغیر ان خواہد مثل اوشک زید یقوم ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ التعجب وہو انفعال النفس عند ادراک ما خفی سببہ وخروج عن نظائرہ، مصنف تعریف را ترک نمود زیراکہ تعریف برائے انضباط جزئیات باشد وہرگاہ معرف منحصر فی فرد یا فردین باشد حاجت تعریف نیست ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۴؎ قولہ ما وضع آہ ازیں قول عجبتُ وتعجبت خارج شد زیراکہ برائے اخبار از تعجب است نہ برائے انشائے تعجب واز مثل للہ درہٗ وسبحان اللہ ان المؤمن لا ینجس نیز احتراز شد زیراکہ فعل نیست ۱۲ کذا فی المنہل۔

۵؎ قولہ صیغتان، وہر دو متصرف نیستند یعنی مضارع وامر ونہی وتثنیہ وجمع ندارد وبجہت مشابہت ہر دو با حروف بسبب انشاء کہ اصلش از حروف ست ۱۲ متوسط ۶؎ قولہ ما احسن آہ ما نکرہ است بمعنی شیئ ومبتدا وجملۂ فعلیہ کہ بعد اوست بنا بر خبریت محلاً مرفوع ونزد اخفش موصولہ است وجملۂ ما بعد او صلہ محلی از اعراب ندارد وخبر وجوباً محذوف ست تقدیرش الذی احسن زیدا شیئ عظیم وبصریہ بقول اول جزم نمودند واخفش جزم نہ کرد وجائز داشت واز فراء وابن دستویہ منقول ست کہ ما استفہامیہ است وما بعد او خبر او ورضی گفتہ کہ بر حسب معنی ہمیں قول ست زیراکہ متکلم گویا از سبب حسن زید جاہل ست از مخاطب استفہام نمود واز استفہام معنی تعجب مستفاد می شود مثل وَمَا اَدْرٰکَ مَا یَوْمُ الدِّیْن ۱۲۔

۷؎ قولہ، وافعل بہ. بہ فاعل ست نزد سیبویہ وحذف او در مثل اسمع بہم وابصر منافی فاعلیت او نیست زیراکہ چون فاعل لباس فضلہ پوشید درجواز حذف قائم مقام او گردید وامر بمعنی ماضی ست پس احسن بمعنی صار ذا حسن باشد وچون در امر تعظیم ست وتعظیم با معنی تعجب مناسبت دارد لہذا لفظ ماضی بجانب امر متغیر شد وچون امر بمعنی ماضی ست در مثل احسن یک ضمیر بارز آوردند وبہ نزد اخفش مفعول ست وامر بر حقیقت خود باقی ست وبمعنی ماضی نیست چنانکہ سیبویہ گفتہ وبا برائے تعدیہ باشد یا زائدہ در مفعول بہ چنانکہ در آیۂ کریمہ وَلَا تُلْقُوْا بِاَیْدِیْکُمْ اِلَی التَّہْلُکَۃِ واز ضمیر واحد مذکر مثل ہر امر چارہ نیست والحال ایں ہر دو برائے انشائے تعجب ست وقبل ازیں برائے تعجب نبود ۱۲۔

۸؎ قولہ الا مما یبنی منہ آہ یعنی از ثلاثی مجرد کہ در معنی عیب ولون نباشد وتفاوت در فعل بر حسب زیادۃ ونقصان نیز در وواجب ست و بہمیں جہت بنائے صیغۂ تعجب از مثل مات وفنی جائز نیست زیراکہ ایں ہر دو فعل زیادۃ ونقصان را قبول نمی کند وایں شرطے ست کہ

البقیۃ علی ص ۱۱۴

عہ فی اقتضاء کل واحد منہما اسما وخبرا وکون خبرہما فعلا مضارعا بدون ان ۱۲ ؎ چہ خوش ست آنکہ صاحب حسن کردہ است زید را ۱۲۔

يُبنیٰ منه افعلُ التفضيل ويتوصّل فی الممتنع بمثلِ ما اَشَدّ استخراجًا فی الاول واشدِد باستخراج

بجهت مشابهت هر دو در مبالغه و تاکید ۱۲

فی الثانی کما عرفت فی اسم التفضيل ولا يجوز التصرّف فيهما بتقديم ولا تاخير ولا فصل

علی الاعرف ۱۲ منهل

بالظرف نحو ما اَحسَنَ اليومَ زيدًا

فصل

افعالُ المدح والذم ما وُضِعَ لِانشاءِ مدحٍ

حيث يتسع فی الظرف مالا يتسع فی غيره ۱۲

اوذمٍ امّا المدح فله فعلان نِعمَ وفاعِلُه اسمٌ مُعرّفٌ باللام نحو نِعمَ الرجلُ زيدٌ اومضافٌ

الی المعرف باللام نحو نعم غلام الرّجُل زيدٌ وقد يكون فاعلُه مضمرًا ويجب تمييزُه بنكرةٍ

اما بغير الواسطة ۱۲ منهل

منصوبةٍ نحو نعمَ رجلاً زيدٌ اوبمَا نحو قوله تعالی فَنِعِمَّا هِیَ ای نعم شيئًا هی وزيدٌ يسمّیٰ

واقعة قبل المخصوص مفردة ۱۲

اختصاص بایں باب ندارد بلکه اسم تفضیل باہم مشارک اوست اگرچه مصنف دراینجا تصریح نکرده وہمچنیں نقل فعل وقت بنائے صیغه تعجب بجانب باب طبائع واجب ست اگر فعل باعتبار اصل وضع برائے او نباشد وازیں جاست که بنائے فعل تعجب بجز فعل بضم عین نمی باشد خواه فعل باعتبار اصل وضع بود مثل کرم وخواه بنقل مثل ضرب بضم راکه منقول ست از ضرب بفتح راوسبب ایں اشتراط ایں که تا فعل تعجب دلالت کند برینکه متعجب منه مثل عزیزت وطبیعت شد زیراکه فعل بضم العین موضوع برائے ہمیں معنی ست۔

۱ قوله فی الممتنع ای الذی یمتنع بناء فعل التعجب منه من رباعی او ثلاثی مزید فیه او ثلاثی مجرد فیه لون او عیب ۱۲۔

۲ قوله ما وضع آه۔ ازیں قول از مثل کرم زید وشرف عمرو وقبح بکر وغور خالد ومدحت وذممت احتراز شد زیراکه اینها برائے مدح وذم موضوع نیستند ۱۲۔

۳ قوله ای عامین لاخصوصیة فیهما فانک اذا قلت نعم الرجل زید فقد مدحت مطلقا من غیر تعیین خصلة بجهة المدح وکذا بئس ۱۲ منهل۔

۴ قوله معرف باللام از لام ذہنی مراد ست زیراکه معہود او غیر معین باشد ابتداءً پس ازاں بذکر مخصوص معین گردد وکلام بر اجمال وتفصیل شامل می شود که وقعت او در نفس زیاده تر باشد ۱۲ درایه۔

۵ قوله او مضاف الی المعرف باللام بواسطة نحو نعم غلام صاحب الفرس او بوسائط نحو نعم وجه فرس غلام الرجل ۱۲ درایه۔

۶ قوله فاعله مضمرًا برائے اختصار زیراکه نعم رجلاً از نعم الرجل اخصر ست یا اضمار ست بر شرط تفسیر ودریں مبالغه در مدح باشد ۱۲۔

۷ قوله نعم رجلاً زید وگاہے ایں تمیز را باوجود اظهار فاعل هم آرند دریں ہنگام تمیز مذکور برائے تاکید باشد نه برائے رفع ابهام چنانکه در قول شاعر شعر تَزَوَّدْ مِثلَ زَادِ اَبِيكَ فِينَا، فَنِعمَ الزَّادُ زَادُ اَبِيكَ زَادًا ایں ست آنچه مبرد وابن سراج وفارسی بآن اجازت داده اند وابن مالک اورا اختیار نموده ولیکن سیبویه اورا منع می نماید ۱۲ مسالک بهیه۔

۸ قوله او بما یعنی واجب ست تمیز فاعل مضمر بلفظ ما بمعنی شئے که منصوب المحل بنا بر تمیز ست مثل فَنِعِمَّا هِیَ وابوعلی وفراء گفته که ما موصوله است بمعنی الذی فاعل نعم وصله تمام وکمال محذوف ست چراکه ہی مخصوص بالمدح ست تقدیرش نعم الذی فعله ہی ای الصدقات وسیبویه وکسائی گفته که معرفه تامه است بمعنی الشئی پس معنی فنعما ہی نعم الشئی ہی پس ما فاعل ست بمعنی ذی اللام وہی مخصوص بالمدح ۱۲ شرح جامی۔

۹ قوله ويسمی المخصوص بالمدح گاہے مخصوص راچوں معلوم باشد حذف کنند جواز امثل فَرَشْنَاهَا فَنِعمَ الْمَاهِدُونَ ای نحن وَاِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ ای ہو ۱۲ مسالک بهیه ع ذکر تاخیر برائے تاکید تقدیم است پس بزیادت لفظ تاخیر ایرادے نخواہد شد ۱۲۔

المخصوص بالمدح وفاعله ذا والمخصوص بالمدح وحبذا نحو حبذا زيد حب فعل المدح
(در امثلہ مذکورہ واقع پس فاعل ۱۲)
زيد ويجوز ان يقع قبل مخصوص او بعده تمييز نحو حبذا رجلا زيد وحبذا زيد رجلا
او حال نحو حبذا راكبا زيد وحبذا زيد راكبا واما الذم فله فعلان ايضا بئس نحو بئس
(كما يكون فعلان للمدح ۱۲)
الرجل عمرو وبئس غلام الرجل عمرو وبئس رجلا عمرو وساء نحو ساء الرجل زيد وساء غلام
(مثال فاعل معرف بلام ۱۲ — مثال فاعل مضاف سوئے معرف بلام ۱۲ — مثال فاعل مضمر مميز بنكره منصوبه ۱۲)
الرجل زيد وساء رجلا زيد وساء مثل بئس في سائر الاقسام

القسم الثالث

في الحروف وقد مضى تعريفه واقسامه سبعة عشر حروف الجر والحروف المشبهة
(في المقدمة ۱۲)
بالفعل وحروف العطف وحروف التنبيه وحروف النداء وحروف الايجاب وحروف الزيادة وحرفا
التفسير وحروف المصدر وحروف التحضيض وحروف التوقع وحرفا الاستفهام

۱؎ قوله وفاعله ذا برائے غرض ابہام از معنی اشارت مجرد کردند پس حبذا اشد بمعنی حب الشئی ونزد مبرد وابن سراج اینکه ترکیب حب باذا فعلیت حب را زائل کرده زیرا که اسم اقوی است پس حبذا مبتداست ومخصوص خبر او ای المحبوب زید وبعضے گفتند که ترکیب اسمیت ذا را زائل کرده زیرا که فعل مقدم ست پس غلبه برائے اوست وفاعل مثل بعض حروف فعل گردید پس حبذا فعل ست ومخصوص فاعل اوست وهرگاه لا بر حبذا درآید بر حسب معنی موافق بئس گردد واولی اینکه در اعراب مخصوص حبذا گفته شود که او مثل اعراب مخصوص نعم ست یعنی یا مبتداست یا خبرست مر مبتدا را که ظاهر نمی شود وبعضے گفتند که مخصوص بعد حبذا عطف بیان برائے ذاست واگر در مخصوص نعم وبئس همین ادعا کرده شود سزاوارست مگر دخول نواسخ منع میکند در کبعی گفته که ذا زائده ست چنانکه در ماذا صنعت ومخصوص فاعل ۱۲ کذا فی الرضی۔

۲؎ قوله، ویجوز ان یقع آه وجه جواز تقدیم تمییز در ینجا نه در نعم وبئس از مخصوص اینکه در ینجا تمییز از اسم ظاهر که ذا باشد آمده است از اسم بخلاف نعم وبئس که در ینجا تمییز از مستکن می آید ونیز تمییز از ضمیر واجب باشد واز ذا جائز برائے اظهار فصل ظاهر بر ضمیر وبعضے گفتند که اگر تمییز در نعم وبئس نبودی در بعض مواضع مخصوص بفاعل ملتبس گردیدی مثل نعم السلطان بخلاف حبذا که فاعلیت ذا در وظاهرست وگاہے مخصوص در ینجا محذوف می شود چنانکه در نعم وگاہے حبّ از ذا منفرد می آید در یں هنگام نقل ضمه عین او بجانب فا جائز باشد چنانکه حذف او جائز ست وهمچنین هر چه بر وزن فعل بضم عین باشد ومراد از مدح وذم بود ۱۲ رضی۔

۳؎ قوله تمییز مطابق مخصوص در افراد وتثنیه وجمع وتذکیر وتانیث بجهت بودن فاعل او مبهم بخلاف نعم که در انجا تمییز واجب باشد وقتیکه فاعل او مضمر بود چنانکه گذشت ۱۲۔ ۴؎ لے فاعل اسم معرف بلام ومضاف بمعرف بلام ومضمر ممیز بنکره منصوبه ۱۲ درایه۔

۵؎ عامل در حال حب وذو الحال ذا نه زید که مخصوص بالمدح است ۱۲۔

وحروف الشرط[13] وحرف الردع[14] وتاء التانيث[15] الساكنة والتنوين[16] ونونا[17] التاكيد

فصل

اوّل ۱۲

حروف الجر[1] حروف وضعت لافضاء الفعل وشبهه او معنى الفعل[2] الى ما تليه[3] نحو مررت

رسانیدن ۱۲ — مثال افضای فعل ۱۲

بزيد وانا مار بزيد وهذا في الدار ابوك اي اشير اليه فيها وهي تسعة عشر حرفا من و

مثال افضای شبه فعل ۱۲ — مثال افضای معنی فعل ۱۲ — اولها ۱۲

هي لابتداء الغاية[4] وعلامته ان يصح في مقابلته[5] الانتهاء كما تقول سرت من البصرة الى

ای لابتداء ماله نهایة ۱۲ — اما من مکان ۱۲

---

۱ قوله حروف الجر آه وایں حروف چوں جر می کنند لهذا بحروف جر نام شد وگفته اند که بسبب جر او یعنی کشیدن ورسانیدن او معنی فعل یا شبه اورا بجانب اسم نام ایشاں حرف جر شد چنانکه از قول مصنف که لافضاء الفعل آه باشد ظاهر است واصل این ست که افعالے که از رسیدن تا اسماء قاصر بودند بسبب ایں حروف اعانت یافتند وازیں جاست که زائده ایں حروف با چیزے متعلق نمی شود زیراکه او برائے تقویة وتاکید آمده است ونیز جار که از عمل باز داشته شده با چیزے متعلق نخواهد بود زیراکه حرف جر باقی نمانده پس عاملے برائے او نخواهد بود چنانکه برائے او معمولے نیست ۱۲ منهل وبجهت اعانت اینها افعال را که در عمل اصل اند به نسبت اسماء وحروف وکثرت اینها به نسبت سائر حروف ایں حروف بر جمیع حروف مقدم شدند ۱۲ ۲ قوله او معنی الفعل مصنف از معنی فعل آنچه از معنی فعل استنباط کنند واز ترکیب فعل نباشد مثل ظرف وجار ومجرور وحروف ندا وحروف تنبیه واسمائے اشارات واسمائے افعال وتمنی وترجی وتشبیه وغیره که بر معنی فعل دلالت نماید اراده نموده واز شبه فعل چیزے که عمل فعل نماید واز ترکیب او باشد مثل اسم فاعل واسم مفعول ومصدر وصفت مشبه وافعل التفضیل لهذا آوردن لفظ شبه فعل ضرور افتاد واگر ایں لفظ نمے بود لفظ معنی الفعل چنانکه در بحث حال کفایت کرده بسنده مے نمود ۱۲

۳ قوله الی ما تلیه. الولی نزدیک شدن کذا فی الصراح یعنی حروف جر حروف اند که موضوع هستند برائے رسانیدن فعل یا معنی فعل بجانب چیزے که نزدیک شده است آں چیز را حروف جر یعنی حروف جر براو داخل شده است وآں چیز خواه اسم صریح بود چنانکه در مررت بزید وانا مار بزید خواه در تاویل اسم مثل وَضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْاَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ای برحبها ۱۲

۴ قوله لابتداء الغاية. غایت پایان هر چیز از زمان ومکان کذا فی الصراح، ومسافت ودوری ودر قاموس ست که الغاية البعد وآں مختص بمکان نیست چنانکه بعضے وهم کرده اند وبریں وارد می شود ایں که تفسیر غایت بمسافت واجب مے کند که استعمال او در زمان مجازاً باشد وایں خلاف تصریح کوفیه واخفش ومبرد وابن درستویه است که گفتند وفی الزمان ایضاً وگفت ابن مالک که همیں صحیح ست بدلیل من اول یوم ودر حدیث وارد است مُطِرْنَا مِنَ الْجُمُعَةِ اِلَى الْجُمُعَةِ وشواهد بر و بسیار ست لهذا احسن اینکه گویند مراد از غایت نهایت باشد یعنی من برائے ابتدائے چیزے باشد که برائے او نهایت ست نه برائے ابتدائے امور ابدیه واستعمال من برائے ابتدائے غایت غالب ست تا اینکه قومے ادعا نمودند که سائر معانی او راجع بسوئے ابتدائی غایت هستند ۱۲

۵ قوله فی مقابلة الانتهاء آه در سائر نسخ موجوده همیں عبارت واقع ست مگر در نسخه فی مقابلة الی للانتهاء دیده شد وایں به نسبت اول نهایت مناسب وعبارات کتب ایں فن نیز مؤید ثانی یعنی نشان من ابتدائیه آن که ایراد الی برائے انتهاست یا چیزیکه فائده الی بخشد در مقابله او صحیح باشد اول از قول سرت آه ظاهر وثانی از مثل اعوذ بالله من الشیطان الرجیم باهر زیراکه دریں جا با معنی الی را مفید ست چه معنی اعوذ بالتجی الیه باشد ودر صراح ست لجا بفتحتین پناه گرفتن یقال لجأت والتجأت الیه وعذت به لجأت الیه ونکته در تقدیم الی بر من دریں مثال اینکه پناه بجانب حافظ حقیقی از شیطان دشمن بنی انسان بعجلت باید بود ۱۲ درایه۔

۶ ای علامة کون من لابتداء الغاية ۱۲ ۷ اما فی مکان کمامر او فی زمان نحو ثم اتموا الصیام الی اللیل ۱۲

الكوفة وللتبيين وعلامته ان يصح وضع لفظ الذى مكانه كقوله تعالى فاجتنبوا الرجس
من الاوثان وللتبعيض وعلامته ان يصح لفظ بعض مكانه نحو اخذت من الدراهم وزائدة
وعلامته ان لا يختل المعنى باسقاطها نحو ما جاءنى من احد ولا تزاد من فى الكلام الموجب
خلافا للكوفيين واما قولهم قد كان من مطر وشبهه فمتأول والى وهى لانتهاء الغاية
كما مر وبمعنى مع قليلا كقوله تعالى فاغسلوا وجوهكم وايديكم الى المرافق وحتى وهى
مثل الى نحو نمت البارحة حتى الصباح وبمعنى مع كثيرا نحو قدم الحاج حتى المشاة ولا
تدخل الا على الظاهر فلا يقال حتاه خلافا للمبرد وقول الشاعر شعر

اى لاظهار المقصود من امر مبهم ۱۲ — اى علامة كون من للتبيين ۱۲ — او تصار يفه على حذف المعطوف ۱۲ — اى الوثن الذى هو الرجس — اى علامة كونها للتبعيض ۱۲ — اى بعض الدراهم ۱۲ — بل يبقى المعنى على حاله ۱۲ — اى ما جاءنى احد ۱۲ — اى كلاميكه در نفى واستفهام نباشد ۱۲ — ثانيتها ۱۲ — پس بشوئيد روهائے خود را ودستہائے خود را تا آرنج ۱۲ — اى مع المرافق ۱۲ — ثالثها ۱۲ — من الحجاج ۱۲ — لانتهاء الغاية ۱۲ — اشارة ست بایں کہ بمعنى الى کمتر آید ۱۲ — اى ركبان الحاج ۱۲ — اى مختص ۱۲ — كما يقال اليه ۱۲ — مبتدا ۱۲ — الذى تمسك به المبرد ۱۲

---

۱ قوله ولا تزاد من آه وبمعنى فى آيد مثل اذا نودى للصلوة من يوم الجمعة وبمعنى با مثل ينظرون من طرف خفى وبمعنى بدل مثل ارضيتم بالحيوة الدنيا من الآخرة وبمعنى استغراق مثل ما جاءنى من رجل وبمعنى على نحو نصرنا من القوم وبرائے فصل آيد وقتى كه بر ثانى متضادين در آيد مثل والله يعلم المفسد من المصلح ۱۲ درايه ۲ قوله وشبهه يعنى چيزيكه متوهم شود از زيادتى من در كلام موجب مثل آيت كريمه يغفر لكم من ذنوبكم بدليل قوله تعالى ان الله يغفر الذنوب جميعا وجواب اينكه در آيت اولى كه خطاب ست بامت حضرت نوح عليه السلام من برائے تبعيض باشد و آيت ثانيه خطاب بامت محمد صلى الله عليه وعلى آله وسلم واز آمرزش تمامى گناه امت محمديه على صاحبها الصلوٰة والتحية عفو جملہ معاصى است حضرت نوح عليه السلام لازم نيست ۱۲ درايه۔

۳ قوله فمتأول يعنى تأويل كرده شده است بايں كه برائے تبعيض ست يا برائے تبيين اى قد كان بعض مطر او شئ من مطر يا اينكه وارد ست بر حكايت گويا سائلے مى گفت هل كان من مطر مجيب جواب داد قد كان من مطر ۱۲۔

۴ قوله وبمعنى مع قليلا آه وبمعنى ظرفيت مثل ليجمعنكم الى يوم القيمة وبمعنى عند شعر ام لا سبيل الى الشباب وذكره ٭ اشهى الى من الرحيق السلسل اى اشهى عندى ۱۲ مسالك بهيه ۵ قوله قليلا۔ اى حال كونه قليلا او مجيئا قليلا او زمانا قليلا ۱۲۔

۶ قوله خلافا للمبرد متمسكا بقول الشاعر الذى نقله المصنف فى الكتاب والجمهور على انه نادر شاذ ولما كان قول الجمهور مختارا عند المصنف حكم عليه بشذوذه وقال قول آه ۱۲

ع او من زمان كما تقول صمت من يوم الجمعة الى يوم الخميس ۱۲۔

لله حتى يصح ايراد الى وما يفيد فائدتها فى مقابلتها ۱۲۔

فلا والله لا يبقى أناس ؛ فتى حتاك يا ابن أبي زياد

شاذ[12] و في وهي للظرفية نحو زيد في الدار والماء في الكوز و بمعنى على قليلا نحو قوله تعالى
ولا يقاس عليه غيره ١٢ رالعتها ١٢ اما حقيقة ١٢

ولأصلبنكم في جذوع النخل والباء وهي للالصاق نحو مررت بزيد اي التصق مروري
البتة بدار خواهم كشيد شمارا برشاخهائے درخت خرما ١٢ خاستها ١٢

بموضع يقرب منه زيد وللاستعانة نحو كتبت بالقلم وقد يكون للتعليل
ومنه باء البسملة لان الفعل لا يتاتى على وجه الاكمل الا بها ١٢ اى بيان علت چيزے ١٢

كقوله تعالى إنكم ظلمتم أنفسكم باتخاذكم العجل وللمصاحبة كخرج زيد بعشيرته
تحقيق شما ستم كرديد برجانهائے خود بسبب ساختن شما گوساله ١٢ فتح العزيز ١٢ و بجاليش مع آيد ١٢ اى مع قبيلته ١٢

وللمقابلة كبعت هذا بذاك وللتعدية كذهبت بزيد وللظرفية كجلست بالمسجد

١ه قوله فلا والله لفظ لا زائد ست چنانكه در لا اقسم و اناس لغت ست در ناس بمعنى مردم و فتى بمعنى جوان يا فاعل يبقى ست بواسطۀ عاطف محذوف يا بدل ست از و بهر حال معنى آن سوگند بخدا كه مردم برزمين باقى و موجود نخواهد ماند و جوان يا جوان بغير حرف عطف تا اين كه تو اے پسر ابي زياد كه برجوانى خود مغرور و متكبر هستى و پندارى كه بهمين منوال مدام خرم و خوش حال خواهم بود ١٢ ٢ه قوله بمعنى على آه ضابطه اين كه انچه دران معنى استقرار باشد آن موضع فى است و چيزيكه در و معنى استعلاء است آن مقام على است و هرچه كه دو معنى هردو باشد آن جائے هردو ست مثل جلست على الارض و فى الارض و فے بمعنى مع آيد مثل ادخلوا فى امم اے مع امم و برائے تعليل نيز مثل لمسّكم فيما اخذتم عذاب عظيم اے لما اخذتم و برائے مقابله مثل وما متاع الحيوة الدنيا فى الآخرة الا قليل و بمعنى الى مثل فردّوا ايديهم فى افواههم اى الى افواههم ١٢ ادرايه بزياده۔

٣ه قوله الباء آه ضابطه اگر معبر عنه يك حرفى باسم خود تعبيرے بايد چون با و تا و كاف و لام و واو و اگر معبر عنه دو حرفى باشد يا زائد يا عيان خود مذكور مے گردد چون من و فى و الى و از ينجا وجه قول سخات ظاهر شد كه در ضربتُ تا فاعل است گويند نه ت و هل حرف استفهام نه ها و لام ١٢۔

٤ه قوله للالصاق اے برائے افادت چسپيدن چيزے بمدخول خود و آن بر دو قسم بود حقيقى مثل امسكت بزيد هرگاه به پنجه بگيرى جسم او را و مجازى مثل مررت بزيد ١٢ ٥ه قوله للاستعانة فى التاج الاستعانة يارى گرخواستن اى يارى گرخواستن فاعل از مجرور يا در صدور فعل و اين با بر آله داخل مے شود و بهمين جهت بائے آله نام او ست و بائے ادات و صله فعل و تكملۀ فعل نيز نام دارد و گاهے بائے استعانت را در معنى بائے سببيت داخل مے سازند و آله را بمنزلۀ سبب مى گردانند ١٢ شرح الشرح لمائة عامل۔

٦ه قوله وللمصاحبة آه برائے بائے مصاحبت دو علامت است يكے آنكه بجائے او لفظ مع حسنے دارد و ديگر اين كه از دو واز مصحوب او حال مستغنى ساز د مثل قد جاءكم الرسول بالحق من ربكم اى مع الحق او محقا و وقت قيام فعل بافاعل مصحوب بار اچسپيدگى با صاحب لازم نيست چنانكه در مثال خرج زيد بعشيرته مصاحبت قبيله و اشتراك او بزيد در خروج ضرورى ست ليكن وقت خروج چسپيدگى قبيله با زيد ضرور نيست پس الصاق مستلزم مصاحبت ست و مصاحبت بالصاق استلزام ندارد ١٢۔

٧ه قوله للمقابلة يعنى برائے افادت آمدن مجرور او در مقابلۀ شئے ديگر مثل ادخلوا الجنة بما كنتم تعملون و ابن مالك گفته كه بائى كه باين معنى باشد بر اثمان و اعواض داخل مى شود و بهمين جهت بائے مقابله را بائے بدل و بائے عوض نيز نام مى نهند ١٢۔

عه او توسعا و اعتبارا نحو نظرت فى الكتاب و النجاة فى الصدق ١٢ عه حركت آن كسره است و ابو الفتح از بعض نحويان فتحه حكايت كرده ١٢۔

وزائدة قیاسا فی خبر النفی نحو ما زید بقائم و فی الاستفهام نحو هل زید بقائم و
سماعًا فی المرفوع نحو بحسبک زید ای حسبک زید وکفی باللّٰه شهیدًا ای کفی اللّٰه
و المنصوب نحو القی بیده ای القی یده واللام وهی للاختصاص نحو الجل للفرس والمال
لزید وللتعلیل کضربته للتادیب وزائدة کقوله تعالی ردف لکم ای ردفکم وبمعنی عن
اذا استعمل مع القول کقوله تعالی قال الذین کفروا للذین آمنوا لو کان خیرًا ما سبقونا
الیه وفیه نظر وبمعنی الواو فی القسم للتعجب کقول الهذلی **شعر**

---

[1] قوله القی بیده وبمعنی عن آید مثال سأل سائل بعذاب وبمعنی من مثل ویوم تشقق السماء بالغمام وبمعنی علی مثل ومنهم من ان تأمنه بقنطار یؤده الیک وگاہے برائے تجرید آید مثل رأیت زیدًا بالعلم اے خالیًا عن العلم ۱۲۔

[2] قوله وبمعنی عن آه وآں لامے ست کہ براسمے داخل می شود کہ آں اسم حقیقةً یا حکمًا از قائل قولے کہ آں لام تعلق بآں قول دارد غائب باشد مثل لام کہ برالذین آمنوا داخل ست وآں از کفار کہ قائل قول لو کان خیرًا آه اند غائب ست وآں لام تعلق بقال دارد وابن مالک وغیرہ گفتند کہ ایں لام تعلیل ست وبعضے گفتند کہ لام تبلیغ ست وآں لامے ست کہ اسم سامع قول را یا آنچہ در معنی قول باشد جرمی کند ۱۲۔

[3] قوله قال الذین کفروا للذین آمنوا اے عن الذین آمنوا ودلیل بر بودن لام دریں جا بمعنی عن این کہ اگر ایں لام بمعنی عن نبود لازم آید کہ بجائے سبقونا سبقتمونا باشد زیرا کہ چوں صلۂ قول لام واقع شود قول بمعنی خطاب بود واز یں جا ست کہ ہرگاہ قال له، گویند معنیش خاطبہ گیرند وچوں عن یا لامے کہ بمعنی عن باشد صلۂ قول آید از قول معنی روایت ارادہ کنند مثل قلت له، او عنه اے رویت عنه وہنگام بودن با در ہرچہ در معنیش باشد صلہ قول بمعنی حکم بود مثل قال به اے حکم بہ چنیں ست در عبد الرحمٰن ۱۲۔

[4] قوله وفیه نظر یعنی در استدلال بکریمہ موصوفہ کہ لام بمعنی عن ست تامل ست زیرا کہ صاحب کشاف و دیگر مفسرین مثل صاحب مجمع البیان وغیرہ ذکر کردہ اند کہ ایں کلام کفار ست مخاطب بمومنین گردیدہ گفتند کہ آنچہ محمد صلعم از حق جل وعلیٰ آوردہ اند ومارا بآں دعوت می کنند اگر در واقع ونفس الامر فائدہ حال یا منفعت مآل بودی ایں گروہ مومنین در ایمان آوردن بآں بر ما سبقت کردن نمی توانستند بلکہ اولًا مایان ایمان می آوردیم زیرا کہ مایان از ایشان در دانش اولیٰ واسبق ہستیم وچوں احتمال دارد کہ کفار وقت تکلم بایں گفتار خطاب بہ بعض مومنین کردہ باشد مثل ابراہیم مثلًا واز ما سبقونا بعض دیگر کہ اسلام شان شنیدند مثل ابن سلام ویاران او لہذا وارد نخواہد شد ایں کہ دریں ہنگام برحسب قاعدہ مذکورہ سبقتمونا باید نہ سبقونا یعنی چوں صلۂ قول لام واقع شود بمعنی خطاب بود چہ ہرگاہ قال له، گویند معنیش مخاطبہ گیرند لیکن دریں ہنگام اسم مفعول عنہم محذوف باشد ۱۲ [5] قوله للتعجب مراد از تعجب امر عظیم ست کہ استحقاق تعجب داشتہ باشد چنانکہ سالم وباقی نماندن چیزے در دنیا از آفات زمانہ تا اینکہ بزکوہی کہ حاصل شعر آئندہ است مقام حیرت وتعجب ست واز یں جا ست کہ للّٰه لقد طار الذباب نخواہند گفت وایں لام بجز قسم مستعمل نمی شود ۱۲

ع مفعول مطلق یا خبر یکون محذوف یا النصب بنزع خافض وہمچنیں در قول آئندہ سماعا۔

ع مرفوع خواہ خبر باشد مثل حسبک بزید خواہ نہ مثالش در کتاب ۱۲ ۔ ای نفسه کما فی قوله تعالیٰ و لا تلقوا بایدیکم الی التهلكة ای انفسکم ۱۲۔

للع وحرکتش کسرہ است مگر با ضمیر غیر یائے متکلم ومستغاث فتحہ باید ۱۲ درایہ لع سوگند خدا ہر آئینہ پرید مگسہا ۱۲۔

ص ای خبر یکون باعتبار عطف بر للتعلیل ۱۲ ۔ وآں یا بملکیت باشد مثل المال لزید ویا بغیر ملکیت مثل الجل للفرس ۱۲۔

ص این عبارت در اکثر نسخ یافتہ نشد وصاحب درایہ ہم اختیار نہ کردہ ۱۲۔

لِلّٰهِ يَبْقٰى عَلَى الْاَيَّامِ ذُوْ حِيَدٍ ۞ بِمُشْمَخِرٍّ بِهِ الظَّيَّانُ وَالْاٰسُ

وَرُبَّ وَهِيَ لِلتَّقْلِيْلِ كَمَا اَنَّ كَمِ الْخَبَرِيَّةَ لِلتَّكْثِيْرِ وَتَسْتَحِقُّ صَدْرَ الْكَلَامِ وَلَا تَدْخُلُ اِلَّا عَلٰى نَكِرَةٍ مَوْصُوْفَةٍ نَحْوُ رُبَّ رَجُلٍ كَرِيْمٍ لَقِيْتُهٗ اَوْ مُضْمَرٍ مُبْهَمٍ مُفْرَدٍ مُذَكَّرٍ اَبَدًا مُمَيَّزٍ بِنَكِرَةٍ مَنْصُوْبَةٍ نَحْوُ رُبَّهٗ رَجُلًا وَرُبَّهٗ رَجُلَيْنِ وَرُبَّهٗ رِجَالًا وَرُبَّهٗ امْرَاَةً كَذٰلِكَ وَعِنْدَ الْكُوْفِيِّيْنَ يَجِبُ الْمُطَابَقَةُ نَحْوُ رُبَّهُمَا رَجُلَيْنِ وَرُبَّهُمْ رِجَالًا وَرُبَّهَا امْرَاَةً وَقَدْ تَلْحَقُهَا مَا الْكَافَّةُ فَتَدْخُلُ عَلَى الْجُمْلَتَيْنِ نَحْوُ رُبَّمَا قَامَ زَيْدٌ وَرُبَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ وَلَا بُدَّ لَهَا مِنْ فِعْلٍ مَاضٍ لِاَنَّ رُبَّ لِلتَّقْلِيْلِ الْمُحَقَّقِ وَهُوَ لَا يَتَحَقَّقُ اِلَّا بِهٖ وَيُحْذَفُ ذٰلِكَ الْفِعْلُ غَالِبًا كَقَوْلِكَ رُبَّ رَجُلٍ

(حواشی بین السطور: سابقتها ۱۲ — مثل کم خبریة ۱۲ — لما فیهما من الانشاء ۱۲ — وان کان التمییز مثنی او مجموعا او مؤنثا ۱۲ — فی المفرد ۱۲ — فی المثنی ۱۲ — فی الجمع ۱۲ — فی المؤنث ۱۲ — وربهما امرأتین وربهن نساء ۱۲ — ای المانعة عن العمل ۱۲ — کلتیهما ای فعلیة واسمیة ۱۲ — بعد لحوق ما الکافة بها ۱۲ — تعلقت ۱۲ — الواقع ۱۲)

۱ے قوله لله یبقی الخ لام برائے قسم ویبقی بتقدیر حرف نفی بمعنی لا یبقی وعلی الایام بحذف مضاف ای علی مرور الایام وحید بالفتح گرہ شاخ گوزن وبز کوہی ومشمخر بشین وخای معجمتین ورائے مہملہ بروزن مطمئن کوہ بلند وظیان بفتح ظائے معجمہ وتشدید تحتانیہ یاسمین وشتی وآس درخت مورد وبائے بمشمخر بمعنی فی وجملہ صفت مشمخر معنی آنکہ سوگند بخدا ماند بر مرور ایام در دنیا کدامے صاحب شاخ گرہ دار کہ در کوہ بلند استقرار دارد کہ دراں ظیان وآس ست ۱۲۔

۲ے قوله او مضمر مبہم یعنی از ضمیر معین قصد نمی کنند تا بجانب او رجوع نماید بلکہ معہود ذہنی مراد گیرند وآں ضمیر دائما مفرد مذکر باشد اگرچہ تمیز او مؤنث ومثنی ومجموع آید وایں مذہب بصریہ است ۱۲۔

۳ے قوله عند الکوفیین آہ ومبنائے خلاف بریں کہ ایں ذہنی معہود ست نہ برائے مذکور سابق تا مطابقت واجب باشد ونزد کوفیہ برائے مذکور سابق ۱۲۔

۴ے قوله وقد تلحقها ما الکافة اے باز دارندہ از عمل وایں ما موصول نوشتہ شود بخلاف اقسام دیگر وہمچنیں ما بمعنی شئی وما زائدہ بسبیل قلت نیز لاحق می شود ۱۲ ۵ے قوله من فعل ماض واما قوله تعالیٰ ربما یود الذین کفروا لو کانوا مسلمین فهو کالماضی لصدق المیعاد به وتحققه فهو اذن بمنزلة الموجود المتحقق فیکون یود بمعنی ود ۱۲ درایه ۶ے قوله غالبا وگاہے فعل او مذکور ہم می شود مثل رب رجل اکرمنی لقیته ۱۲ ۱ے قوله غالبا اے حذفا غالبا او زمانا غالبا وفی الغالب ۱۲

ع اے مثل ربہ رجلین وربہ رجالا خواہی گفت ربہ امرأتین وربہ نساء ۱۲ درایہ۔

ص لان مجرورها فی معنی التمییز وهو لا یکون الا نکرة ۱۲۔

للعہ علی التمییز لان المضمر لما کان مبهما احتاج الی التمییز ۱۲۔

اكرمنى فى جواب من قال هل لقيت من اكرمك اى رُبَّ رجلٍ اكرمنى لقيته، فاكرمنى
صفة الرجل ولقيته، فعلها وهو محذوف وواو رُبَّ وهى الواو التى تبتدأ بها فى اول الكلام
كقول الشاعر شعر،

(نا مُنتهيا ۱۲) (وانما حذف فعلها لقرينة السؤال ۱۲)

وبلدةٍ ليس بها انيس، ؛ الّا اليعافير والّا العيس،

(استثناء از انيس ۱۲)

وواو القسم وهى تختص بالظاهر نحو والله والرحمٰن لاضربنّ فلا يقال وَكَ وتاء القسم وهى
تختص بالله وحده فلا يقال تالرحمٰن وقولهم تربّ الكعبة شاذٌّ وباءُ القسم وهى تدخل

(التاسعة ۱۲) (العاشرة ۱۲) (اى بلفظ الله ۱۲) (فلا يقاس عليه ۱۲) (الحادية عشرة ۱۲)

ك قوله وواو رُبّ يعنى واو يكه پس او رب اكثر مقدر مى باشد واين واو براۓ فرقے از رب برضمير نمى آيد وعمل براۓ رب مضمر باشد نه براۓ واو وهمين صحيح ست وواو مذكور براۓ عطف باشد ونزد كوفيه ومبرد جر بنفس واو باشد نه برب مضمر دريں هنگام ايں واو براۓ عطف نخواهد بود وافتتاح وابتداۓ قصائد بواو مذكور حجت ايشان ست وبصريه جواب داده اند كه جائز ست كه متكلم بايں واو دراول قصائد بر چيزے عطف كرده باشد كه درنفس اوست ونيامدن واو عاطفه بريں واو عاطفه بودن ايں واو را واضح مى سازد وچه اگر عاطفه نبودے واو عطف بلكه سائر حروف عطف چناں كه بر واو قسم مى آيند برو هم مى آمدے مثل والله ثم والله واضمار رب بعد فا وبل كمتر ست ۱۲ ام۔

[۱] قوله وواو رب ونه گفت وواو ربّ فى حكمها تا لحوق ماۓ كافه متوهم نه شود ۱۲۔

[۲] قوله الكلام ولاتدخل الاعلىٰ نكرة موصوفة يحتاج الے فعل ماض ويحذف غالبا ۱۲۔

[۳] قوله كقول الشاعر الخ، رب پس واو مقدر وجار مجرور متعلق وطيت واقع در بيتِ سابق يعافير واحده يعفور بمعنى آهو بچه نخست برفتار آمده يا آهوۓ ماده از بچگان گريخته يا بچۀ گاوِ دشتى يا آهوان پيش رو گله وعيس واحد اعيس شترانِ سفيد مو رشاعر يعنى عامر بن حارث جلادت خود مے گويد كه اكثر مواضع طے كردم كه دراں بجز يعافير وعيس انيسے ديگر نبود ۱۲۔

[۴] قوله، فلا يقال براۓ كم كردن درجۀ او از درجۀ اصل كه باۓ قسميه باشد ۱۲۔

[۵] قوله وهى تختص زيرا كه هرگاه تا بدلِ واو آيد درجه او از درجه واو كم باشد ۱۲۔ [۶] قوله، وحده اى منفرداً دون غيره من الاسماء الظاهرة والمضمرة ۱۲

[۷] قوله وباء القسم الے آخره يعنى با از حروف قسم در سائر احكام عام ست وگاهے در استعمال اكثر باۓ قسم را محذوف سازند ونصب بمجرور مقسم به گذارند مثل الله لافعلن كذا وگاهے جر را جوازاً باقى دارند وايں اختصاص باسم الله دارد مثل الله لافعلن كذا بجر الله ودر تركيبى كه هاۓ تنبيه والف استفهام وقطع همزۀ وصل نائب حرفِ قسم آمده باشد حرف قسم را محذوف سازند وجر را بر مقسم به وجوباً باقى گزارند مثل ها الله لاقومن كذا بوصل همزه الله با حرف تنبيه ومثل آلله لاقومن بهمزه استفهام ووصل همزۀ الله با همزۀ استفهام والله لاقومن بغير حرف تنبيه وهمزۀ استفهام ليكن همزۀ الله مقطوع ست وجر در همه ايں امثله واجب ست ۱۲ ام۔

عـه وآں اسم الله باشد يا غير او ۱۲۔

عـه لما تقرر من ان مجرورها لابد من صفة ۱۲ ـه واسم ظاهر بجهت اصل بودن او خاص نموده شد ۱۲ ـه اى الواو التى تكون بمعنى رُبّ ۱۲

على الظاهر والمضمر نحو باللهِ وبالرحمٰنِ وبكَ ولابدّ للقسمِ من الجوابِ وهي جملة
اسم الله كان او غيره ۱۲ لكون الباء اصلاً في باب القسم ۱۲ — ۲ باعتبار الخبر ۱۲ المبتدأ ثابت

تسمى المقسم عليها فان كانت موجبةً يجب دُخُولُ اللام في الاسمية والفعلية نحو واللهِ
اى مثبتة ۱۲

لزيدٌ قائم و والله لأفعلنّ كذا وانّ في الاسميةِ نحو واللهِ انّ زيدًا القائمُ وان كانت منفية
اصنافكم ۱۲ لاكيدن ومنه تالله — المكسورة ۱۲ — دون الفعلية ۱۲

وجبَ دخول ما ولا نحو والله ما زيدٌ بقائمٍ و والله لا يقوم زيدٌ **واعلم** انّهُ قد يحذفُ

حرفُ النفي لزوال اللبس كقوله تعالى تاللهِ تفتؤُ تذكرُ يوسفَ اى لا تفتؤُ ويُحذفُ

جوابُ القسمِ ان تقدّم ما يدلُّ عليهِ نحو زيد قائم واللهِ او توسط القسم نحو زيد واللهِ
اى على القسم ۱۲ — وقام زيد والله ۱۲ — بين جزئى الجملة القسمية ۱۲ — والله زيد وقام ۱۲

قائم وعن للمجاوزة نحو رميتُ السهمَ عن القوسِ الى الصيدِ وعلى للاستعلاء نحو
الثانية عشرة ۱۲ — الثالثة عشرة ۱۲ — حقيقة كان نحو آه ۱۲

زيدٌ على السطحِ وقد يكونُ عن وعلى اسمينِ اذا دخل عليهما من كما تقول جلستُ من عن
الجارة ۱۲ — او حكما نحو عليه دين ۱۲

---

۱ ومنه قوله تعالى إنّ سعيكم لشتّى في جواب واللَّيلِ اذا يغشى ۱۲۔

۲ قوله، وجب دخول ما ولا چوں جملۂ اسمیہ وفعلیہ مقسم علیہا ہر یک مستقل ست کہ ہر یک از دیگرے مستغنی ست لہذا برائے ربط آوردن یکے از اشیائے چہارگانہ کہ لام وان وما ولا باشد بموضع خود ہا واجب شد ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۳ قوله، اے لا تفتؤ زیرا کہ مضارع مثبت ضرور ست کہ مقترن بلام باشد وآں ایں جا منتفی ست پس معلوم شد کہ منفی ست وحرفِ نفی محذوف ست ۱۲ درایہ۔

۴ قوله وعن للمجاوزة اے برائے دوری چیزے از مجرور عن وآں یا بزوال از شئے ثانی ووصول بجانب ثالث باشد مثل مثال متن ویا بوصول بجانب شئی ثالث بدون زوال از ثانی مثل اخذت عنه العلم ویا بزوال محض مثل اَدّیتُ عنه الدین ۱۲ فوائد ضیائیہ۔

۵ قوله وعلى للاستعلاء آه وبرائے مصاحبت آیۃ الحمدُ للهِ الذى وَهَبَ لى عَلَى الكِبَرِ اسمٰعيلَ وبرائے تعلیل مثل ولتكبّروا اللهَ على ما هداكم وبرائے ظرفیت مثل على ملكِ سليمٰن وبمعنی با مثل حقيقٌ على ان لا اقول على اللهِ الّا الحقّ ۱۲ درایہ۔

۶ قوله وقد يكون عن وعلى آه دریں ہنگام عن بمعنی جانب باشد وعلى بمعنی فوق وہر دو مبنی خواہند بود زیرا کہ بر صورت حرف اند ومناسبت با حرف دارند وعن لازم الاضافة باشد بخلاف على وبریں تقدیر بغیر من مستعمل نخواہند شد گویا من علامت اسمیت عن وعلى است ۱۲ عبد الحکیم۔

ع اى عند عدم التباس المنفى بالمثبت ۱۲۔ لل اذا كان المنفى مضارعاً ۱۲ منہل

يمينه ونزلت من على الفرس والكاف للتشبيه[1] نحو زيد كعمرو وزائدة[2] كقوله تعالى ليس كمثله شيء وقد[3] تكون اسما كقول الشاعر يضحكن عن كالبرد المنهم ؛ ومذ ومنذ للزمان اما للابتداء في الماضي كما تقول في شعبان ما رأيته مذ رجب او للظرفية[4] في الحاضر نحو ما رأيته مذ شهرنا ومنذ يومنا اي في شهرنا وفي يومنا وخلا وعدا وحاشا للاستثناء[5] نحو جاء ني القوم خلا زيد وحاشا عمرو وعدا بكر

فصل

الحروف المشبهة بالفعل[6] ستة ان وان وكان ولكن وليت ولعل هذه الحروف تدخل على الجملة الاسمية تنصب الاسم وترفع الخبر كما

(اي جانب يمينه ۱۲ — اي عن فوق الفرس ۱۲ — الرابعة عشرة ۱۲ — مانند كردن ۱۲ اصراح — الخامسة عشرة ۱۲ — وآن عجاج باشد ۱۲ — اي انتفاء رويتي اياه فيهما ۱۲ — السابعة عشرة ۱۲ — الثامنة عشرة ۱۲ — التاسعة عشرة ۱۲ — در قول اصح ۱۲ — ثان ۱۲ — اي على المبتداء والخبر ۱۲)

---

[1] قوله للتشبيه وللتعليل نحو واذكروه كما هداكم وقال الفراء قد يجيئ بمعنى على كقول بعض العرب كخير في جواب من قال كيف اصبحت ۱۲ درايه ـ

[2] قوله وزائدة كقوله تعالى الخ اكثر نحاة گفتند كه اگر زائد فرض نه كنند معنى آں ليس مثله شيء خواهد بود واين مستلزم محال ست كه اثبات مثل باشد واين كاف برائے تاكيد نفي مثل زيادہ كرده شد زيرا كه زيادت حرف بمنزلۂ اعادۂ جمله بار ديگر باشد ابن جني ہمیں تصريح كرده وجماعتے بجانب عدم زيادت اور فتند ۱۲ عبد الحكيم ـ

[3] قوله وقد تكون اسما اے بمعنى المثل اذا دخل عليها حرف الجر ونزد سيبويه ومحققون كاف اسم نمى آيد مگر بضرورت چنانكه دريں مصرع يضحكن آه مصرع اول او بيض ثلث كنعاج جم وبيض صفت نساء محذوف وآں جمع بيضاء است بمعنى زنان سفيد رو ونعاج بر وزن كتاب جمع نعجة بفتح اول ماده گاؤ وحشي وبسا است كه در خوبي گردن وكلاني چشم زنان را باو تشبيه دهند وجم بتشديد ميم جمع جماء بمعنى گوسپند بے شاخ وضحك دندان سپيد كردن وكاف بمعنى مثل وموصوفش محذوف كه آن اسنان باشد بمعنى دندان وبرد ژاله ومنهم بميم مشدده از انهمام گداخته شده ومعنى بيت اينكه سه زنان سپيد روى كه در لطافت وحسن گردن وكلانى چشم وچستى بدن مثل گاوان وحشي بے شاخ اند مى خنديد نداز دندان كه در لطافت آب مثل ژاله گداخته بود ۱۲ عبد الحكيم ـ

[4] قوله للظرفية حديثي گفته كه اگر بمدخول مذ ومنذ جاره ابتدائے زمان ماضي وانتهائے او اراده كرده شود برائے ابتدا در زمان ماضي باشد واگر زمان حال بدون تعرض ابتدا وانتها مراد گرفته شود هر دو برائے ظرفيت بمعنى في باشد ۱۲ درايه ـ

[5] قوله وحاشا للاستثناء يعني ايں هر سه برائے استثناء باشند وهرگاه بايں هر سه مدخول هر سه را جر دهي حروف باشند ومصنف[7] ازيں جهت از حروف جر شمرده وهرگاه نصب دہی افعال خواهند بود پس ايں هر سه گاهی حروف باشند وگاهے افعال وپنج سابق اينها يعني عن وعلى وكاف ومذ ومنذ گاهے حروف باشند وگاهے اسم ويازده سابق پنج مذكور پيوسته حروف باشند وبس ۱۲ ـ

[6] قوله بالفعل يعني تشبيه داده شده اند بفعل متعدي در اقتضائے دو اسم ودر انقسام بسوئے ثلاثي ورباعي مثل فعل ودريں كه مبني بر فتح هستند ۱۲ درايه شرح هداية النحو ـ ص قوله في الحاضر اے في زمان الحال وبر مستقبل نمى آيند زيرا كه برائے ماضي وحال موضوع هستند ۱۲ ـ

[7] خبر از بيض ثلث كه در مصرع اول واقع ست ۱۲

عرفت نحو اِنَّ زیدًا قائمٌ وقد یلحقها ما الکافّة فتکفّها عن العمل وحینئذ تدخل علی الافعال تقول اِنّما قام زیدٌ واعلم اَنَّ اِنَّ المکسورة الهمزة لاتغیّر معنی الجملة بل تؤکّدها واَنَّ المفتوحة الهمزة مع ما بعدها من الاسم والخبر فی حکم المفرد ولذلک یجب الکسر اذا کان فی ابتداء الکلام نحو اِنَّ زیدًا قائمٌ وبعد القول کقوله تعالیٰ یقول اِنّها بقرةٌ و بعد الموصول نحو ما رأیت الّذی اِنّه فی المساجد واذا کان فی خبرها اللام نحو اِنَّ زیدًا لقائمٌ ویجب الفتح حیث یقع فاعلًا نحو بلغنی اَنَّ زیدًا قائمٌ وحیث یقع مفعولًا نحو کرهت

(حواشی بین السطور: ای حین اذ تلحقها ما الکافة ۱۲ — سائر ۱۲ — ای تمنعها ۱۲ — فی انما ۱۲ التاکید الحصر والغرض — فی مابعدہ علی الافصح والاصح ۱۲ — قال اللہ تعالیٰ انما حرم علیکم المیتة ۱۲ — ای بسبب فرق مذکور ۱۲ — کرہ ان ای ۱۲ — ای ماکتب بصورة ان ۱۲ — لکونه موضع الجملة ۱۲ — ای فتح ہمزہ مادة ان ۱۲ — مع اسمہا وخبرہا ۱۲)

۱ے قولہ، فتکفہا زیراکہ مائے کافہ ایشاں را از مشابہت فعل کہ خواستن دو اسم باشد بیرون ساخت ونیز بجہت ضعف عمل از فاعل بودن ماعامل در ہر دو اسم نخواہند شد ۱۲۔

۲ے قولہ تؤکدہا و تقریرہا فانک اذا قلت ان زیدًا قائم افدت بہ ما افدت بقولک زید قائم مع زیادة التوکید والمبالغة ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۳ے قولہ فی حکم المفرد حیث لایشتمل علی اسناد تام یصح السکوت علیہ وطریقہ جعل الجملة التی بعدہا فی حکم المفردان یجعل مصدر الخبر مضافا الی الاسم ۱۲ درایہ۔

۴ے قولہ فی ابتداء الکلام عام است ازیں کہ اول کلام متکلم باشد مثل مثال مذکور در متن یا در وسط کلام متکلم آید لیکن با و ابتدائے کلام دیگر نماید مثل اُکرِمْ زیدًا انہ فاضل کلام مستانف ست کہ تعلیل ماتقدیم واقع ست ۱۲ منہل۔

۵ے قولہ، ولبعد القول یعنی قولیکہ حکایت جملہ کہ پس او واقع است باد مقصود باشد وآں قول بمعنی ظن وتفوہ نباشد مثل القول ان زیدًا قائم اے الظن برلغت سلیم ومثل قلت ان زیدًا فاضل مضیف اے تفوہت ۱۲ ام۔

۶ے قولہ ولبعد الموصول یعنی بعد موصول در اول صلہ پس ایراد نخواہد شد مثل جاء الذی عندی انہ فاضل باینکہ بعد موصول ان مفتوحہ است زیراکہ در اول صلہ نیست بلکہ مع اسم وخبر مبتدا است ودر جواب قسم نیز مکسور آید مثل واللہ ان زیدًا قائم ولبعد ندا نیز مثل یا بُنَیَّ اِنَّ اللہَ اصطفیٰ لکم الدّین وچوں ایں قسم در ابتدا داخل ست لہذا مصنف ذکر ننمود ولبعد حتّٰی کہ برائے ابتدا باشد مثل مرض فلان حتّٰی انہم لایرجونہ ولبعد واو حال مثل کما اخرجک ربک من بیتک بالحق وَاِنَّ فریقًا من المؤمنین لکارہون ولپس حروف افتتاح مثل اَلَا اِنَّ اولیاء اللہ لاخوفٌ علیہم ولا ہم یحزنون ولبعد حروف تصدیق مثل نعم انہ فاضل در جواب کسے کہ گوید ازیدٌ فاضل یا بلٰے انہ عالم در جواب کسے کہ گوید ما زیدٌ بعالم واگر تامل کردہ شود لبعضے ازیں صور تہا در ابتدا داخل اند لہذا مصنف ذکر علیحدہ نہ کردہ ۱۲۔

عے لان ما الکافة تمنعہا عن العمل وعن وجوب دخولہا علی الاسم ۱۲ عے تانیث ضمیر یا بسبب عود او بسوئے جملہ یا بسوئے معنی باعتبار مضاف الیہ ۱۲۔

صے قولہ تعالیٰ اِنَّ اللہَ غفورٌ رحیمٌ وان الخ ۱۲ للعے ومایشتق منہ زیراکہ مقولہ قول جزء جملہ نباشد ۱۲۔

صے زیراکہ صلہ موصول جملہ باشد نہ غیر ۱۲ سے زیراکہ لام برائے تاکید معنی جملہ باشد ۱۲۔

أَنَّكَ قَائِمٌ وحيث يقع مبتدأ نحو عندي أَنَّكَ قَائِمٌ وحيث يقع[1] مضافًا اليه نحو عجبتُ

خبر مقدم ۱۲ ... مبتدا ۱۲

مِن طول أَنَّ بكرًا قائمٌ وحيث يقع مجرورًا نحو عجبتُ مِن أَنَّ بكرًا قائمٌ وبعد[2] لو أنك

اى من طول قيام بكر ۱۲

عندنا لأكرمتك وبعد[3] لولا نحو لولا أنه حاضرٌ لغاب زيدٌ ويجوز العطف على اسم أَنَّ

ف كذلك — معطوف على قوله ويجب الكسر ۱۲

المكسورة بالرفع[4] والنصب باعتبار المحل[5] واللفظ مثل إِنَّ زيدًا قائمٌ وعمرٌو وعمرًا واعلم أَنَّ

دون المفتوحة ۱۲

إِنَّ المكسورة يجوز دخول اللام[6] على خبرها وقد تخفف فيلزمها[7] اللام كقوله تعالى وَإِنْ[8]

دون المفتوحة ۱۲ — اى لام ابتداء ۱۲ — [illegible]

كُلًّا لَمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ وحينئذٍ يجوز[9] الغاؤها كقوله تعالى وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ

بتخفيف لما ۱۲ — اى حين اذ تخفف ۱۲ — بتخفيف لما ۱۲ — و ہر آئینہ ہر طبقہ جمع آوردہ شد

۱؎ قوله مضافا اليه اے للظروف وغیره ایں قول على الاطلاق دلالت می کند برا ینکہ اَن ہرگاہ مضاف الیہ ظروف لازم الاضافت بجانب جملہ واقع شود. فتحہ واجب گردد چنانکہ در حیث مشہور ست زیرا کہ اصل در مضاف الیہ ایں کہ مفرد باشد پس در حیث اصل اعتبار نمودہ شد و بعضے گفتند کہ ایں موضع از مواضع کسرہ است کہ مضاف الیہ جملہ باید و آں بدون کسرہ صورت نہ بندد ولیکن چوں آن مضاف الیہ اذ و اذا آید بسبب عدم وجدان نقل صریح در تعیین فتح وکسرہ فتحہ وکسر مثل بعد اذا فجائیہ ہر دو جائز ست ۱۲ عبد الحکیم۔

۲؎ قوله وبعد لو، زیرا کہ مدخول لو بجہت بودن او حرف شرط فعل باشد لفظاً یا تقدیراً پس ما بعد لو فاعل بود و فاعل مفرد باشد نہ غیر ۱۲ درایہ۔

۳؎ قوله وبعد لولا. خواہ امتناعیہ باشد خواہ تحضیضیہ زیرا کہ ما بعد لولا امتناعیہ مبتدا بود و مفرد بودن مبتدا واجب ست و ما بعد لولا تحضیضیہ مع اسم وخبر معمول فعلی بود کہ آمدن لولا تحضیضیہ برو واجب ست مثل لولا انی معاذ لک زعمت اے لولا زعمت انی معاذ لک و وجوب فتح دریں مواضع مذکورہ بجہت ایں کہ ہر یک از فاعل ومفعول ومبتدا ومضاف الیہ ومجرور جز مفرد نہ باشد فائدہ بدانکہ فتح بمواضع مذکورہ خاص نیست بلکہ جائیکہ خبر مبتداء واقع شود نیز مفتوح باشد مثل العجب ان الضرب ضرب عمرو وبعد حتی عاطفہ وجارہ وبعد مذ ومنذ وبعد علم واخوات او وہمچنیں ہرگاہ معطوف بر اسم ان مکسورہ باشد مثل إِنَّ لَكَ أَنْ لَا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ، وَأَنَّكَ لَا تَظْمَؤُا فِيهَا وَلَا تَضْحَىٰ، یا بدل از اسم آید مثل وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللّٰهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ ۱۲ درایہ مع زیادة ۴؎ قوله بالرفع آہ بشرط آنکہ خبر فعل قبل معطوف مذکور بود چہ اگر معطوف را قبل خبر ذکر کنند در خبر اجتماع دو عامل لازم آید یکے آن دوم ابتدا مثل ان زیداً وعمرو ذاہبان یعنی در ذاہبان بلحاظ ان عامل لفظی ست وبلحاظ عمرو عامل معنوی است کہ ابتدا باشد واجتماع دو عامل در یک معمول باطل ست ۱۲ ۵؎ قوله المحل، ای محل اسم ان زیرا کہ اسم منصوب ان مرفوع باعتبار محل ست کہ در حقیقت مبتدا است ۱۲۔

۶؎ قوله اللام، زیرا کہ لام ابتدا برائے تاکید جملہ در آید ومکسورہ مع اسم وخبر جملہ باشد بخلاف مفتوحہ کہ بمعنی مفرد باشد ۱۲۔

۷؎ قوله فيلزمها اللام یعنی خبر او را بعد تخفیف لام لازم بود عامل باشد یا نہ در صورت اہمال برائے فرق میان مخففہ ونافیہ در مثل ان زیداً القائم وان زید قائم بمعنی ما زید بقائم ودر صورت اعمال برائے اطراد باب ۱۲ درایہ شرح ہدایة النحو۔

۸؎ قوله، وان كلاًّ الخ مثال ان مکسورہ مخففہ بر قرأت ابن کثیر ونافع وبکر کہ بر خبر او لام داخل ست وتنوین کلاًّ عوض مضاف الیہ وبر قرأت غیر ابن عامر وعاصم وحمزة لما مخففہ مرکب باشد از لام موطئہ قسم وما کہ زیادہ نمودہ شدہ است برائے فرق میان لام ان ولام ليوفينهم کہ جواب قسم محذوف است برائے تاکید بمعنی ان كلهم اے جميع المختلفين في الكتاب والله ليوفينهم ۱۲ درایہ ۹؎ وآں اکثر ست زیرا کہ مشابہت لفظیہ بافعل کہ بودنش ثلاثی مفتوح الآخر باشد بسبب سکون آخر باطل شد ۱۲۔ ع؎ ہر آئینہ ہمہ اختلاف کنندگان کتاب را سوگند بخدا تمام خواہد داد ایشان را ۱۲۔

ع؎ یعنی لفظ اسم ان منصوب ست کہ نصب موجود ست ۱۲۔

ويجوز دخولها على الافعال على المبتدأ والخبر نحو قوله تعالى وان كنت من قبله لمن
(اى الداخلة على المبتداء ١٢ — بدرستيكه بودے تو — پيش ازيں از غفلت كنندگان ١٢)

الغفلين وان نظنك لمن الكذبين وكذلك ان المفتوحة قد تخفف فحينئذ يجب اعمالها
(مثل ان المكسورة ١٢ — اى حين اذ تخفف ١٢)

في ضمير شان مقدر فتدخل على الجملة اسمية كانت نحو بلغني ان زيد قائم او فعلية نحو بلغني
(لتفسير الضمير المذكور ١٢)

ان قد قام زيد ويجب دخول السين او سوف او قد او حرف النفي على الفعل كقوله تعالى
(مثل بلغني ان ما قام عمرو ١٢ — اى حينئذ ١٢)

علم ان سيكون منكم مرضى والضمير المستتر اسم ان والجملة خبرها وكان للتشبيه نحو
(اى المقدر ١٢ — اى لانشاء التشبيه ١٢)

كان زيدا الاسد وهو مركب من كاف التشبيه وان المكسورة وانما فتحت لتقدم الكاف عليها
(اى لفظ كان ١٢ — اى مكسورة الهمزة ١٢)

تقديره ان زيدا كالاسد وقد تخفف فتلغى نحو كان زيد اسد ولكن للاستدراك ويتوسط
(بسبب زائل شدن مشابهت او بفعل ١٢ — عن العمل بعد التخفيف على الافصح ١٢)

ل قوله ضمير شان مقدر چراكه اگر عمل او در ضمير شان مقدر فرض نمى كردند و دراسم ظاهر عامل نيافتند زيادتى مكسوره كه تشبيه او بفعل اضعف ست بر مفتوحه كه اقوى ست از روئے تشبيه لازم مى آيد وگاہے اسمش بضرورت مذكور بود مثل شعر فلو انك فى يوم الرخاء سألتنى ÷ طلاقك لم ابخل وانت صديق ÷ مسالك بهيه ٢ قوله او سوف مثل شعر واعلم فعلم المرء ينفعه ÷ ان سوف يأتى كل ما قدرا ١٢ ٣ قوله على الفعل ليكون كالعوض عما زال عنها من حذف احدى نونيها ١٢ ٤ قوله علم آه ترجمه دانست خدا كه خواهند بود بعضے از شما بيماران ١٢ فتح الرحمن۔
٥ قوله وهو مركب آه وايں مذهب خليل است ومختار مصنف رح ونزد جمهور حمل كردن بر نظائرش حرف براسه است وبرائے آنكه اصل عدم تركيب ست وهميں صحيح ست ١٢ درايه ٦ قوله لتقدم الكاف ووجه تقدم الكاف الاعلام على انشاء التشبيه من اول الامر ١٢۔
٧ قوله لكن آه نزد بصريه مفرد ست وكوفيه گفتند كه از لا وان مكسوره مصدر بكاف زائده مركب ست واصلش لا كان كسرهٔ همزه را بجانب كاف نقل كردند وهمزه را حذف ساختند پس لكن كلمه ايست كه فائده ايں معنى بخشد كه مابعد او مثل ماقبل او نيست بلكه مابعد او در نفى واثبات مخالف ماقبل او ست وكلمهٔ آں مضمون مابعد خود را محقق مى سازد ١٢ رضى۔
٨ قوله للاستدراك، استدراك در لغت دريافتن چيزے كذا فى التاج ودر صراح ست استدراك تداركت مافات پس سين درو برائے طلب نيست ودر اصطلاح برائے دفع توهم كه از كلام سابق پيدا مى شود ودر حواشى هنديه است كه برائے طلب دريافت سامع دفع چيزے را كه عنقريب متوهم مى شود بريں تقدير سين برائے طلب باشد وبرهردو تقدير در عرف از معنى عام بجانب خاص منقول گرديد ١٢ عبد الحكيم وگاہے برائے تاكيد آيد مثل لو جاءنى زيد اكرمته لكنه لم يجئ پس لكن امتناع را كه از لو مستفاد مى شد تاكيد نمود ١٢۔

ع وبدرستيكه گمان ميكنيم ترا از دروغ گويان ١٢ عه قوله تعالى ان الحمد لله رب العلمين وبلغنى الخ ١٢۔
له بجهت قلت تغاير لفظى مصنف بر تغاير معنوى اختصار نمود ١٢۔
له دريں هنگام الغائے او واجب ست ١٢۔

بين كلامين متغائرين[1] في المعنى نحو ما جاءني القوم لكنّ عمروًا جاء وغاب زيد لكنّ بكرًا
نفيًا واثباتًا ۱۲

حاضر ويجوز معها الواو نحو قام زيد ولكنّ عمروًا قاعد وقد تخفف فتلغى نحو مشى زيد
... لكن مشدده باشد خواه مخففه ۱۲

لكن بكر عندنا وليت للتمني نحو ليت هندًا عندنا واجاز الفراء ليت زيدًا قائمًا بمعنى اتمنى
لا للانشاء التمني ۱۲ — وآں طلب چیزے بر سبیل محبت ۱۲ — او تمنیت ۱۲

ولعلّ للترجي[2] كقول الشاعر شعر

أُحِبُّ الصَّالِحِينَ وَلَسْتُ مِنْهُم ؛ لَعَلَّ اللهَ يَرْزُقُنِي صَلَاحًا
دوست میدارم نیکو کاران — راو نیستم از ایشان — شاید که خدا نیکی را روزی من گرداند ۱۲

وشذّ الجرّ بها نحو لعلّ زيدٍ[3] قائمٌ وفي لعلّ لغات علّ[4] وعنّ وأنّ لانّ ولعنّ وعند المبرد اصله
لعل ای لفظ

علّ زيد فيه اللام والبواقي فرع فصل حروف العطف[5] عشرة الواو[6] والفاء وثم وحتى
بدون اللام الاولى ۱۲ ... فصار لعل ۱۲ من اللغات المذكورة ۱۲ ثالث ۱۲

۱؎ قوله متغائرين اے متنافيين في الجملة كما في قوله تعالے وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ فان عدم الشكر لاينافي الافضال بل لايناسبه اذ اللائق ان يشكروا لامتضادين تضادًا حقيقيًا ۱۲ درايه۔

۲؎ قوله للترجي اى لانشاء الترجي بر مستحيل نمی آید ومعنی ترجی توقع امر مرجو وایں اکثر ست یا توقع امر ترسناک ثانی مثل لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ واول مثل شعر که درکتاب ست ولعلّ نزد اخفش وکسائی برائے تعلیل بمعنی لام ست ونزد فراء وبعضے از کوفیہ برائے استفهام وبعضے از فراء نقل کردند که لعل برائے شک است وبعضے گفتند که بودن او برائے تعلیل وشک واستفهام نزد بصریہ خطاست ۱۲ شرح تسهیل۔

۳؎ قوله لعل زيد لعل مع مجرور خود در محل رفع ست زیرا که مبتدا است ومابعدش خبر چنانکه در لولاو بجانب تقدیر عامل چنانکه در بحسبک زید احتیاجے نیست ۱۲ ۴؎ قوله علّ بحذف لام اوّل وعن بتغیر هر دو طرف یعنی بحذف لام اول وبدل لام ثانی با نون وان بحذف لام اول وتبدیل عین ولام با همزه ونون ولانّ بتبدیل عین ولام با همزه ونون ولعن بتبدیل لام مشدد با نون مشدد ودر رضائے رضی ایں که در لعل یا زده لغت ست اشهر لعل از آں جمله شش مذکور متن وپنج باقی بتبدیل عین ولام با غین معجمه ونون لغنّ ورعنّ وزعنّ بتبدیل لام اول ولام آخر بارائے مهمله ونون در اول وبتبدیل هر دو لام بحروف مذکوره وتبدیل عین مهمله با معجمه در ثانی ولعاء بالمد گاہے لعلّت گفته مے شود ۱۲۔

۵؎ قوله العطف عطف در لغت بمعنی میل دادن وبجهت میل دادن ایں حروف معطوف را بجانب معطوف علیه مائل می دهند لهذا بحروف عطف نامیده شدند ۱۲ ۶؎ قوله الواو والفاء آه بعضے ای مفسره را نیز از حروف عاطفه شمردند ونزد بعضے مابعد او عطف بیان برائے ماقبل بود چنانکه نزد بعضے بل از حروف عاطفه نیست بلکه انچه مابعد او ست بدل غلط از ماقبل او باشد وبدل غلط بغیر او فصیح نیست وبا او فصیح زیرا که بل برائے تدارک مثل ایں غلط موضوع ست ۱۲ رضی۔

ع؎ بر قول بعضے ایں شعر از امام ابو حنیفهؒ ست لیکن نزد مصنفؒ ایں قول اعتبارے نداشت ورنه بشاعر تعبیر نمی کرد ۱۲۔
ع؎ فرقًا بين لكن هذه وبين لكن العطف لان دخول العطف عليها لايجوز ۱۲ ۔ ؎ وگاہے بابدال یا بتا وادغام او در تا لیت گویند ۱۲۔

واو[5] وإمّا وأم[1] ولا وبل ولٰكن[2] فالاربعة الاول[1] للجمع فالواو[2] للجمع مطلقا نحو جاءني زيد
بکسرہمزہ ۱۲ — مخفف ۱۲ — فا برائے تفسیر ۱۲ — ای بدون قید یا تراخی ترتیب یا قران ۱۲ — تدریج ۱۲

وعمرو سواء كان زيد مقدما في المجيء او عمرو والفاء للترتيب بلا مهلة[3] نحو قام زيد فعمرو
ای بلا تراخ بین المعطوف والمعطوف علیہ ۱۲

اذا كان زيد متقدما وعمرو متأخرا بلا مهلة وثم للترتيب بمهلة نحو دخل زيد ثم عمرو
فی القیام ۱۲ — ای بتراخ وبلا وصل ۱۲

اذا كان زيد متقدما وبينهما مهلة وحتى كثم في الترتيب والمهلة الا ان مهلتها اقل من
فی الدخول علی عمرو المعطوف ۱۲ — فتکون حتی متوسطۃ بین الفاء وثم ۱۲

مهلة ثم ويشترط[4] ان يكون معطوفها داخلا في المعطوف عليه وهي[5] تفيد قوة في المعطوف نحو
وہمیں جہت ضربت الرجال حتی النساء نخواہی گفت ۱۲ م

مات الناس حتى الانبياء او ضعفا نحو قدم الحاج حتى المشاة[ع] واو[6] واما وام ثلثتها لثبوت الحكم
ای ثلثۃ ہذہ الحروف ۱۲ — ای رکبان الحاج ۱۲ — ای آمدند سواران حاجیان تا اینکہ پیادگان ۱۲

۱ے قولہ فالاربعۃ الاول للجمع، مراد از جمع در ینجا اینکہ اینہا برائے یکے از دو چیز یا چیزہا چنانکہ أو وإمّا ہستند نیستند داجتماع معطوف و معطوف علیہ در یک زمان و مکان مراد نیست پس معنی جاءنی زید وعمرو ونعم وثم عمرو وحتی عمرو آں کہ فعل مجیٔ از ہر دو حاصل شدہ ایں کہ زید آمد وعمرو نیامد ۱۲ ۲ے قولہ فالواو للجمع معنی مطلقا اینکہ احتمال دارد کہ فعل در یک زمانہ از ہر دو حاصل شدہ باشد یا اولا از زید من بعد از عمرو و یا اولا از عمرو وسپس از زید پس ایں ہر سہ احتمال عقلی ہستند کہ واو بر چیزے از ینہا دلیلے ندارد و ایں مذہب سائر بصریہ ست واز فراء وکسائی وثعلب وربعی وابن دستویہ منقول ست کہ بعضے فقہاء گفتند کہ واو برائے ترتیب ست ۱۲ درایہ۔

۳ے قولہ بلا مہلۃ وآں یا حقیقۃً باشد چنانکہ در قام زید فعمرو ویا عادۃً مثل فخلقنا العلقۃ مضغۃً فخلقنا المضغۃ عظاما وانزل من السماء ماءً فتصبح الارض مخضرۃ ۱۲ درایہ۔

۴ے قولہ، ویشترط ان یکون آہ رضی گفتہ کہ مابعد حتی عاطفہ جزو ماقبل حتی باشد یا جزو چیزیکہ براں ماقبل حتی دلالت می نماید وجارہ را اکثر نحات تجویز می نمایند کہ مابعد او متصل بآخر جزو ماقبل باشد مثل نمت البارحۃ حتی الصباح انتہی ترجمۃ کلامہ ایں تصریح واجب میکند کہ مابعد حتی جزو ماقبل حتی باشد حقیقۃً وجزئیت اعتباریہ کافی نبود ۱۲۔

۵ے قولہ، وہی تفید آہ بدانکہ برائے حتی دو شرط ست کہ در ثم نیست مصنف یکے ازاں کہ ظاہری بود ذکر کرد و دیگر ذہنی کہ از قول "وہی تفید قوۃ او ضعفا" باندک تامل مستفاد می شود بر اعتماد استخراج ذہن ناظر حوالہ فرمود و مذکور نساخت وآں اینکہ مہلت کہ در ثم معتبر ست بر حسب خارج باشد ودر حتی بر حسب ذہن چہ مناسب بر حسب ذہن اینکہ اول موت بغیر انبیاء متعلق شود من بعد انبیاء اگرچہ بر حسب خارج موت بانبیاہم فیما بین سائر ناس متعلق ست وہمچنیں مناسب ست کہ آمدن حاجیاں سوار بر حاجیاں ماشی یعنی پیادہ پا در ذہن مقدم بود اگرچہ در بعضے از اوقات برعکس ہم بظہور آید ۱۲ د ۶ے أو موضوع برائے یکے از دو امر بود خواہ نزد متکلم مبہم باشد بریں تقدیر برائے شک بود خواہ معلوم لیکن بسبب ادب یا مع ابہام را قصد کردہ باشد یا تفصیل یا اباحت یا تخییر یا تسویہ را زیرا کہ مدلول او برائے یکے از دو امر بود وخصوصیات از قرائن مستفاد گردد ۱۲۔

ع ے جمع ماشی مثل قضاۃ جمع قاضی بمعنی روندگان ۱۲

لاحد الامرين مبهما لا بعينه نحو مررت برجل او امرأة واِمَّا انما تكون حرف العطف اذا تقدّمتها اِمّا اُخرى نحو العدد امّا زوج وامّا فرد ويجوز ان يتقدم امّا على او نحو زيد امّا كاتب او امّي وامْ على قسمين متصلة وهي ما يسأل بها عن تعيين احد الامرين والسائل بها يعلم ثبوت احدهما مبهما بخلاف اَوْ واِمّا فانّ السائل بهما لا يعلم ثبوت احدهما اصلًا وتستعمل بثلثة شرائط الاوّل ان يقع قبلها همزة نحو ازيد عندك ام عمرو والثاني ان يليها لفظ مثل ما يلي الهمزة اعني ان كان بعد الهمزة اسم فكذلك بعد ام كما مرّ وان كان بعد الهمزة فعل فكذلك بعدها

حال كونه ۱۲ — اى غير معين فى علم المتكلم ۱۲ — تا بر ثبوت حكم براى يكے از دو امر از اول آگاهى بخشد ۱۲ — وعدم تقدم نيز جائز ست مثل زيد كاتب او امّى ۱۲ — اى حرف ۱۲ — تانيث ضمير راجع سوئے ما باعتبار معنى ۱۲ — احدهما ۱۲ — الحال ان الخ ۱۲ — حال كونه ۱۲ — اى هذا متلبس بخلافهما او واما ۱۲ — لامعينا ولا مبهما ۱۲ — الشرط ۱۲ — او واما بخلاف لفظا ۱۲ — الشرط ۱۲ — اى يقع بعدها ۱۲ — اى لفظ يقع بعد الهمزة ۱۲ — بلا فاصلة ۱۲ — يكون ۱۲ — اسم ۱۲ — مثاله ۱۲ — فعليه ۱۲ — اى جملة — اى بعد ام جملة فعلية ۱۲

۱؎ قوله لاحد الامرين ولم يتعرض له اكتفاء بما قبل مالابد منه كما فعل سابقا الكلام ما تضمن كلمتين آه واذا تنازع الفعلان آه ۱۲ شرح تسهيل۔

۲؎ قوله واما قطرب فتح همزهٔ اما عاطفه حكايت كرده ونزد سيبويه بدليل حذف ما بنا برضرورت ازانِ واِمّا مركب ست وغير سيبويه گفته كه اما مفرد ست مركب نيست زيراكه در حروف افراد اصل ست وابوعلى وعبد القاهر بودن او از عواطف منع نمودند زيراكه اما اول آمده است بر چيزيكه او معطوف بر چيزے نيست و ديگرے مقترن بواؤ عطف ست پس هر دو صلاحيت عطف نخواهند داشت واندلسى گفته كه اما اول با ثانى حرف عطف است بنابر آگاهى برين كه اين امر مبنى بر شك ست اما اوّل مقدم شد و او جامع وعاطف اما ثانيه است برا ما اولىٰ يا اينكه هر دو مثل حرف واحد شدند پس هر دو مابعد ثانيه را برما بعد اولىٰ معطوف مى سازند واين عذر بار دست و بر ودت بچند وجه باشد اوّل تقدم بعض عاطف بر معطوف عليه دوم عطف بعض عاطف بر بعض سوم عطف حرف بر حرف واين همه در كلام شان موجود نيست وحق اينكه او عاطفه است واما غير عاطفه يكے از دو چيز را افادت مى كند ۱۲ رضى۔ ۳؎ قوله متصلة چو ميان هر دو جزو او يعنى ماقبل ومابعد اتصالے واقع ست كه يكے از ديگرے استغنا ندارد۔ لهذا متصله نام شد و بجهت برابر كردن او همزه را در افادت تسويه واستفهام معادله نيز نام اوست مثال افادت تسويه نحو سواء علىّ اقمت ام قعدت ومثال افادت استفهام مثل ازيد قائل ام عمرو ۱۲ منهل۔

۴؎ قوله ام عمرو يا تقديرًا مثل شعر فو الله ما ادرى وان كنت داريا + بسبع رمين الجمار بثمان : اى السبع ۱۲ مسالك بهيه ۱۲۔

۵؎ قوله فكذلك وهمچنين هرگاه بعد همزه جمله اسميه باشد پس ام نيز جملهٔ اسميه بود نحو ازيد عندك قائم ام عمرو قاعد بخلاف او واما كه بودن پس اينها مثل چيزيكه پس همزه بود لازم نيست ۱۲ درايه۔

ع؎ اى همزة الاستفهام دون هل لان الهمزة عريقة فى الاستفهام ۱۲

ع؎ وازين جا بيان فرق ست ميان او واما بعد اشتراك هر دو در معنى ۱۲۔ لل؎ ازين جا تحقيق معنى ام وفرق ميان ام واو واما شروع نموده ۱۲

نحو اقام زيدٌ ام قعد فلا يقال ارأيت زيدا ام عمروا والثالث ان يكون احد الامرين المستويين محققا وانما يكون الاستفهام عن التعيين فلذلك يجب ان يكون جواب ام بالتعيين دون نعم اولا فاذا قيل ازيد عندك ام عمرو فجوابه بتعيين احدهما اما اذا سئل باو واما فجوابه نعم اولا ومنقطعة وهي ماتكون بمعنى بل مع الهمزة كما رأيت شبحا من بعيد قلت انها لابل على سبيل القطع ثم حصل لك شك انها شاة فقلت

---

۱ قوله فلا يقال بدون الفعل بعد ام وہمچنین ست مختار ابن حاجب ونزد سیبویہ جائز داشتہ شاید کہ اعتبار معنی نمودہ باشد زیراکہ معنی ارأیت زیدا ام رأیت عمروا است ۱۲ درایہ ۲ قولہ محققا ای ثابتا عند المتکلم لا مبھما ۱۲ درایہ۔
۳ قولہ عن التعیین ای عن تعیین احد المستویین بعد تحققہ مما عندہ ۱۲ درایہ۔
۴ قولہ فلذلک ای بجہت اینکہ سائل بام ثبوت واحد معین نمی داند از تعیین سوال می کند وسائل باو و اما ثبوت برائے کدامی نمی دارد ۱۲ درایہ۔
۵ قولہ باو واما مثل اجاءک زیدا وعمرو واجاءک زید واما عمرو ۱۲ درایہ۔
۶ قولہ فجوابہ الی آخرہ زیراکہ مقصود از سوال این کہ ازاں ہر دو یک غیر معین بخانہ تو در آمد یا نیامد ۱۲ شرح۔
۷ قولہ منقطعۃ ام منفصلۃ نیز نام دارد زیراکہ مابعد او از ماقبل منفصل ومنقطع ست پس مابعد او مثل ماقبل کلام مستقل خواہد بود ۱۲۔
۸ قولہ وہی ماتکون بمعنی بل الی آخرہ اسے برائے اضراب از اول وشک در ثانی وایں اکثر ست وگاہے برائے انکار آید مثل ام یقولون افتریٰ وگاہے برائے مجرد اضراب آید ہرگاہ مابعد او مقطوع بہ باشد مثل ام انا خیر من ہذا الذی ہو مہین زیراکہ دریں جا استفہام معینی ندارد یا مابعد او مشتمل بر حرف استفہام باشد مثل ام ہل تستوی الظلمات والنور ۱۲ درایہ۔
۹ قولہ شبحا بفتحتین کالبد وسواد شخصے کہ از دور بنظر آید وبسکون با نیز آمدہ ۱۲ منتخب اللغات۔
۱۰ قولہ علی سبیل القطع ای علی وجہ الیقین لانک اذا رأیتہا اعتقدت انہا ابل بلاشک ۱۲ درایہ۔
۱۱ قولہ انہا شاۃ لانک اذا قربت منہا علمت انہا لیست بابل ۱۲ درایہ۔

ع تانیث الضمیر الراجع الی الشبح باعتبار الصورۃ ۱۲

ع قولہ بمعنی بل ۔ ای برائے اضراب از اول وشک در ثانی وایں اکثر ست ۱۲ درایہ

ع بر مذہب بصریہ بخلاف ابن ہشام ۱۲ منہل للعہ ای استفہام المتکلم عن المخاطب ۱۲ درایہ۔

ع ای فیجاب زیدا وعمرو ولا یقال نعم اولا ۱۲۔

امْ هِیَ شَاةٌ تَقْصِدُ الْاِعْرَاضَ عَنِ الْاِخْبَارِ الْاَوَّلِ وَالْاِسْتِیْنَافَ بِسُؤَالٍ اٰخَرَ مَعْنَاهُ بَلْ[1]
(این جمله حال ست از ضمیر قلت ۱۲ — وهو انها لابل ۱۲ — ای الابتداء ۱۲ — وهو انها شاة ۱۲ — ای معنی قولک ام هی شاة ۱۲)

هِیَ شَاةٌ وَاعْلَمْ اَنَّ اَمِ الْمُنْقَطِعَةَ لَا تُسْتَعْمَلُ اِلَّا فِی الْخَبَرِ کَمَا مَرَّ[2] وَفِی الْاِسْتِفْهَامِ نَحْوُ اَعِنْدَکَ
(ای شیء آخر ۱۲)

زَیْدٌ اَمْ عَمْرٌو وَسَاَلْتَ اَوَّلًا[3] عَنْ حُصُوْلِ زَیْدٍ ثُمَّ اَضْرَبْتَ عَنِ السُّؤَالِ الْاَوَّلِ وَاَخَذْتَ[4]
(ذلک ۱۲ — ای شرعت ۱۲)

فِی السُّؤَالِ عَنْ حُصُوْلِ عَمْرٍو وَلَا وَبَلْ وَلٰکِنْ جَمِیْعُهَا لِثُبُوْتِ الْحُکْمِ لِاَحَدِ الْاَمْرَیْنِ
(مشترکة فی کونها ۱۲ — الآخر ۱۲ — حال کون احد الامرین ۱۲)

مُعَیَّنًا اَمَّا لَا فَلِنَفْیِ[5] مَا وَجَبَ لِلْاَوَّلِ عَنِ الثَّانِیْ نَحْوُ جَاءَنِیْ زَیْدٌ لَا عَمْرٌو وَبَلْ لِلْاِضْرَابِ[6]
(ای ثبت ۱۲ — عند المتکلم ۱۲ — ای الاعراض ۱۲)

عَنِ الْاَوَّلِ وَالْاِثْبَاتِ لِلثَّانِیْ نَحْوُ جَاءَنِیْ زَیْدٌ بَلْ عَمْرٌو وَمَعْنَاهُ بَلْ جَاءَنِیْ عَمْرٌو وَمَا
(ای علی عکس ۱۲ — ای المنسوب الیه المجیء هو عمرو ۱۲)

جَاءَ بَکْرٌ بَلْ خَالِدٌ مَعْنَاهُ بَلْ مَا جَاءَ خَالِدٌ وَلٰکِنْ لِلْاِسْتِدْرَاکِ وَیَلْزَمُهَا النَّفْیُ قَبْلَهَا
(مع ما عند المبرد وبدون ما عند الجمهور ۱۲)

---

[1] قوله بل ہی شاة سوال در قول انها لابل بل ہی شاة عطف انشاء بر اخبار لازم می آید وآں جائز نیست اتفاقاً جواب استفہام متانف ست پس عطف انشاء بر اخبار لازم نیامد وفیه نظر زیراکہ بریں تقدیر لازم می آید کہ ام منقطعہ حرف استیناف باشد نہ حرف عطف وکلام در شمار کردنش از حروف عطف ست لہذا جواب باصواب اینکہ عطف انشاء بر اخبار بتاویل قصہ وگردانیدن عطف قصہ برقصہ بالخصوص در مقام اضراب جائز ست ۱۲ [2] قوله کما مر آه ای مثاله وہو قولہ انها لابل ام ہی شاة ۱۲۔

[3] قوله اولاً مفعول فیه لقوله سألت ای سألت زماناً سابقاً ووقتاً ماضیاً عن حصول زید ۱۲۔

[4] قوله واخذت ای شرعت فی السوال الآخر عن حصول عمرو ۱۲ درایہ۔

[5] قوله فلنفی آه ای حکمے کہ برائے اول یعنی معطوف علیه ثابت ست نفی او از ثانی ای معطوف می کند پس حکم برائے معطوف علیه ثابت باشد واز معطوف منفی وبہمیں جہت نمی آید مگر بعد اثبات لفظی مثل مثال مذکور در متن وبعد اثبات معنوی مثل ماذال زید نائماً لا قائماً وبا وعطف اسم کنند وعطف مضارع باو نادرست واظہار عامل نادرست مثل جاء زید لا جاء عمرو وآنچہ بعد لفظ غیر آید برائے تاکید نفی باشد نہ برائے عطف مثل ولا الضالین ۱۲ عبد الحکیم [6] قوله وبل للاضراب یعنی کلمۂ بل برائے صرف حکم باشد از معطوف علیه بجانب معطوف ومعطوف علیه در حکم مسکوت عنہ باشد گویا حکم مجئ وعدم مجئ چیزے بروے نیست وچیزے کہ از متکلم واقع شد بطریق قصد نبود بہمیں جہت از وبکلمۂ بل برگردید لیکن کلمۂ بل کہ بعد نفی در آید در وخلاف ست نزد بعضے کلمۂ بل برائے گردانیدن حکم منفی از معطوف علیه بجانب معطوف ومعطوف علیه در حکم مسکوت عنہ باشد ومذہب بعضے ایں کہ بل برائے ثابت کردن حکم منفی از معطوف علیه برائے معطوف ومعطوف علیه در حکم مسکوت عنہ باشد یا حکم از و منفی باشد پس معنی ما جاءنی زید بل عمرو وبل جاءنی عمرو وزید یا در حکم مسکوت عنہ باشد یا مجئ از و منفی ست ۱۲ درایہ۔

[7] موجباً کان او منفیاً ای یصرف الحکم عن الاول ۱۲۔

[8] در نسخ قلمی مع لفظ ما ودر درایہ بدون ما ۱۲ [9] للعطف ای لدفع توہم ناشئ عن کلام سابق ۱۲۔

نحو ما جاءني زيدٌ لكن عمروٌ جاء او بعدها نحو قام بكرٌ لكن خالدٌ لم يقم **فصل** حروف التنبيه[1] ثلثة الا[2] واما[3] وها[4] وُضعت لتنبيه المخاطب[3] لئلا يفوته شيئٌ من الكلام فالا واما لا يدخلان الا على الجملة اسمية كانت نحو قوله تعالى الا انهم هم المفسدون وقول الشاعر **شعر**

اما[4] والذي ابكى واضحك والذي ❊ امات واحيى والذي امره الامر

او فعلية نحو اما لا تفعل والا تضرب والثالث ها[5] تدخل على الجملة الاسمية نحو ها زيدٌ قائمٌ والمفرد نحو هذا او هؤلاء **فصل** حروف النداء[6] خمسة يا وايا وهيا واي والهمزة

(حاشیہ بین السطور: بیدار کردن و واقف نمودن بر چیزے ۱۲ — تا نہ گذرد مخاطب را چیزے از کلام ۱۲ — زیرا کہ ہر دو برائے تاکید مضمون جملہ موضوع ہستند ۱۲ و — عطف — الذی یکون اسم الاشارۃ ۱۲ — و ہٰذان و ہاتان ۱۲ — خامس ۱۲ — بفتح ہمزہ وسکون یا ۱۲)

---

۱ قولہ حروف التنبیہ الخ ایں حروف بر سر جملہ آیند تا مخاطب از چیزیکہ بجانب او متکلم القا خواہد کرد غفلت نکند و بہمیں معنی حروف تنبیہ نام نہادند و حروف استفتاح نیز نام دارند ۱۲۔

۲ قولہ واما در اما بفتح ہمزہ و تخفیف میم چند لغت ست ہما[1] بابدال ہمزہ بہا و ابقائے الف۔ عما[2] بابدال ہمزہ بعین و ابقائے الف۔ ہم[3] بابدال ہمزہ بہا و حذف الف، وعم[4] بابدال ہمزہ بعین و سقوط الف۔ ام[5] بسقوط الف و ترک ابدال کذا فی المنہل۔

۳ قولہ لتنبیہ المخاطب برائے جمیع حروف تنبیہ صدر کلام واجب است مگر ہا کہ باسم اشارہ اختصاص دارد لہذا بر طبق اسم اشارہ آید یعنی گاہے بر صدر کلام آید و گاہے در وسط و ہرگاہ کہ از اسم اشارات منفصل آید برائے او صدر کلام بود مثل قولہ تعالیٰ ہا انتم اولاء اصل او انتم ہٰؤلاء ۱۲ منہل مع زیادۃ من الدرایۃ ۴ قولہ اما والذی الخ بیت برائے ابوالفتح ہزلی ست سوگند بخدا می خورد اما برائے تنبیہ است و واؤ برائے قسم و باقی کلام صلہ ہائے موصولات است و استشہاد برانیکہ اما برائے تنبیہ است بر جملہ اسمیہ در آمدہ بمعنی آنکہ آگاہ باش سوگند کسے کہ گریانید و بخندہ در آورد و سوگند کسے کہ میرانید و زندہ کرد و سوگند کسے کہ حکم او حکم ست ۱۲۔

۵ قولہ ہا تدخل آہ عبارت مص خالی از تعسف نیست زیرا کہ از کتب معتبرۂ فن مثل رضی و منہل وغیرہ مستفاد شدہ کہ ہائے تنبیہ از جمیع مفردات اختصاص باسم اشارہ دارد و آنچہ زمخشری قول عرب ہا ان زیداً منطلق و ہا افعل کذا حکایت کردہ رضی می گوید کہ ایں از چیزیست کہ بر شاہدا و اطلاع ندارم و گاہے میان ہا و اسم اشارہ فصل می کنند و آں اکثر یا بقسم باشد مثل ہا اللّٰہ ذا و یا بضمیر مرفوع منفصل مثل ہا انتم اولاء و بغیر ہر دو قلیل مثل ع ہا ان تا عذرۃٌ قبلتُ ❊ و مذہب خلیل اینکہ ہا در جمیع ایں امثلہ مذکورہ متصل باسم اشارہ باشد یعنی قیاس اینست کہ گویند اللّٰہ ہذا و انتم ہٰؤلاء و ان ہا تا عذرۃ و گاہے برائے تاکید بر اسم اشارہ ہم ہا را می آرند و دو تنبیہ را جمع می کنند مثل ہا انتم ہٰؤلاء کذا فی الرضی وغیرہ ۱۲۔

۶ قولہ حروف النداء الخ النداء بالکسر و المد آہ آواز دادن مصدر نادیٰ و گاہے بگردانیدن آواز قلیل اصوات نون را ضمہ دہند چنانکہ در صراح و بکاد در اصطلاح طلبیدن توجہ بحر فیکہ نیابت ادعو دارد ۱۲۔

المفتوحة فأي والهمزة للقريب وأيا وهيا للبعيد ويا لهما وللمتوسط الى وقد مر احكام

يستعملان ۱۲ — سوائے بعید ۱۲ — يستعملان ۱۲

المنادى **فصل** حروف الايجاب ستة نعم وبلى واجل وجير وان واي أما نعم

فیما سبق فتذکر ۱۲ — سادس ۱۲ — بفتح نون وعين ۱۲ — بفتح الف وجيم سكون لام ۱۲ — بهمزة مكسوره ونون مشدده ۱۲

فلتقرير كلام سابق مثبتا كان او منفيا نحو اجاء زيد قلت نعم واما جاء زيد قلت نعم و

اي تثبيت مضمونه ۱۲ — في جوابه ۱۲ اي اما — استفهاما كان او خبرا ۱۲ — في جوابه ۱۲ — اے جاء زيد ۱۲

بلى تختص بايجاب ما نفي استفهاما كقوله تعالى الست بربكم قالوا بلى او خبرا كما يقال

اي متصلا باداة الاستفهام ۱۲ — اي انت ربنا ۱۲

لم يقم زيد قلت بلى اي قد قام واي للاثبات بعد الاستفهام ويلزمها القسم كما اذا

في جوابه ۱۲ — بعدها ۱۲ القسم بفعل مع غيران يصرح

قيل هل كان كذا قلت اي والله واجل وجير وان لتصديق الخبر كما اذا قيل جاء زيد

في جوابه ۱۲ — ولا يقال اي اقسمت بالله ۱۲ — مثبتا كان او منفيا فلا يقع بعد الاستفهام ۱۲

قلت اجل او جير او ان اي اصدقك في هذا الخبر **فصل** حروف الزيادة سبعة ان

في جوابه ۱۲ — سابع ۱۲ — ساكن ۱۲ همزه ونون بكسر

۱ے قوله ایا وہیا آه وبعید خواه حقیقة باشد خواه حکماً مثل ساہی ونائم ومتحیر ووجہ تخصیص ایا وہیا برائے بعید این کہ در آواز دادن برائے بعید از بلند نمودن آواز ضرورت ست وآں بہ بسیارے حروف ومد بود واین ہر دو در ایا وہیا متحقق است و درائے وہمزه ہر دو منتفی و در یا مجرد مدنه بسیاری حروف بہمیں جہت برائے قریب وبعید ہر دو می باشد وازیں جا ظاہر شد کہ ای برائے قریب وہمزه برائے اقرب باشد ۱۲ کذا فی تکملہ عبد الحکیم۔

۲ے قوله نعم در وچہار لغت ست فتح نون وعین، وفتح نون وکسر عین وفتح نون وحائے مبدلہ از عین مثل نحم وکسر نون بمتابعت کسرهٔ عین واول شائع است ۱۲ منہل ۳ے قوله بلی معنی آں تو پروردگار ما ہستی بسیارے از مفسرین گفتند کہ اگر نعم گفتندے کافر گردیدندے زیرا کہ نعم برائے ثابت کردن مضمون کلام سابق می آید وآں اینجا نفی پروردگار ست ۱۲ منہل بزیادة۔

۴ے قوله ای للاثبات بعد الاستفهام بعضے بآں رفتہ اند کہ برائے تصدیق خبر نیز آید ونزد ابن مالک بمعنی نعم واین مخالف چیزیست کہ مصنف رحمہ اللہ وابن حاجب آن ذکر نمود ۱۲۔

۵ے قوله ای واللہ وجاء ای اللہ بحذف حرف القسم ونصب اللہ الا اذا کان قبلہ ہاء التنبیہ فمجرور لا غیر اے ہا اللہ ذا وہرگاه ہاء تنبیہ براں نباشد دراں سہ وجہ است اول حذف یا بجہت التقاء ساکنین دوم فتح یا برائے دفع اجتماع ساکنین وخفت فتح سوم جمع میان دو ساکن برائے محافظت حرف ایجاب از حذف آخر وتحریک آں ۱۲ درایہ۔

۶ے قوله حروف الزیادة چوں این حروف گاہے زائده ہم می آیند یعنی چوں خواہند کہ حرفے را در کلام زائده آرند ازیں حروف بیارند لہذا بایں اسم موسوم شدند نہ این کہ مدام زائدهٔ باشند ومعنی زائده بودن اینہا این کہ اصل معنی بدون ذکر اینہا مختل نمی شود نہ این کہ در ذکر ایشاں ہیچ فائده نیست بلکہ در کلام عرب برائے اینہا فائده لفظی ومعنوی ہر دو متحقق ست فائده معنوی تاکید معنی باشد چنانکہ در من استغراقیہ وحرف ما در خبر ما ولیس یا سوای آں وفائدهٔ لفظی فصاحت وتزئین لفظ واستقامت وزن شعر وحسن سجع وغیره باشد وخالی بودن اینہا از ہر دو فائده جائز نیست ورنہ عبث وبے کار باشند واین در کلام فصحاء خصوصاً در کلام خالق ارض وسماء ناروا آلوده باشد ۱۲ درایہ۔ عـہ ای جمیع حروف النداء۔

وَاَنْ وَ مَا وَلَا وَمِنْ وَالْبَاءُ وَاللَّامُ فَاَنْ تُزَادُ مَعَ مَا النَّافِیَۃِ نَحْوُ مَا اِنْ زَیْدٌ قَائِمٌ وَمَعَ مَا الْمَصْدَرِیَّۃِ

زیادۃ حاصلۃ مع الخ — قلیلا ۱۲ — بفتح ہمزہ ونون ساکن ۱۲

نَحْوُ انْتَظِرْ مَا اِنْ یَجْلِسُ الْاَمِیْرُ وَمَعَ لَمَّا نَحْوُ لَمَّا اَنْ جَلَسْتَ جَلَسْتُ وَاَنْ تُزَادُ مَعَ لَمَّا کَقَوْلِہٖ

الحینیۃ ۱۲ — ای مدۃ جلوس الامیر ۱۲ — فتحا وکسرا والفتح اشہر ۱۲ رضی — ۲ بفتح الہمزۃ وسکون النون ۱۲

تَعَالٰی فَلَمَّا اَنْ جَاءَ الْبَشِیْرُ وَبَیْنَ لَوْ وَالْقَسَمِ الْمُتَقَدِّمِ عَلَیْہَا نَحْوُ وَاللّٰہِ اَنْ لَوْ قُمْتَ قُمْتُ وَمَا

بین ۱۲ — قلیلا ۱۲

تُزَادُ مَعَ اِذَا وَمَتٰی وَاَیِّ وَاَنّٰی وَاَیْنَ وَاِنْ شَرْطِیَّاتٍ کَمَا تَقُوْلُ اِذَا مَا صُمْتَ صُمْتُ وَکَذَا الْبَوَاقِیْ

ای حال کون ہذہ الکلمات ادوات الشرط ۱۲

وَبَعْدَ بَعْضِ حُرُوْفِ الْجَرِّ نَحْوُ قَوْلِہٖ تَعَالٰی فَبِمَا رَحْمَۃٍ مِّنَ اللّٰہِ وَعَمَّا قَلِیْلٍ لَّیُصْبِحُنَّ نَادِمِیْنَ وَمِمَّا

پس بسبب مہربانی از خدا ۱۲ فتح — بعد اندک زمانے پشیمان — خواہند شد ۱۲

خَطِیْئٰتِہِمْ اُغْرِقُوْا فَاُدْخِلُوْا نَارًا وَزَیْدٌ صَدِیْقِیْ کَمَا اَنَّ عَمْرًا اَخِیْ وَلَا تُزَادُ مَعَ الْوَاوِ بَعْدَ النَّفْیِ

الکائنۃ ۱۲ — ای لفظۃ لا ۱۲ — للعطف ۱۲

نَحْوُ مَا جَاءَنِیْ زَیْدٌ وَلَا عَمْرٌو وَبَعْدَ اَنِ الْمَصْدَرِیَّۃِ نَحْوُ قَوْلِہٖ تَعَالٰی مَا مَنَعَکَ اَنْ لَّا تَسْجُدَ

کدام چیز منع کرد ترا از سجدہ کردن ۱۲

---

۱ قولہ مع ما النافیۃ یعنی ان مکسورہ مخففہ بعد مائے نافیہ برائے تاکید نفی اکثر زیادہ آید وبر فعل واسم ہر دو داخل می شود مثال اسم در متن مذکور و مثال فعل قول حسانؓ شعر ؏ ما ان مدحت محمدًا بمقالتی + لکن مدحت مقالتی بمحمد + وانچہ بعضے گفتند کہ ان نافیہ است برائے تاکید مائے نافیہ بر و در آمدہ است ضعیف است زیرا کہ فراہم آمدن دو حرف اصلی را بیک معنی نحویاں مکروہ میدانند وازیں جا ست کہ ان لزید او یا الرجل را جائز نمی دارند ۱۲ ادرایہ ۲ قولہ ومع ما المصدریۃ۔ ای ظرفیۃ وآں بسبیل قلت باشد وہمچنین بعد مای اسمیہ مثل ولقد مکنّاہم فیما ان مکنّاکم فیہ وبہمیں نہج پس الا استفہامیہ مثل الا ان قام زید ۱۲ رضی ۳ قولہ ومع لما یعنی پس مائے حینیہ زیادت اِن مکسورہ نیز بر سبیل قلت باشد بلکہ زیادت اَن مفتوحہ پس لما مشہور ست ۱۲۔ ؏ ترجمہ: محمد صلی اللہ علیہ وسلم را بکلام خود مدح نمی کنم بلکہ کلام خود را بمحمد مدح می کنم ۱۲۔

۴ قولہ وبین لو والقسم وگاہے ان پس کاف زائد آید شعر ویومًا توافینا بوجہ مقسم + کان ظبیۃ تعطوا الی ناضر السلم بر تقدیر روایت جر ظبیہ زیرا کہ بر تقدیر رفع ظبیہ ان زائدہ نخواہد بود بلکہ کلمہ کان مخفف کان مشددہ است ای کانہا ظبیۃ ۱۲۔

۵ قولہ وکذا البواقی نحو متی ما تخرج اخرج وایًّا ما تدعوا فلہ الاسماء الحسنٰی واینما تجلس اجلس واما ترین واما تذہبن بک واما تخافن ۱۲۔

۶ قولہ بعض حروف الجر ومابس لفظ غیر ومثل کہ مضاف باشد بسبب قلت زائد آید نحو مثل ما انکم تنطقون ۱۲ منہل۔

۷ قولہ وبعد النفی ای لفظًا ومعنی مثال اول در کتاب ومثال ثانی غیر المغضوب علیہم ولا الضالین۔ وبعضے گفتند کہ ایں لا بمعنی غیر ست واز حروف زیادت نیست وکلمہ غیر بمعنی مغائر ست نہ برائے ارادۂ نفی ای لا المغضوب علیہم ولا الضالین ۱۲۔

۸ قولہ بعد ان المصدریۃ ای اَن ناصب فعل مضارع نہ اَن مخففہ از مثقلہ زیرا کہ پس او زائد نمی باشد ۱۲ عبد الرحمٰن۔

؏ پس ہرگاہ آمد بشارت دہندہ وخبر دہندہ ۱۲۔

؏ وبسبب گناہان خود غرق کردہ شد ایشاں را پس آوردہ شد ایشاں را در آتش ۱۲۔ فتح الرحمٰن۔

وقبل القسم[1] كقوله تعالى لا[2] اقسم بهذا البلد بمعنى[3] اقسم واما من والباء واللام فقد
اى قبل فعل القسم ۱۲ — سوگند می خورم بایں شہر ۱۲

مرّ ذكرها فى حروف الجرّ فلا نعيدها[4] فصل حرفا[5] التفسير اى وان فاى كقوله تعالى
اى فى ذكر زیادتہا ۱۲ — بفتح ہمزہ و سکون نون ۱۲ — نون تثنیہ باضافت ساقط شد ۱۲ — ثامن ۱۲

واسئل القرية اى اهل القرية كانك تفسره اهل القرية وان انما يفسر بها فعل بمعنى[6]

القول كقوله تعالى وناديناه ان يا ابرهيم فلا يقال قلت له ان اكتب اذ هو لفظ القول لا معناه
آواز دادیم ابراہیم راکہ اے ابراہیم ۱۲ — ای صریح

---

[1] قوله وقبل القسم ای قبل فعل القسم علی قلۃ و بیشتر در سوگندے کہ جواب او نفی است زیادت لا اکثر باشد مثل لا واللہ لا افعل ۱۲۔

[2] قوله لا اقسم آه این مذہب جماعتی ست من بعد در غرض زیادت اختلاف کردند بعضے گفتند کہ زیادت لا برائے تمہید نفی جواب قسم باشد واین راست نیست چہ گاہے جواب مثبت ہم مے باشد مثل لقد خلقنا الانسان فی کبد و بعضے گفتند کہ برائے مجرد تاکید زیادہ شد واین ہم مردود است زیراکہ زیادت لا برائے تاکید در وسط کلام مے باشد نہ برصدر و مذہب جماعتے دیگر این کہ لا نافیہ است پس بعضے گفتند کہ منفی اقسم است بنا بریں کہ اخبار ست نہ انشا یعنی بہ بزرگی وصف نمی نمایم بسبب سوگند خوردن با و چرا کہ او باعظام ما فوق ازیں مستحق ست گفت این را صاحب کشاف و بعضے گفتند کہ منفی شے متقدم ست و آں انکار باشد ای امر چناں نیست من بعد بقسم استیناف کردند کذا فی المنہل۔

[3] قوله بمعنی اقسم از زیادت لا بر سر قسم مقصود تنبیہ است باین معنی کہ قصہ بنہجے ظاہر ست کہ از قسم استغنا دارد ۱۲ درایہ۔

[4] قوله فلا نعیدها چوں زیادت من و ما و لام لبسیار بود و زیادت کاف کم لہذا مصنف رح زیادت کاف را مذکور نساخت و مائے کافہ و مائے حیثما و اذا ما اگرچہ از حروف زوائد ہستند لیکن چونکہ تاثیرے در کلام دارند یعنی بچیزے کہ لاحق شوند او را از مقتضائے او باز میدارند چنانکہ حروف مشبہ بفعل را مثلاً از عمل و حیث و اذا را از اضافت لہذا در حروف زیادت شمردہ نشدند ۱۲ درایہ۔

[5] قوله حرفا التفسير آه۔ بدانکہ فیما بین ای و ان فرق ست ای مفسر مفرد و جملہ ہر دو بود مثال مفرد در متن و مثال جملہ مثل قطع رزقہ ای مات و ان مجرد مفعول مقدر لفظی را تفسیر کند کہ دال بر معنی قول و مؤدی معنی او باشد مثل نادیناه ان یا ابراہیم پس یا ابراہیم تفسیر مفعول مقدر نادیناه است ای نادیناه بلفظ ہو قولنا یا ابراہیم و ما قلت لہم الا ما امرتنی بہ ان اعبدوا اللہ پس ان اعبدوا اللہ تفسیر ضمیر مجرور بہ است و تفسیر ما امرتنی نیست زیراکہ او مفعول صریح فعل ست و گاہے مفعول بہ ظاہر را تفسیر کند مثل اذ اوحینا الی امک ما یوحی ان اقذفیہ۔ پس ان اقذفیہ تفسیر ما یوحی باشد و آں مفعول ظاہر اوحینا است ۱۲ رضی۔

[6] قوله بمعنی القول یعنی قولے کہ مثل مظروف در ظرف و عدم انفکاک او از معنی قول مقرر باشد مثل مشتقات لفظ امر و ندا و کتابت وغیرہ مثل امرتہ ان اقم و کتبت الیہ ان اکرم و نادیناه ان یا ابراہیم و اذ اوحینا الی امک ما یوحی ان اقذفیہ پس صریح قول و چیزے را کہ در معنی قول نیست با و تفسیر نخواہند نمود ۱۲۔

فصل حروف المصدر ثلثة ما وأنْ وأنَّ فالاوليان للجملة الفعلية كقوله تعالى وضاقت

تاسع ۱۲ — بعضے کے ولو را نیز افزوده اند ۱۲ و بهمزهٔ مفتوحه و نون مشدده ۱۲ — دتنگ شد

عليهم الارض بما رحبت اى برحبها وقول الشاعر، يسر المرء ما ذهب الليالى، وكان

بر آنها — زمین — باکشادگی خود ۱۲ — فاعل ذهب ۱۲

ذهابهن له ذهابا وأن نحو قوله تعالى فما كان جواب قومه الا ان قالوا اى قولهم و

پس نبود — جواب قوم او مگر — قول — شان ۱۲

انّ للجملة الاسمية نحو علمت انك قائم اى قيامك **فصل** حروف التحضيض اربعة

عاشر — فتجعلها فى حكم المصدر ۱۲ — برانگیختن و در غلانیدن ۱۲

هلّا وألّا ولولا ولوما لها صدر الكلام ومعناها حض على الفعل ان دخلت على

برانگیختن ۱۲

المضارع نحو هلّا تاكل ولوما ان دخلت على الماضى نحو هلّا ضربت زيدا اوحينئذ

چرا نمی خوری ۱۲ — ای نکوهیدن متکلم مخاطب را علی مافات ۱۲ — چرا نه زدی زید را ۱۲

---

۱ قوله حروف المصدر آه بنا بر مذهب تحقیق چوں ایں حروف صله خود را در حکم مصدر می گردانند یعنی باوجود باقی بودن صله بر معنی خود احکام مصدر بر جاری می شود لهذا ایں حروف را حروف مصدر نام شد کذا فی عبد الرحمٰن ۱۲۔

۲ قوله للجملة الفعلية۔ یعنی ما وأن بفتح همزه وتخفیف نون هر دو برائے جمله فعلیه باشند که در و فعل متصرف سوائے امر ونهی باشد زیرا که اگر آمدن امر ونهی صله حرف جائز بودے البته در صلهٔ انّ مشدده وما وکے نیز جائز شدے وایں بالاتفاق ناجائز سیبویه وابو علی را دریں مسئله خلاف ست وما ئے مصدری مع صلهٔ خود در حکم مصدر گردیده به نیابت ظروف زمان اختصاص دارد دریں هنگام اکثر صلهٔ او فعل ماضی بود مثبت باشد خواه منفی بلم لیکن معنی هر دو مستقبل خواهد بود و بر قولے صلهٔ او فعل مضارع آید و نزد سیبویه صلهٔ او فعلیه باشد و نزد غیر او اسمیه هم و همیں حق ست اگرچه قلیل ست وصلهٔ ان مصدریه ماضی و مضارع هر دو آید واز حروف مصدریه کے است هر گاه بر لام تعلیل باشد ولو نیز هر گاه پس فعلے واقع شود که معنی تمنی از و مفهوم گردد ۱۲ رضی۔

۳ قوله یسر المرء ما ذهب آه یسر فعل مضارع معروف از مسرت بمعنی شاد کردن از نصر ومفعولش المرء وما مصدریه مع صلهٔ خود در حکم مصدر گشته فاعل شد و ذهب بر وزن فتح از ذهاب بالفتح بمعنی رفتن وگزشتن ولیالی جمع لیل فاعل ذهب وجمله کان ذهابهن له ذهابا بتقدیر قد حال از المرء خواه از لیالی ترجمه۔ شادی کند مرد را گذشتن شبها وحالانکه بتحقیق گذشتن شبها برائے او گزشتن او ست یعنی گذشتن عمر او ست اے شبها بعیش و سرور مے گذارند وغافل ازیں که ایں گذشتن شبها بعینه گذشتن عمر او ست وبموافق همیں مضمون شاعری بنظم آورده شعر شب و روز در عیش وعشرت گذاری ۰ تو غافل بخسپی وعمرت گذاری ۱۲۔

۴ قوله وان للجملة الاسمية چون مثقله بدون مائے کافه باشد وهر گاه مخففه بود یا بد و مائے کافه لاحق شود بر جمله فعلیه نیز آید ۱۲ درایه شرح هدایة النحو۔

۵ قوله حروف التحضيض۔ بعضے گفتند که مناسب چناں بود که وقت آمدن اینها بر مضارع بحروف تحضیض موسوم می شدند وزمان دخول بر ماضی بحروف لوم وتوبیخ ای بار خدایا شاید باعتبار تغلیب علی الاطلاق بحروف تحضیض نامیده شدند ۱۲۔

۶ قوله حض ای برانگیختن مخاطب بر فعل آینده وطلب متکلم از مخاطب فعل را کذا فی عبد الرحمٰن ۱۲۔

۷ قوله على المضارع بریں تقدیر مضارع در حکم امر باشد پس حاصل معنی هلا تاکل بخور خواهد بود ۱۲ عبد الرحمٰن۔ ع ای الحروف التی تجعل الجملة فی حکم المصدر فالاضافة بادنیٰ ملابسة ۱۲ عـه مصدر رحب بضم الراء علیٰ وزن کرم معناه الاتساع ۱۲۔ لمعه وتندیم نحو هلّا قرأت القرآن ۱۲۔

لَا تَكُونُ تَحْضِيضًا اِلَّا بِاعْتِبَارِ مَا فَاتَ وَلَا تَدْخُلُ[1] اِلَّا عَلَى الْفِعْلِ كَمَا مَرَّ وَاِنْ وَقَعَ بَعْدَهَا اِسْمٌ فَبِاِضْمَارِ فِعْلٍ كَمَا تَقُوْلُ لِمَنْ ضَرَبَ قَوْمًا هَلَّا زَيْدًا اَيْ هَلَّا ضَرَبْتَ زَيْدًا وَجَمِيْعُهَا مُرَكَّبَةٌ جُزْؤُهَا (الجزء ۱۲) الثَّانِيْ حَرْفُ النَّفْيِ وَالْاَوَّلُ حَرْفُ الشَّرْطِ (فی بعضہا مثل لولا ولوما ۱۲) اَوِ الْاِسْتِفْهَامِ اَوْ حَرْفُ الْمَصْدَرِ (فی بعضہا مثل ہلا ۱۲) وَلِلَوْلَا[2] مَعْنًى اٰخَرُ هُوَ اِمْتِنَاعُ الْجُمْلَةِ الثَّانِيَةِ لِوُجُوْدِ الْجُمْلَةِ الْاُوْلٰى نَحْوُ لَوْلَا[3] عَلِيٌّ لَهَلَكَ عُمَرُ (فی بعضہا مثل الا ۱۲) حِيْنَئِذٍ تَحْتَاجُ اِلَى الْجُمْلَتَيْنِ اُوْلَاهُمَا اِسْمِيَّةٌ اَبَدًا

فَصْلٌ (حادی عشر ۱۲)

حَرْفُ التَّوَقُّعِ قَدْ[4] وَهِيَ فِي الْمَاضِيْ (تحقیق ۱۲) لِتَقْرِيْبِ الْمَاضِيْ اِلَى الْحَالِ[5] نَحْوُ قَدْ رَكِبَ الْاَمِيْرُ اَيْ قُبَيْلَ هٰذَا وَلِاَجْلِ ذٰلِكَ سُمِّيَتْ حَرْفَ التَّقْرِيْبِ اَيْضًا وَلِهٰذَا تَلْزَمُ[6] الْمَاضِيْ (ای قد ۱۲) لِيَصْلُحَ[7] اَنْ يَقَعَ حَالًا (مجرداز تقریب ۱۲) وَقَدْ تَجِيْءُ لِلتَّاكِيْدِ اِذَا كَانَ (علیہ قد یا داخل ۱۲) جَوَابًا لِمَنْ يَسْاَلُ هَلْ قَامَ زَيْدٌ تَقُوْلُ (ویقول ۱۲) قَدْ قَامَ زَيْدٌ (مجیبا لہ ۱۲) وَفِي[8] الْمُضَارِعِ (معطوف بر قول او فی الماضی ۱۲) لِلتَّقْلِيْلِ نَحْوُ اِنَّ الْكَذُوْبَ (فعول ۔ بوزن صیغۂ واحد بفتح کاف ۱۲)

---

[1] قولہ ولا تدخل الا علی الفعل وگاہے جملہ اسمیہ نیز وقت ضرورت می آید۔ شعر یقولون لیلٰے ارسلت بشفاعۃٍ + الیّ فہلّا نفسُ لیلٰے شفیعُہا ۱۲۔

[2] قولہ وللولا معنی الخ وفرق دریں لولا ولولا تحضیضیہ اینکہ ثانی بر یک جملہ تمام شود واول بر دو جملہ رود ۱۲ درایہ۔

[3] قولہ لولا علیّ لہلک عمر الخ بعضے گفتہ اند کہ حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ بسنگسار نمودن زن حاملہ بعلت زنا حکم نمودہ بودند۔ حضرت علی کرم اللہ وجہہ، فرمودند کہ اگرچہ زن عاصی است اما بچہ، در شکم بری ست پس حضرت عمر رضی اللہ عنہ ایں قول ارشاد فرمودند ۱۲۔

[4] قولہ قد دریں حرف معنی تحقیق متحقق ست خواہ بر ماضی داخل شود خواہ بر مضارع وچوں بایں حرف خبر دہند بکسیکہ متوقع اخبار ست لہذا حرف توقع نام گذاشتند ۱۲۔ [5] قولہ الی الحال اے مع التوقع بمعنی مصدر ماضی متوقع برائے مخاطب وو قوع او قریب بود مثل قول تو برائے کسے کہ متوقع سواری امیر بود قَدْ رَكِبَ الْاَمِيْرُ ای بتحقیق حاصل شد عنقریب چیزے کہ توقع او مے داشتی واز یں قبیل است قول مکبّر قد قامت الصلوٰۃ ودریں قول سہ معنی مجتمع شدند تحقیق وتوقع وتقریب وگاہے برائے مجرد تحقیق وتقریب بود بغیر توقع چنانکہ گوئی قد رکب الامیر برائے کسے کہ متوقع سواریٔ امیر نباشد ۱۲۔

[6] قولہ تلزم الماضی آہ بر ماضی غیر متصرف مثل نعم وبئس ولیس نمی آید زیرا کہ اینہا معنی ماضی ندارند تا قد معنی آں را بحال قریب گرداند ۱۲ رضی۔

[7] قولہ لیصلح ان یقع حالاً زیرا کہ ماضی کہ حال آید بر زمان عامل سابق بود مثل جاءنی زید قد رکب ابوہ واختلاف حال وعامل از روئے زمانہ ممنوع ست لہذا قد مقرب سوئے حال ضروری شد کہ قریب زمان عامل شود وقریب شئے در حکم آں شئے باشد ۱۲ درایہ۔

[8] قولہ وفی المضارع ای مضارع مجرد از نواصب وجوازم وحرف تنفیس یعنی سین وسوف دریں ہنگام تقلیل بجانب تحقیق در استعمال اکثر منسوب میگردد پس معنی انّ الکذوبَ آہ بالتحقیق صدق ازو صادر می شود اگرچہ قلیل باشد ۱۲ رضی۔ ع زیرا کہ تحضیض بر فعل باشد نہ غیر ۱۲۔ مع ای لفظاً وتقدیراً کما اشار الیہ بقولہ وان وقع الخ للع ای بسبب اینکہ قد برائے تقریب ماضی بحال ست ۱۲ ع ای بسبب اینکہ قد برائے تقریب ماضی است ۱۲۔

قد يصدق وان الجواد قد يبخل وقد تجى[1] للتحقيق كقوله تعالى قد يعلم الله المعوقين و
يجوز الفصل بينها وبين الفعل بالقسم نحو قد والله احسنت وقد يحذف الفعل بعد قد
عند القرينة كقول الشاعر **شعر**

افد الترحل[2] غير ان ركابنا ؛ لما تزل برحالنا وكان قدن

اى وكأن قد زالت (بمعنى قرب ١٢)

فصل

حرفا الاستفهام الهمزة وهل لهما[3] صدر الكلام (ثانی عشر ١٢ / طلب فهم ١٢)
وتدخلان[4] على الجملة اسمية كانت نحو ازيد قائم او فعلية نحو هل قام زيد ودخولهما
على الفعلية اكثر اذ الاستفهام بالفعل اولى وقد تدخل[5] الهمزة فى مواضع[6] لا يجوز دخول (اى من الاسم ١٢) (من الكلام التى ١٢)

---

1. قوله وقد تجى آه یعنی مجرد از معنی تقلیل و در موضع مدح برائے تکثیر ہم مستعمل می شود چنانکہ در کریمہ قد یعلم آہ معنی تحقیق و تکثیر ہر دو راست می آید کذا فی الرضی۔
2. قوله افد الترحل آه ایں شعر در بحر کامل از قصیده دالیہ نابغہ ذبیانی بضم ذال معجمہ و یا کسر او و نامش زیاد بن معاویہ و برد خول تنوین ترنم بر حرف نیز استدلالے دار دلیکن در ینجا مقصود نیست افد بر وزن سمع بمعنی نزدیک شد و ترحل بمعنی کوچ کردن فاعل وغیر بمعنی الارکاب بالکسر شتران کہ برآں سفر کرده شود واحد ندارد یا واحد او راحلہ است کہ از لفظ او نیست وآں اسم انّ لما حرف نفی از جوازم فعل مضارع تزل اصلش تزول مثل لم یقل داوا فتاد زالت الخیل بر کبانها بر خاستند و کوچ کردند ولما تزل برحالنا جملہ خبر آں و در حال جمع رحل بمعنی پالان وکاں مخفف کانّ مشدد ملغی گویا اسمش ضمیر واحد مؤنث غائب راجح بجانب رکاب محذوف وقد زالت خبر او معنی نزدیک شد کوچ مگر شتران ما کہ برآں سفرے کردیم کوچ نہ کرده اند بپالانہائے ما گویا شان اینکہ بتحقیق قریب ست کہ کوچ کنند بسبب عزم ما بر سفر ۱۲ شواہد عینی۔
3. قوله لہما صدر الکلام بسبب دلالت اینہا بر نوعے از کلام کہ استفہام باشد تا از اول امر معلوم شود کہ کلام از فلاں نوع ست وہمیں جہت ما قبل اینہا در ما بعد اینہا عامل نخواہد بود و نہ بالعکس کذا فی المنہل مع زیادہ ۱۲ درایہ۔
4. قوله وتدخلان علی الجملة آه ہمزه بر جملہ اسمیہ در آید خبر او فعل باشد یا اسم وہل بر جملہ اسمیہ کہ خبرش فعل باشد نمی رود مثل ہل زید قام مگر بسبیل شذوذ زیرا کہ ہل باعتبار اصل بمعنی قد باشد چنانکہ در کریمہ بر اصل خود آمده است قال اللہ تعالیٰ ہَلْ اَتٰی عَلَی الْاِنْسَانِ ای قد اتے وہر جا کہ مراعات حال اصلی ممکن باشد ترکش قبیح بود لہذا لازم کہ در کریمہ موصوفہ بمعنی قد باشد ۱۲۔
5. قوله وقد تدخل الہمزة آه ہل از ہمزه بده وجہ فرق دارد (۱) اختصاص بتصدیق (۲) اختصاص با یجاب (۳) اختصاص باستقبال (۴) بعدم دخول بر شرط (۵) بعدم دخول بر انّ (۶) نیامدن او بر اسمیکہ پس او فعل باشد (۷) آمدن او بعد واو عاطفہ نہ قبل او (۸) آمدن او بعد ام (۹) ارادت نفی از استفہام (۱۰) آمدن او بمعنی قد بغیر معنی استفہام بخلاف ہمزه کذا فی المغنی ۱۲ عبد الحکیم
6. قوله فی المواضع وآں چہار باشد (۱) اینکہ ہمزه بر اسم آید با وجود بودن فعل بخلاف ہل نحو ازیداً آه (۲) ہمزه برائے انکار مستعمل مے شود مثل اتضرب الخ (۳) یا ام متصلہ مستعمل شود مثل ازید الخ (۴) بر حرف عطف در آید مثل او من کان الخ وہل وقتے کہ بمعنی ہمزه باشد بر حرف عطف آید و بس

عـہ ہر آئینہ خدا می داند باز دارندگان را ۱۲ فتح الرحمٰن۔ لـہ ای کان الشان انہا ذہبت برحالنا لصحة عزمنا علی الارتحال ۱۲۔ لـلـہ اصلہ قد ویروی قدن وہو شاہد علی دخول تنو الترنم فی الحروف ۱۲۔

هَلْ فِيهَا نَحْوُ أَزَيْدًا ضَرَبْتَ وَأَتَضْرِبُ زَيْدًا وَهُوَ أَخُوكَ وَأَزَيْدٌ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرٌو وَأَوَمَنْ كَانَ وَأَفَمَنْ كَانَ وَأَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ وَلَا تُسْتَعْمَلُ هَلْ فِي هٰذِهِ[1] الْمَوَاضِعِ وَهٰهُنَا[2] بَحْثٌ

فصل (ثالث عشر ۱۲)

حُرُوفُ الشَّرْطِ إِنْ[1] وَلَوْ[2] وَأَمَّا[3] لَهَا صَدْرُ الْكَلَامِ وَيَدْخُلُ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهَا عَلَى الْجُمْلَتَيْنِ[5]

(۱ بکسر ہمزہ ونون ساکن ۱۲ — ۲ بفتح ہمزہ وتشدید میم ۱۲)

اِسْمِيَّتَيْنِ[3] كَانَتَا أَوْ فِعْلِيَّتَيْنِ أَوْ مُخْتَلِفَتَيْنِ فَإِنْ[4] لِلْاِسْتِقْبَالِ وَإِنْ دَخَلَتْ (متصلہ ۱۲) عَلَى الْمَاضِي نَحْوُ إِنْ زُرْتَنِي أَكْرَمْتُكَ وَلَوْ لِلْمَاضِي وَإِنْ دَخَلَتْ (وصلیۃ ۱۲) عَلَى الْمُضَارِعِ نَحْوُ لَوْ تَزُورُنِي أَكْرَمْتُكَ وَيَلْزَمُهُمَا الْفِعْلُ كَمَا مَرَّ أَوْ تَقْدِيرًا نَحْوُ إِنْ أَنْتَ زَائِرِي[6] فَأَنَا أُكْرِمُكَ **وَاعْلَمْ** أَنَّ إِنْ لَا تُسْتَعْمَلُ إِلَّا فِي

۱؎ قولہ فی ہذہ المواضع۔ ای مواضع مذکور چہارگانہ آما در صورت اول پس بجہت اینکہ ہل باعتبار اصل بمعنی قد باشد کہ اختصاص بفعل دارد و چوں در استفہام آید قبل او ہمزہ مقدر باشد چنانکہ تقدیر ہل خرج زید اہل خرج زید باشد ہمزہ را بسبب کثرت آمدن ہل در استفہام حذف کردند پس ہل چوں فعل را در تحت خود بیند معنی اصلی خود را کہ معنی قد باشد یاد میکند چہ با وجود امکان معنی اصلی ترکش قبیح بود و در صورت ثانیہ در حقیقت مستفہم عنہ محذوف ست زیرا کہ اصل اتضرب زیدا وہو اخوک اترضٰی بضربک زیدا وہو اخوک وہمزہ در استفہام اصل ست نہ ہل لہٰذا حذف بہ پس ہمزہ جائز بود نہ پس ہل کہ او ضعیف ست و در صورت ثالثہ ہرگاہ استفہام یکے از دو امر مقصود باشد مستفہم عنہ متعدد گشت پس استعمال ہمزہ کہ اصل واقوی باشد در استفہام انسب والیق بود بخلاف ہل وہل با ام منقطعہ در آید و مستفہم عنہ در صورت ام منقطعہ متعدد نباشد زیرا کہ ام منقطعہ برائے اضراب باشد از سوال اول واستیناف سوال دیگر بہ ہل مقدر مع ہمزہ پس تقدیر ہل زید عندک ام عمرو ہل اعندک عمرو باشد و در صورت رابعہ چوں ہل فرع ہمزہ است لہٰذا تصرف ہمزہ کہ تقدیم بر حروف عاطفہ باشد در و نخواہند کرد بلکہ از حروف عاطفہ مؤخر خواہد آمد کذا فی الشرح ۱۲۔

۲؎ قولہ وہہنا بحث یعنی دریں جا کلامے وبیانے ست کہ از و اختصاص ہل ببعض مواضع ثابت می شود کہ دراں جا آمدن ہمزہ درست نیست (۱) بر و حروف عطف در آیند نہ بر ہمزہ مثل فَهَلْ اَنْتُمْ شَاكِرُوْنَ وفَهَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الْفٰسِقُوْنَ (۲) پس ام آید نہ ہمزہ (۳) برائے نفی در اثبات آید نحو قولہ هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ اے لم یثوب (۴) فائدہ نفی بخشد تا اینکہ برائے قصد ایجاب آمدن الا پس او جائز است مثل هَلْ جَزَاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ (۵) بر خبر مبتدای کہ پس او باشد با مؤکد نفی در آید مثل ہل زید بقائم از یں تصرفات عموم ہل از ہمزہ مستفاد مے شود پس ہر یک از دیگرے عام باشد ۱۲ رضی۔

۳؎ قولہ اسمیتین یعنی ہر دو بحقیقت اسمیہ باشند چنانکہ در اما خواہ بر حسب ظاہر اسمیہ باشند و در حقیقت فعلیہ چنانکہ در وَاِنْ اَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِيْنَ اسْتَجَارَكَ ولو انتم تملکون، ای وان استجارک احد ولو تملکون انتم پس ایراد شارح وارد نخواہد شد بایں کہ عبارت مص خالی از خلل نیست زیرا کہ او تصریح کردہ کہ ہر یک از حروف شرط بر جملہ اسمیہ داخل می شود و حال آنکہ آمدن لو وان بر اسم از کسے بگوش نرسیدہ بلکہ از و احتراز باید کرد چنانکہ ابن حاجب تصریح کردہ و مصنف نیز عنقریب خود گفتہ ویلزمہما الفعل آہ ۱۲۔

۴؎ قولہ فان للاستقبال الخ ومعنی قولہم ان اکرمتنی الیوم فقد اکرمتک امس ان اکرمتنی الیوم فقد صح الاخبار منی بعد اکرامک الیوم لی بانی اکرمتک امس ۱۲۔

۵؎ وجہ صدارت ہماں کہ در حروف استفہام مذکور شد ۱۲۔ ۶؎ تقدیرہ ان کنت زائری فلما حذف الفعل صار الضمیر المتصل منفصلا ۱۲

الامور المشكوكة فلا يقال اٰتيك اِنْ طلعتِ الشمس بَلْ يقالُ اٰتيك اذا طلعت الشمس
بخلاف اذا ۱۲ — لان طلوع الشمس من الامور اليقينية ۱۲

ولو تدلُّ على نفى الجملة الثانية بسببِ نفى الجملة الاُولى كقوله تعالى لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ[1]
الّا اللهُ لفسدتا وَاِذا وقعَ القسمُ فى اول الكلامِ وتقدّمَ على الشرط يجب[2] ان يكون الفعل
الذى تدخل عليه حرف الشرط ماضيًا لفظًا نحو واللهِ اِنْ اَتيتَنى لَاَكرمتُكَ او
معنىً نحو واللهِ اِنْ لَمْ تاتِنِى لاهجرتُكَ وحينئذٍ[6] تكونُ الجملة الثانية فى اللفظ جوابًا
بايں طريق كه لم بر مضارع در آيد ۱۲ — كان ۱۲ — ايجاد فحش و بيهوده گفتن ۱۲

للقسم لاجزاءً[3] للشرط فلذلك وجب فيها ما وجب فى جواب القسم من اللام ونحوها[4]
كما رأيتَ فى المثالينِ امّا[5] ان وقع القسمُ فى وسط الكلامِ جاز ان يُعتبرَ القسمُ بان يكون
اى اللام ۱۲ — بتقديم الشرط او غيره عليه ۱۲

---

[1] قوله لو كان فيهما آه لو دريں جا بسبب اینکه تعدد آلہہ منتفی ست بر انتفائے فساد دلالت می نماید و استعمال او دریں معنی بسیار متعارف ست دگاہے برائے اثبات ثانی بر تقدیر وجود عدم اول آید نحو نعم العبد صہیب لو لم یخف اللہ لم یعصہ یعنی نفی عصیان برائے نفی خوف لازم ست چنانکہ بوجود خوف لزوے دارد و مثل لو اہنتنی لاکرمتک اے لاکرامی ایاک ثابت سواء اکرمتنی او اہنتنی ۱۲ درایہ۔

[2] یجب ان یکون آہ وجہ وجوب اینکه چوں بجہت افتادن جواب قسم لو در جزا عمل نہ کرد در شرط ہم بسبب ماضی بودن عمل نہ نماید تا در عدم عمل با حرف قسم لبسانہ د ۱۲ شرح ہندی۔

[3] قوله لاجزاء زیرا که اگر جملہ ثانیہ جزائے شرط نیز باشد مجزوم و غیر مجزوم بودن لازم آید و آں محال ست ولیکن از روئے معنی پس آں جواب قسم باشد بجہت بودن یمین براں و جزائے شرط نیز بسبب بودن او مشروط بہ شرط ۱۲ فوائد ضیائیہ۔

[4] قوله ونحوہا مثل ان ہرگاہ جواب قسم جملہ موجبہ باشد و ما و لا ما دامیکہ جملہ منفیہ بود ۱۲ درایہ۔

[5] قوله اما ان وقع القسم الخ طریق حصر اینکه گوئی قسم یا در اول کلام باشد یا در وسط یا در آخر اگر اول باشد اعتبارش واجب گردد و پس او شرط آید یا نہ مثل واللہ ان اتیتنی لآتینک و واللہ انی لآتیک و اگر ثانی باشد یعنی در وسط کلام در صورت تقدم شرط بر قسم اعتبار شرط واجب گردد و اعتبار قسم والغائے او جائز خواہ بر شرط طالب خبر مقدم باشد مثل انا ان اتیتنی فواللہ لآتینک و انا ان اتیتنی واللہ آتک یا نہ مثل ان اتیتنی فواللہ لآتینک و ان اتیتنی واللہ آتک و در صورت تاخر شرط از یں قسم متوسط اگر قسم را اعتبار کنی شرط را لغو گردانی مثل انا واللہ ان اتیتنی لآتینک و اگر قسم را لغو گردانی شرط را اعتبار کنی مثل انا واللہ ان تاتنی آتک و در صورت نبودن شرط پس قسم اگر پس قسم جملہ بود الغائے قسم و اعتبار او جائز باشد مثل واللہ لآتینک و انا واللہ آتیک و اگر مفرد بود الغائے قسم واجب گردد مثل انا واللہ قائم و اگر ثالث بود یعنی تاخر قسم از کلام بریں تقدیر الغائے قسم واجب ست مثل انا قائم واللہ و ان اتیتنی آتک واللہ ۱۲ رضی۔

[6] حینئذ ای حین اذ کان القسم فی اول الکلام وتقدم علی الشرط ۱۲ عمدۃ

[7] اذ اذا لا تستعمل الا فی الامور المقطوعۃ وطلوع الشمس منہا ۱۲ للعی اگر بودندے در آسمانہا و زمین خدایان چند غیر خدا ہر دو تباہ گشتندے ۱۲۔

[8] بسبب ایں کہ جملہ ثانیہ دریں ہنگام لفظاً جواب قسم باشد نہ جواب شرط ۱۲ شرح۔

الجوابُ له نحو اِنْ اتيتَني واللهِ لَاٰتِيَنَّكَ وجازَ اَنْ يُلغى نحو اِنْ تاتِني واللهِ اٰتِكَ واَمّا
اى للقسم ۱۲ — وانا والله ان اتيتنى آيتک ۱۲

لتفصيلِ ماذُكِرَ مجملًا نحو النّاسُ سعيدٌ وشقيٌّ اَمّا الّذين سُعِدُوا ففي الجنّةِ واَمّا الّذين
مردمان نیک بخت هستند وبدبخت لیکن آں نیکه نیک بخت کرده شد پس در بهشت باشند واما آنانکه بدبخت

شَقُوا ففي النّار ويجب في جوابها الفاءُ واَنْ يكونَ الاوّلُ سببًا للثّاني واَنْ يُحذفَ فعلُها
فاعل ۱۲ — بتاویل مفرد معطوف بر قوله الفاء ۱۲ درایه — الذی دخلت اى فعل

معَ اَنّ الشّرط لابدّ له مِنْ فعلٍ وذٰلك ليكونَ تنبيهًا على اَنّ المقصودَ بها حكمُ الاسمِ الواقعِ
اى علیه ۱۲ — یدخل هو علیه ۱۲ — اى وجوب حذف الفعل ۱۲ — من التفصيل ۱۲ اى بابا ۱۲

بعدَها نحو اَمّا زيدٌ فمنطلقٌ تقديرُهٗ مهما يكُنْ من شيءٍ فزيدٌ منطلقٌ فحُذِفَ الفعلُ والجارُّ
الذى هو الشرط و هو يكن ۱۲

والمجرورُ واُقيمَ اَمّا مقامَهما حتّى بقي اَمّا فزيدٌ منطلقٌ ولمّا لم يُناسِبْ دخولُ حرفِ
وهو من شيء ۱۲

الشّرط على فاءِ الجزاءِ نقلوا الفاءَ الى الجزءِ الثّاني ووضعوا الجزءَ الاوّلَ بينَ اَمّا والفاءِ
اے النحاة ۱۲ — لئلا يتوالى بين حرفي الشرط والجزاء ۱۲ — وهو منطلق ۱۲

---

۱ قوله وجاز ان يلغى بجعل الجواب جوابًا للشرط ولم يجب ان يكون الشرط ماضيًا ويصير القسم ملغى ۱۲ درایه۔

۲ قوله، اما بفتح همزه وتشدید میم وگاهے برائے ثقل تضعیف میم اول را بیا بدل کنند وایما گویند وآن حرف شرط ست وحرف تفصیل وحرف توکید چنین است در مغنی وتفسیر قاضی ودر رضی اینکه اما حرف شرط وحرف تفصیل ست وگاهے محذوف می شود واین بسیار وبرقیاس است هرگاه پس فا امر یا نهی بود وماقبل او بابینها یا بمفسر اینها منصوب باشد مثل رَبَّکَ فَکَبِّرْ ۱۲ عبد الحکیم۔

۳ قوله، لتفصیل آه یعنی برائے تفصیل چیزیکه متکلم سابقا بطریق اجمال ذکر کرده یا تفصیل آں چیز که در ذهن متکلم مجمل ومخاطب را بواسطه قرائن معلوم ست می آید درین هر دو صورت تکرار اَمَّا ضرورست وگاهے برائے استیناف بود بغیر اینکه بروا جمالے مقدم شده باشد درین صورت تعدد اَمّا لازم نیست مثل فاما الذین فی قلوبهم زیغ فیتبعون ماتشابه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تاویله ومثل اماکه در اوائل کتب بابعد حمد وصلوۃ مے آید ۱۲ اش

۴ قوله، ان یحذف فعلها یعنی فعل او وجوبا بدو وجه محذوف میگردد یکے ثقل لفظی دوم غرض معنوی اول چوں اَمّا در اصل برائے تفصیل موضوع ست وتفصیل مقتضی تکرار باشد وتکرار موجب ثقل ست لهذا برائے حصول تخفیف وکثرت استعمال حذف فعل واجب شده دوم اراده نجات آوردن چیزیکه به حقیقت در قصد متکلم ملزوم ست بجائے شرط در کلام ملزوم ست نه در قصد متکلم۔ بیانش اینکه اصل اَمّا زید فمنطلق فمهما یکن من شئ فزید منطلق یعنی در دنیا اگر چیزے واقع بود انطلاق زید واقع خواهد بود واین جزم بوقوع انطلاق زید ست زیرا که حصولِ انطلاق بحصول چیزے در دنیا لازم شد وما دامیکه دنیا باقیست حصول چیزے درو از ضروریات است وهرگاه غرض کلی ازیں ملازمه میان شرط وجزا لزوم انطلاق برائے زید بود وشرط ای یکن من شئ که در کلام ملزوم بود نه در قصد متکلم محذوف نمودند وملزوم انطلاق که برحسب قصد متکلم زید باشد بجائے او آوردند واز مبتدا بجانب خبر فارا نقل نمودند زیرا که مابعد فائے سببیت برائے ماقبل لازم باشد پس غرض کلی که لزوم انطلاق برائے زید باشد حاصل شد ۱۲۔

ع موافق نسخه موجوده قدیمه قلمی واین مثال آیة کریمه نیست بلکه مضمون اوست ۱۲۔

عوضاً عن الفعل المحذوف ثم ذلك الجزء الاول ان كان صالحاً للابتداء[1] فهو مبتدأ

كما مرّ والّا[2] فعامله ما يكون بعد الفاء كامّا يوم الجمعة فزيد منطلق فمنطلق[3] عامل في يوم الجمعة

على الظرفية **فصل** حرف الردع[4] كلّا وضعت[5] لزجر المتكلم وردعه عمّا[6] يتكلم به كقوله

تعالى وامّا[7] اذا ما ابتلاه فقدر عليه رزقه فيقول ربّي اهانن كلّا اي لا يتكلم بهذا فانه[8]

ليس كذلك هذا بعد الخبر وقد تجيء بعد الامر ايضاً[9] كما اذا قيل لك اضرب زيداً فقلت كلّا اي

لا افعل هذا قطّ وقد تجيء بمعنى[10] حقّاً كقوله تعالى كلّا سوف تعلمون وحينئذ تكون

ا؎ قوله للابتداء یعنی ظرف نباشد کہ آں صلاحیت مبتدا شدن ندارد ۱۲ ۲؎ قوله والّا ای وان لم یکن ذلک الجزء صالحاً للابتداء بان کان ظرفاً ۱۲ اد.

۳؎ قوله فمنطلق عامل فی یوم الجمعة بر مذہب سیبویہ زیراکہ نزد او تقدیر اما یوم الجمعة آہ مہما یکن من شئ فزید منطلق یوم الجمعة فعل شرط کہ یکن من شئ باشد محذوف گردید وامابجائے مہما آمدہ برائے کراہت توالی حرف شرط وجزا یوم الجمعة بمیان آمد وبر مذہب مبرد یوم الجمعة معمول فعل شرط محذوف ست یعنی یکن پس بریں مذہب تقدیرش مہما یکن من شئ یوم الجمعة فزید منطلق ہرگاہ فعل وجار ومجرور محذوف شد وامابجائے مہما آمد اما یوم الجمعة آہ گردید ومازنی گوید کہ اگر متوسط میان فا واما جائز التقدیم ست از قسم اول باشد مثل مثال مذکور ورنہ از قبیل ثانی مثل اما یوم الجمعة فان زیداً منطلق کہ دریں مثال منطلق عامل یوم الجمعة نمی تواند شد چہ ہر چیز یکہ در تحت انّ بود در ماقبل او عمل نمی کند ۱۲۔

۴؎ قوله حرف الردع کلّا بر مذہب جمہور بسیط ست وابن یعیش گفتہ کہ از کاف تشبیہ ولا مرکب ست برائے خروج از تشبیہ تشدید دادند ۱۲ اح۔

۵؎ قوله وضعت لزجر المتکلم سیبویہ واکثرے از نحات بر آنند کہ معنی کلّا ردع وزجر ست ووراء ایں معنی معنی دیگر ندارد ودیگراں بر آنند کہ معنی ردع وزجر در وے مستمر نیست زیراکہ در کریمہ یَوْمَ یَقُوْمُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعٰلَمِیْنَ. کلّا بمعنی ردع وزجر صحیح نیست در تعین معنی آں اختلاف کردند۔ بعضے گفتند بمعنی حقاً وبعضے بمعنی اِی ونعم پس کلّا بمنزلۂ ہر دو از حروف ایجاب است وبعضے گفتند بمعنی سوف وظاہر این است کہ ایں ہمہ معانی مجازیہ اند بمعاونت قرائن مقام بر اینہا کلّا محمول می شود پس مذہب سیبویہ واکثر نحات را قادح نخواہند بود زیراکہ کلام شان در معنی حقیقی است ۱۲ عبدالرحمٰن ۶؎ قوله عمّا یعنی کسے کہ گوید برائے تو فلانٌ یبغضک خواہی گفت کلّا یعنی چناں نیست از روئے ممانعت وتنبیہ بر خطا ۱۲ درایہ

۷؎ قوله، واما چوں امتحان کندش پس تنگ سازد بروے رزق وے را گوید پروردگار من حقارت کرد مرا نے ۱۲ فتح۔

۸؎ قوله، فانه، لیس کذلک یعنی امر چناں نیست زیراکہ رزاق حکیم گاہے بر اہانت کردہائے خود یعنی کفار بمقتضائے حکمت بالغہ در دنیا وسعت رزق می فرماید وگاہے بر اکرام فرمودہائے خود یعنی انبیاء وصالحین عسرت وتنگی مے نماید ۱۲۔

۹؎ قوله ایضاً کما جاءت بعد الخبر تکون لنفی الاجابة کما اذا الیٰ آخرہ ۱۲ درایہ۔

۱۰؎ قوله بمعنی حقاً والمقصود منه تحقیق معنی الجملة مثل انّ کقوله الیٰ آخرہ ۱۲ درایہ۔

اسمًا يبنى لكونه[۱] مشابهًا لكلا حرفًا وقيل تكون حرفًا ايضًا بمعنى انَّ[۲] لتحقيق الجملة نحو كلا
(لا حرفا ۱۲ — قائله الكسائی ومن تابعه ۱۲)

انَّ الانسان ليطغى بمعنى انَّ **فصل** تاء[۳] التانيث الساكنة تلحق الماضى لتدل على تانيث
(حقا هر آئینہ آدمی از حد مے گزرد ۱۲ فتح — دون المتحرکة لاختصاصها بالاسم ۱۲ — خامس عشر ۱۲)

ما اسند اليه الفعل نحو ضربت هند وقد[٤] عرفت مواضع وجوب الحاقها واذا لقيها
(فاعل باشد یا نائب فاعل ۱۲ — وجواز الحاقها فى فصل الفاعل ۱۲)

ساكن بعدها وجب تحريكها بالكسر لانَّ الساكن اذا حرك حرك بالكسر نحو قد قامت
(واقع ۱۲ — لا بالضم والفتح ۱۲)

الصلوة وحركتها لا توجب رد ما حذف لاجل سكونها فلا يقال رمات المراة لانَّ
(ای حرف ۱۲ — بل يقال رمت المرأة ۱۲ — برد الالف المحذوفة بالتقاء الساكنين ۱۲)

حركتها عارضية واقعة لرفع التقاء[٥] الساكنين فقولهم المرأتان رماتا ضعيف واما
(دائما توجب حرکتها رد المحذوف لان آه ۱۲ — ای العرب ۱۲ — واذا کان کذلک ۱۲ — برد الالف محذوفة ۱۲)

۱؎ قوله لكونه مشابها لكلا حرفا اى لفظا ومعنى مشابهت لفظی ظاہرست واما مشابہت معنوی بیانش اینکہ زجراز نقیض چیزے بود کہ حقیقت اوازاعتقاد منفک نمی شود زیراکہ بیان حقیقت چیزے گاہے برائے زجراز نقیض او مے باشد وبالعکس پس فیما بین ہر دو معنی یعنی زجر و حقیقت بایں اعتبار ملازمت ست ۱۲ عبد الرحمن ۲؎ قوله انَّ من الحروف المشبهة بالفعل المفيدة لتحقيق معنى الجملة ۱۲ درایہ۔

۳؎ قوله تاء التانيث الساكنة اى نہ متحرکہ زیراکہ متحرکہ باسم اختصاص دارد ومراد بسکون تا ایں کہ ساکن دراصل بود اگرچہ در بعض مقام بسبب کدامے عارض متحرک گردد مثل قامتا کہ تائے او بالتقائے ساکنین متحرک گشتہ وقیاس چناں بود کہ ایں تا بمسند الیہ لاحق شدی۔ زیراکہ او مؤنث است نہ بفعل کہ مسند می باشد لیکن ایں تا بماضی کہ مسند ست لاحق می شود زیراکہ مل ُر اسناد میان فعل وفاعل اتصال است وایں اتصال بجہت احتیاج فعل بجانب فاعل ست زیراکہ فاعل مثل جزو فعل می باشد وبہمیں جہت در ضربت بتائے متحرکہ کہ لام کلمہ ساکن شد تا در چیزیکہ مثل کلمہ واحد است توالی چہار متحرک لازم نیاید ۱۲ رضی۔

٤؎ قوله وقد عرفت مواضع وجوب الخ آخرہ یعنی بتحقیق شناختی مقامات وجوب الحاق تاء تانیث در بحث فاعل واز مواضع مافوق الواحد مراد ست نہ منتہی الجموع زیراکہ وجوب الحاق تا از دو موضع بیش نیست وآں ہر دو موضع اینکہ ہرگاہ فاعل اسم ظاہر مؤنث حقیقی باشد یا ضمیر مطلق مؤنث یعنی خواہ حقیقی باشد خواہ لفظی تانیث فعل واجب گردد مثل قالت ہند وہند قالت والحاشیۃ تمت ۱۲۔

۵؎ قوله التقاء الساكنين وآں یکے تا دوم حرف ساکنے است کہ بتا لاحق شدہ وعارض مثل معدوم باشد پس حرکت عارضی در حکم سکون بود ۱۲ اد۔

عہ كما اذا لم يكن بمعنى حقا كائنا بمعنى الى آخره ۱۲

عہ او تنزيلا كما فى الجموع المنزلة منزلة المؤنث ۱۲

لہ لاجل دفع التقاء الساكنين ۱۲۔

ہ على صيغة المعروف والمجهول معًا۔

الحاق علامة التثنية وجمع المذكر وجمع المؤنث فضعيف فلا يقال قاما الزيدان وقاموا
(بالحاق الف در تثنية ۱۲ — اذا كان الفاعل ظاهرا ۱۲ — واو در جمع مذکر بالحاق ۱۲)

الزيدون وقمن النساء وبتقدير الالحاق لا تكون الضمائر لئلا يلزم الاضمار قبل الذكر
(بالحاق نون در جمع مؤنث ۱۲ — تلك العلامات ۱۲ — اى اضمار الفاعل ۱۲)

بل علامات دالة على احوال الفاعل كتاء التانيث **فصل** التنوين نون ساكنة تتبع
(تكون ۱۲ — من اول الامر اذا الحقت بالفعل ۱۲ — الساكنة ۱۲ — سادس عشر ۱۲ — فى اصل الوضع ۱۲)

حركة آخر الكلمة لا لتاكيد الفعل وهي خمسة اقسام الاول للتمكن وهو ما يدل على ان

---

۱ قوله واما استیناف ست برائے دفع توہم اینکہ علامت تثنیہ وجمع در الحاق مثل تائے تانیث ست باید کہ برائے آگاہی بر مثنی ومجموع بودن مسند الیہ لاحق شدہ باشد مصنف جواب داد کہ ایں الحاق ضعیف ست چرا کہ مثنی ومجموع بسوئے ایں علامات محتاج نیستند چہ از الزیدان والزیدون والنساء مثنی ومجموع بودن فاعل معلوم می شود ونیز در صورت الحاق تعدد فاعل واضمار قبل از ذکر مرجع لازم می آید بخلاف مؤنث مسند الیہ کہ گاہے در وتانیث معنوی باشد وگاہے سماعی لہذا تانیث در جمیع اوقات معلوم نمی شود ودر عدم تقیید الحاق بمضارع یا بماضی بجانب عموم حکم اشارت است ای لحوق علامت تثنیہ وجمع ہر چیزیکہ باشد از ماضی ومضارع وصفت ۱۲۔

۲ قوله وجمع المذکر وجمع المؤنث یعنی الحاق علامت تثنیہ وجمع بفعل یا صفت کہ مسند بسوئے اسم ظاہر مثنی یا مجموع بجمع مذکر یا مؤنث باشد ضعیف ست والحاق بفعل وصفت کہ مسند بجانب ضمیر باشد ضعیف نیست والحاق بفعل وصفت کہ مسند بسوئے اسم ظاہر واحد باشد ممنوع ست مثل قاما زید وقاموا زید وقمن امرأة ومصنف بقول خود فلا یقال قاما الزیدان آہ بہمیں جانب اشارت کردہ ۱۲ درایہ۔

۳ قوله وجمع المؤنث لیدل علی ان ما اسند الیه الفعل مثنی او مجموعا مذکرا او مؤنثا کالحاق تاء التانیث لذلک ۱۲ درایہ۔

۴ قوله وبتقدیر الالحاق لا تکون الضمائر آہ دلالت می کند بر ایں آوردن واو برائے غیر ذوی العقول در مثل اکلونی البراغیث واستعمال نون برائے مرداں در مثل لیعصرن السلیط اقاربہ تاویل تکلف ست بہمیں جانب وبایں کہ بر تقدیر قول بعلامت ضعیف ثابت ست مصنف رحمہ اللہ تعالی بقول خود علامة التثنیة والجمع آہ اشارہ فرمود ۱۲ عبد الحکیم۔

۵ قوله علامات دالة ایں مذہب سیبویہ است ونزد بعضے ایں حروف مرفوع بنا بر فاعلیت اند وما بعد اینہا بدل از اینہا وبعضی گفتند کہ اینہا مبتدا ہستند وجملہ خبر مقدم ست ۱۲ کذا فی المغنی۔

۶ قوله کتاء التانیث ای الساکنة چہ اگر تائے مذکورہ ضمیر بودی چنانکہ تائے متحرکہ ضربت ضمیر ست وقت آمدن فاعل ظاہر حذفش لازم آمدی مثل ضربت ہند از یں رو معلوم شد کہ تائے ساکنہ حرفے ست کہ در آخر ماضی برائے دلالت بر تانیث فاعل در آمدہ است وبس ۱۲ درایہ۔

۷ قوله التنوین در اصل مصدر نونتہ است ای ادخلته نونا ای در آوردم بر و نون را اکنوں چیزے کہ باو تنوین دادہ شود یعنی نون را تنوین نام نہادند ۱۲ درایہ۔

۸ قوله نون ساکنة وبعضے گفتہ اند کہ در لفظ نون ثابت است نہ در خط وآں ساکن بذات خود باشد پس حرکت عارضی او را مضر نخواہد بود مثل عادن الاولی ۱۲ کذا فی فوائد الضیائیہ۔

۹ قوله آخر الکلمة مراد آخر حرفے ست کہ تکلم براں انتہا پذیرد واکنوں تنوین ضاد قاضٍ داخل ماند مراد از کلمہ عام ست از یں کہ حقیقة باشد یا حکما تا تنوین قائمة وبصری را شامل ماند و آخر الاسم نگفت تا تنوین ترنم کہ در آخر فعل واسم ہر دو آید خارج نہ شود ۱۲۔

۱۰ قوله للتمکن۔ مراد از تمکن بودن اسم منصرف ست یا در حکم منصرف پس تنوین غیر منصرف کہ بضرورت ومناسبت می باشد داخل ماند ۱۲۔

ع من کونه مثنی او مجموعا مذکرا او مؤنثا ۱۲ اعف از یں قید از نون خفیفہ احتراز گردید ۱۲ الف ویسمی تنوین الصرف ایضا لفصله بین المنصرف والممتنع ۱۲

الاسم متمكن[رسخ ۱۲] فی مقتضی الاسمیۃ ای انہ منصرف[۳] ونحو زیدٌ ورجلٌ[۱] والثانی للتنکیر[۲] وھو
الذی الحق الیہ ھذا التنوین ۱۲ — ای فی حکم المنصرف ۱۲

ما یدل علی ان الاسم نکرۃ نحو صہٍ[۳] ای اسکت سکوتًا ما فی وقتٍ مّا واما صہْ بالسکون
ای تنوین ۱۲ — لا معرفۃ ۱۲ — منونًا ۱۲ — غیر منون ۱۲

فمعناہ اسکت السکوت الآن والثالث للعوض وھو ما یکون عوضًا عن المضاف الیہ نحو
الذی تعرف الآن ۱۲ — ای متصلا بالآن ۱۲ — اذا الحقت بالاسم تعاقبھا علی آخر الکلمۃ ۱۲

حینئذٍ وساعتئذٍ ویومئذٍ ای حین[۴] اذ کان کذا والرابع للمقابلۃ وھو التنوین الذی فی
تدخل ۱۲

جمع المؤنث السالم نحو مسلماتٍ[۵] وھذہ الاربعۃ تختص[۶] بالاسم والخامس للترنم[۷] وھو[۸]
جمع مصراع بالکسر بمعنی نیمہ شعر ۱۲

۱؎ قولہ رجل۔ وآنچہ بعضے توہم کردہ اند کہ در رجل تنوین تنکیر ست غلط است چہ ہرگاہ رجل را علم کسے گردانند تنوین مذکور بحالہ ماند اگر برائے تنکیر بودے دریں حالت باقی نماندے ۱۲۔

۲؎ قولہ والثانی للتنکیر نزد بعضے ایں تنوین بصوت واسم فعل اختصاص دارد مثل صہٍ ومہٍ وسیبویہ وتنوین در رُبَّ احمد وابراہیم برائے تنکیر نیست بلکہ برائے تمکن ست زیراکہ اسم منصرف است ومرضی رضی اینکہ بودن تنوین واحد برائے تمکن وتنکیر ممتنع نیست چنانکہ در رجل تمکن و تنکیر ہر دو مجتمع ست وہرگاہ چیزے را باد نام نہند خاص برائے تمکن باشد ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ صہٍ بغیر السکون منونًا صاحب صحاح فرمودہ کہ تنوین صہٍ برائے فرق است میان وصل ووقف پس از مقتضائے کلام او قسم ششم ثابت می شود ورضی گفتہ کہ تنوین تنکیر خاص بصوت واسم فعل ست مثل صہٍ وسیبویہ ۱۲ درایہ۔

۴؎ قولہ حین مضاف سوئے اذ واذ مضاف سوئے جملہ بعد اذ جملہ برائے تخفیف محذوف شد وتنوین عوض جملہ محذوفہ درآمد ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ مسلمات فالتنوین فی مسلمات یقابل نون جمع المذکر السالم وہو مسلمونٍ مثلاً ۱۲۔

۶؎ قولہ تختص بالاسم بخلاف قسم پنجم کہ بر فعل وحرف نیز مے آید مثال حرف شعر افد الترحل الی آخرہ کہ در بحث قد گذشت ۱۲۔

۷؎ قولہ للترنم۔ ترنم آواز نیکو سرائیدن و برگردانیدن آواز ونیکو کردن آواز از تلاوت قرآن۔ ترجمہ قاموس الخ۔

۸؎ قولہ وہو الذی یلحق آخر الابیات والمصاریع یعنی تنوین ترنم تنوینے ست کہ در آخر ابیات ومصرعہا برائے تحسین شعر خوانی درآید زیراکہ ترنم در لغت بمعنی سرائیدن وآں حرفے ست کہ بر گردانیدن آواز در بُن بینی لسبب آں آسان مے شود وبرگردانیدن آواز در بن بینی از اسباب حسن سرود است پس تنوین ترنم تنوینے ست کہ برائے حاصل کردن حسن سرود لاحق می گردد وایں مذہب ابن یعیش ومختار ابن حاجب نیز در شرح مفصل ہمین ست ونزد غیر ایشاں کہ بعضے از انہا رضی ست وجہ تسمیۂ تنوین ترنم اینکہ او لاحق می شود برائے ترک ترنم نزد بنی تمیم در حرف آخر قافیہ کہ واو یا یا یا الف باشد زیراکہ حروف اطلاق یعنی حروف مذکورہ بجہت درازئ آواز در ینہا خود صلاحیت ترنم دارند ہرگاہ اشعار بترک ترنم مقصود شد حروف اطلاق را یعنی حروف مذکورہ را با تنوین کہ خالی از درازئ آواز ست بدل نمودند وایں تنوین در آخر فعل نیز می آید چنانکہ در آخر اسم معرف بلام وحرف ۱۲ عبد الحکیم وشرح رضی۔ ع یا عوض اعلال بحذف آید مثل جوارٍ وغواشٍ نزد سیبویہ وجمہور اعلال بحذف شد عوض او تنوین درآید ۱۲ منہل۔ عہ خواہ مفرد باشد خواہ جملہ اول مثل فَضَّلْنَا بعضَہُم علیٰ بعضٍ وثانی در کتاب۔

الذی یلحق اٰخر الابیات والمصاریع کقول الشاعر **شعر**
جمع بیت بمعنی ہر دو مصرع از شعر ۱۲ صراح

اَقِلِّی[1] اللَّوْمَ عَاذِلُ وَالْعِتَابَنْ ؛ وَقُوْلِی اِنْ اَصَبْتُ لَقَدْ اَصَابَنْ
جزا ۱۲ — شرط باعتبار معنی مقدم ۱۲ مقولہ قولی ۱۲

وکقولہ ع یَا اَبَتَا[2] عَلَّکَ اَوْ عَسَاکَنْ ؛ وقد[3] یحذف من العلم اذا کان موصوفاً بابن
اے رؤبہ ۱۲ — للعـ

اوابنۃٍ مضافاً الی علم اٰخر نحو[4] جاءنی زیدُ بن عمرٍو وھندُ ابنۃ[5] بکرٍ **فصل** نون التاکید
سابع عشر ۱۲

وَھِیَ وُضِعَتْ لتاکید الامر والمضارع اذا کان فیہ طلب بازاء قد لتاکید الماضی وھی

علی ضربین خفیفۃ ای ساکنۃ[6] ابداً نحو اضْرِبَنْ وثقیلۃ[7] ای
للتخفـ

مشدّدۃ مفتوحۃ ابداً ان لم یکن قبلھا الف نحو اضربَنَّ ومکسورۃ اِن
واٰں ابلغ است در تاکید بہ نسبت خفیفہ ۱۲ — مطلقا ۱۲

---

[1] قولہ اقلی اللوم الخ این شعر از جریر بن عطیہ تمیمی ست اصل العتابا واصابا بودہ وعاذل منادیٰ مرخم حرف ندا محذوف اصلش یا عاذلۃ و لقد اصابن مقولہ قولے ست ترجمہ: اے عاذلہ ملامت وعتاب خود را کہ برافعال مامی کنی کم کن وتابلے فرما اگر من در کارے مصیب باشم بگو کہ صواب کرد ۱۲ مسالک بہیہ۔

[2] قولہ یا ابتا الخ یا حرف ندا ابتا منادیٰ مضاف سوئے یای متکلم کرتا والف عوض اوست وعلک بمعنی لعلک وعساک معطوف بروو خبر لعل و عسیٰ محذوف تقدیر عبارت علک تجد رزقا وعساک تجدہ و این تنوین مثال ست کہ در آخر مصرع در آید ۱۲ اد۔

[3] قولہ وقد یحذف آہ وہرگاہ باشد کہ این تنوین را بجہت التقائے ساکنین متحرک گردانند بکسرہ کہ اصل در تحریک ساکن ست وبضمہ ہم اگر بعد ساکن دوم ضمہ اصلی ست مثل وَعَذَابٍ نُ ارْکُضْ ۱۲ مسالک بہیہ۔

[4] قولہ نحو جاءنی زید بن آہ وہمچنین قول عرب ہذا فلان بن فلان زیرا کہ این کنایت از علم ست بخلاف جاءنی زید ابن عالم وہذا عالمٌ ابن زید وزیدُ ابن عمرو کہ در دو اول میان دو علم نیست ودر اخیر ابن صفت نیست بلکہ خبر زید ست ۱۲ مسالک بہیہ بدانکہ چوں ترنم موضوع برائے معنے نیست بلکہ موضوع برائے غرض ترنم وہمچنین دیگر تنوینات مثل تنوین عوض ومقابلہ کہ اول برائے غرض تعویض موضوع ست نہ برائے نفس تعویض وثانی برائے غرض مقابلہ موضوع ست نہ برائے نفس مقابلہ لہٰذا این تنوینات را از حروف شمار کردن خالی از تساہل وتسامح نیست ۱۲ شرح جامی

[5] قولہ ابنۃ لفظ ابنۃ در سائر احکام مثل لفظ ابن ست مگر در حذف الف کہ الفش در خط دریں ہنگام ہم باقی ماند تا بہ بنت ملتبس نہ شود مثل قولہ تعالیٰ ومریم ابنت عمران التی احصنت فرجہا ۱۲۔ [6] قولہ ساکنۃ کہ اصل در بنا سکون ست وہمین ست وجہ تقدیم اوبر ثقیلہ ونیز بجہت اینکہ جزوے ست از ثقیلہ وجزو برکل مقدم باشد ۱۲ اد۔ للعـ برائ تخفیف لفظی بحذف تنوین از موصوف وتخفیف لفظی بحذف الف از ابن ۱۲۔

ـہ ای النون الذی یفید التاکید بتحصیل المطلوب ۱۲ درایہ۔ عـہ لانہ لا یوکد بہذا النون الا ماکان مطلوباً ۱۲ درایہ۔

كَانَ قَبْلَهَا اَلِفٌ نَحْوُ اِضْرِبَانِّ وَاضْرِبْنَانِّ وَتَدْخُلُ فِى الْاَمْرِ[1] وَالنَّهْىِ وَالْاِسْتِفْهَامِ وَالتَّمَنِّى

اى نون التاكيد مطلقا ۱۲ درايه — مطلقا ۱۲

وَالْعَرْضِ جَوَازًا لِاَنَّ[2] فِى كُلٍّ مِنْهَا طَلَبًا نَحْوُ اِضْرِبَنْ وَلَا تَضْرِبَنْ وَهَلْ تَضْرِبَنْ وَلَيْتَكَ

اى دخولا جائزا ۱۲ — بتخفيف نون وتشديد آں در جميع امثله ۱۲

تَضْرِبَنْ وَاَلَا تَنْزِلَنْ بِنَا فَتُصِيْبَ خَيْرًا وَقَدْ تَدْخُلُ فِى الْقَسَمِ وُجُوْبًا لِوُقُوْعِهٖ عَلٰى مَا يَكُوْنُ

چرا فرود نمی آئی بما تا مابرسی — نكوئى را ۱۲ — اى نون التاكيد ۱۲ — اے دخولا واجبا ۱۲ — وجوده وتحصيله ۱۲

مَطْلُوْبًا لِلْمُتَكَلِّمِ غَالِبًا فَاَرَادُوْا اَنْ لَّا يَكُوْنَ اٰخِرُ الْقَسَمِ خَالِيًا عَنْ مَعْنَى التَّاكِيْدِ كَمَا لَا يَخْلُوْ

اَوَّلُهٗ مِنْهُ نَحْوُ وَاللّٰهِ لَاَفْعَلَنَّ كَذَا وَاعْلَمْ اَنَّهٗ يَجِبُ ضَمُّ مَا قَبْلَهَا فِىْ جَمْعِ[3] الْمُذَكَّرِ نَحْوُ

غائبا كان او حاضرا ۱۲

اِضْرِبُنَّ لِيَدُلَّ عَلَى الْوَاوِ الْمَحْذُوْفَةِ وَكَسْرُ مَا قَبْلَهَا فِى الْمُخَاطَبَةِ نَحْوُ اِضْرِبِنَّ

لِيَدُلَّ عَلَى الْيَاءِ الْمَحْذُوْفَةِ وَفَتْحُ مَا قَبْلَهَا فِىْ مَا عَدَاهُمَا اَمَّا فِى الْمُفْرَدِ فَلِاَنَّهٗ لَوْ ضُمَّ

اى جمع المذكر والمخاطبة ۱۲ — لالتقاء الساكنين

۱ے قوله فى الامر اى فى آخر الامر معلوم باشد يا مجهول حاضر باشد يا غائب ۔ سوال نون تاكيد مثل حروف نفى و استفهام وقسم از حروف معانى ست و برائے اينها صدر كلام بود پس در آخر امر چرا آمد جواب اگر در اول آمدى ابتدا بالساكن لازم آمدى وآں متعذر بود ونيز بجهت اينكه مشابهت بتنوين وارد وآں در آخر آيد ونيز تاكيد تاخير را خواهد ونيز برائى حروف مذكوره صدر كلام وانفصال هر دو ست بخلاف نون مذكور كه دائما متصل باشد ۱۲ درايه ۔

۲ے لان فى كل منها طلبا ۔ بودن طلب در امر ونهى واستفهام ظاهر ست وتمنى وعرض بمنزله امر هستند ونفى را ذكر نمودند زيرا كه دراں بسبب مشابهت او بانهى بر سبيل قلت مى آيد گو دراں معنیٔ طلب موجود نيست ۱۲ درايه ۔

۳ے قوله فى جمع المذكر يعنى در سائر جمع مذكر صحيح وبعض معتل معروف زيرا كه در مثل لَتَدْعُوُنَّ ولَتُرْمُوُنَّ مجهول ولَتَرْضَوُنَّ معروف ومجهول واو را ضمه دهند ومحذوف نمی سازند زيرا كه نون تاكيد با ضمير بارز مثل كلمه جداگانه است پس در مواضعے كه ضمير بارز را در كلمات منفصله محذوف مى نمودند در نون تاكيد هم حذف خواهند كرد مثل اغزوا الكفار وارموا الغرض بمعنى بستيز يد با كفار وتير اندازيد نشانه را كه دريں هر دو مثال بسبب ثقل مده ودلالت ضمه بر واو را حذف كردند در تلفظ نه در كتابت زيرا كه دو كلمه است ودر نون تاكيد از كتابت نيز كه با فعل مثل يک كلمه است همچنين در اُغْزُن واُرْمُن كه در ينجا واو موصوف بسبب آمدن نون مشدده عقب او ثقيل تر بود نيز محذوف ساختند ودر خفيفه گو علت زيادتى ثقل مفقود بود وليكن چوں حكم ثقيله دارد بواسطهٔ موافقت باب ووجود اصل ثقل نيز ساقط شد مثل اُدْعُنَّ واِرْمُنْ ودر مثل اِخْشَوُا اللّٰه وارضوا الرسول بسبب خفت غير مده وامتناع اجتماع ساكنين واو را حركت ضمه دادند بهميں نهج در اخشَوُنَّ وارْضَوُنَّ بتشديد وتخفيف نون نيز واو را ضمه دادند ومده حرف علت ساكن وحركت ماقبل موافق ودر حذف يائے مخاطبه ودلالتِ كسره ماقبل هر دو والقائى او با حركت كسره بر نفس او بتغير قليل همين تقرير ست واين تقرير مسطور از تقرير مشهور اولى است چه بر و

عے لضمير التثنيه كانت نحو آه او زائدة چنانكه در جمع مؤنث ۱۲ عے اذا كان جواب القسم مثبتا ۱۲ درايه ۔ (بر صفحه آئنده)

ے اى فى جواب القسم والا فنون التاكيد لا تدخل فى نفس القسم ۱۲ للعے بجهت التقاء ساكنين كه اول آنها حرف علت ست وثانى آنها اول نون تاكيد ۱۲

لا لتبس بجمع المذكر ولو كسر لا لتبس بالمخاطبة و امّا فی المثنّٰی وجمع المؤنث فلانّ ما

ولو سکن للزم اجتماع الساکنین فتعین الفتح ۱۲

قبلها الفُ نحو اضربانّ واضربنانّ وزیدت الفُ قبل النون فی جمع المؤنث لکراهة

ای ما قبل النون ۱۲

اجتماع ثلٰث نونات نون الضمیر ونونا التاکید ونون الخفیفة لا تدخل فی التثنیة اصلاً

للثقل باجتماع الامثال ۱۲ — المدغم والمدغم فیه — المؤنث والمذکر ۱۲

ولا فی جمع المؤنث لانّه لو حرّکت النون لم تبق خفیفة فلم تکن علی الاصل

ای الشان ۱۲

وان ابقیتها ساکنة یلزم التقاء الساکنین علٰی غیر حدّه وهو غیر حسن

بصیغہ واحد مذکر حاضر ۱۲ — علی الاصل ۱۲ — ای علی غیر حد جوازہ ای الممنوع ۱۲

اعتراض دارد می شود گو دفع ہم می گردد و بریں از ابتدا وارد نمی شود تا احتیاج جواب افتد بیان تقریر مشہور اینکہ واو یا در اُغزُنْ جمع مذکر ومخاطبہ بسبب لزوم اجتماع ساکنین ودلالت ضمہ وکسرہ برو محذوف شدند ووارد می شود بریں تقدیر اینکہ الف اضربان باوجود علت حرف چرا محذوف نشد جواب ہرگاہ الف حذف گشتی کسرۂ نون ہم نماندی زیراکہ نون ثقیلہ بسبب مشابہت او بانون تثنیہ دریں کہ عقب الف تثنیہ آمدہ مکسور بود وہرگاہ الف حذف شدی کسرہ ہم نماندی پس التباس تثنیہ بمفرد رفتی وایں معنی مانع تعلیل ست چنانکہ در تصرف دانستی جواب دیگر اینکہ اجتماع ساکنین بر دو گونہ است ممنوع وغیر ممنوع آنچہ ممنوع است در اضربان لازم نمی آید وآنکہ لازم می آید ممنوع نیست تفصیل ایں اجمال وتوضیح ایں مقال آں کہ اجتماع ساکنین دو قسم است یکے علی حدہ وآں عبارت ست از فراہم آمدن دو ساکن کہ اول آنہا مدہ باشد یعنی حرف علت ساکن وحرکت ما قبل موافق وحرف ثانی مدغم دریک کلمہ یا آنچہ درحکم یک کلمہ باشد مثال اول دابۃ ومثال ثانی اضربان کہ الف ونون تاکید بجہت کمال اتصال ہردو بافعل مثل جزو فعل شدند وبا ایں ہمہ الف قابل حرکت نیست وایں قسم ممنوع نیست بلکہ برحد جواز خود ثابت ومستقر ست وبہمیں جہت علیحدہ نام اوست دوم علی غیر حدہ وآں عبارت ست از جمع شدن دو ساکن دریک کلمہ کہ اول مدہ باشد وثانی غیر مدغم مثل لم یقول بعد نقل حرکت واو بقاف ووقف آخر یا اول مدہ باشد خواہ غیر مدہ ثانی مدغم یا غیر مدغم در دو کلمہ ایں چہار گونہ بود۔ ۱۔ اول مدہ ثانی مدغم مثل ادعوا اللّٰہ ۔۲۔ اول مدہ ثانی غیر مدغم مثل قولی الحق ۳۔ اول غیر مدہ ثانی مدغم مثل اخشون قبل تحریک واو بضمہ ۴۔ اول غیر مدہ وثانی غیر مدغم ومثالش در دو کلمہ یافتہ نشد وایں قسم ممنوع است یعنی بر غیر حد جواز خود ثابت ومستقر ست پس برائے اثبات واو یا در اِضْرِبُنْ جمع مذکر حاضرہ مخاطبہ اگرچہ بعینہ علت بقائے الف در اضربان موجود ست لیکن چوں درحقیقت دو کلمہ است و واؤ ما قبل مضموم ویائے ما قبل مکسور نسبت بالف ما قبل مفتوح ثقلے دارد درصورت حذف باوصف عدم التباس باحدے دلیلے بر وجود واو یا کہ ضمہ وکسرہ باشد باقی میماند لہٰذا در اضربُن جمع ومخاطبہ واو یا حذف کردند بخلاف اضربان کہ اگر الف حذف گشتی التباس بمفرد لازم آمدی چنانکہ وجہ عدم تعلیل واثبات الفش از جواب اول ایں حاشیہ دانستہ شد پس بوجہ ممنوع بودن التباس الف را در اضربان باقی داشتند ۱۲ ؎۱ وآں جمع آمدن دو ساکن در دو کلمہ کہ اول آنہا مدہ باشد وثانی غیر مدغم وایں ممنوع است ۱۲ ؎۲ قولہ وہو غیر حسن ای غیر جائز وانما عبر عنہ بغیر حسن اکتفاء بادنی ما یکتفی بہ ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

عـه ولم یحذف الالف فی التثنیة لاحتراز الالتباس بالواحد ۱۲۔